

**Міністерство освіти і науки, молоді та спорту
Буковинський державний фінансово-економічний
університет**

А.В. Камбур

СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ

(путівник соціального працівника)

Чернівці

2012

ББК 60.550.354

К 18

УДК 316.422:316.752(477)

Друкується за ухвалою редакційно-видавничої ради

**Буковинського державного фінансово-економічного
університету**

Рецензенти: **М.Г.Марчук**, доктор філософських наук, професор,
зав. кафедрою філософії ЧНУ;

М.М.Сидоренко, доктор філософських наук,
професор кафедри суспільних наук і українознавства,
Буковинський державний медичний університет;

С.П.Яремчук, кандидат історичних наук, доцент
кафедри соціології ЧНУ.

Камбур Андрій Васильович.

К 18 Соціальна адаптація особистості. – Чернівці: «Золоті
литаври», 2012. – 252 с.

ISBN 9667577-05-8

У монографії аналізується проблема, яка полягає в існуванні суперечності між прагненнями людей спростити свої адаптивні практики через ідентифікацію власних та суспільних ціннісних уявлень, з одного боку, й відсутністю загально визнаної ціннісно-нормативної системи – з іншого. У зв'язку з цим актуального значення набуває з'ясування особистісних уявлень та морально-ціннісних пріоритетів людей у процесах їх пристосування до нових соціально-економічних та політичних умов життя в суспільстві перехідного типу, до якого належить сучасна Україна.

ББК 60.550.354

УДК 316.422:316.752(477)

Andrij Kambur

Sociology of adaptation. – Chernivtsi: «Zoloti lytavry», 2012. – 252 p.

ISBN 9667577-05-8

The research problem consists in existence of contradiction between aspirations of people to simplify the adaptive practices through identification of their public value ideas and absence of generally recognized value normative system. Consequently, clarification of personal ideas and moral value orientations of people in the process of their adaptation to the new socio-economic and political conditions of life acquire significance.

© □ Камбур А.В., 2012

ISBN 9667577-05-8

© «Золоті литаври», 2012

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Аналізуючи місце і роль соціальної роботи в системі соціологічних знань, слід визнати, що спираючись в якості методологічного підґрунтя на закони і закономірності теоретичної соціології, соціологія соціальної роботи конкретизується і збагачується через залучення результатів і методів інших галузевих соціологій. А значний обсяг взаємодії з ними підтверджує багатоаспектність, складність та інтегрований характер соціальної роботи як об'єкта соціологічного дослідження.

У соціальних науках, зокрема в соціології, значна увага приділяється аналізу процесів соціальної адаптації в умовах перехідного суспільства. Це закономірно, оскільки мінливість і динамічність життя, політичні та економічні нововведення суттєво змінюють буденність як окремих людей, так і груп, соціумів. Тому в сучасних умовах особливо затребуваними є соціологічні теорії, які б, з одного боку, розкривали соціальні, економічні, психологічні конфлікти і суперечності в системі “особистість – суспільство”, а з іншого – займалися б аналізом оптимізації реальних адаптивних механізмів та мінімізації їх негативних наслідків, таких як девіація, аномія, відчуження, деліквентність, конфлікт і т.ін., без осмислення яких практично неможливо гармонізувати та гуманізувати соціальні відносини, процеси і взаємодії між людьми.

Незважаючи на те, що за останні кілька років дослідження соціальної адаптації стрімко змістилося з периферії до центру наукових інтересів (Л.Корель навіть виокремлює нову галузь соціологічного знання – соціологію адаптацій), переконаний, що над розв'язанням цієї проблеми буде працювати ще не одне покоління дослідників, адже мова йде про соціально-психологічне засвоєння та поведінкові механізми людей у тому соціальному просторі, що постійно змінюється, вносячи корективи в адаптивні практики.

Особливий інтерес соціологів до цієї проблематики можна пояснити тим, що сьогоднішня надало дослідникам можливість

бути свідками різких і часто непередбачуваних змін суспільних відносин, які здебільшого впроваджуються “згори”, а тому люди змушені так чи так реагувати на них. Наукове обґрунтування трансформаційного стану українського суспільства не обмежується емпіричною фіксацією різних його проявів, а торкається фундаментальних засад соціального життя, а саме: субстанційних проблем у взаємодіях особистості з трансформаційним соціумом, її самоідентифікації та адаптації, соціалізації в умовах руйнації усталених зв’язків, а також форм і методів подолання індивідом аномічного відчуження.

Специфічною особливістю реформ в Україні є те, що надто велика кількість змін у соціальному житті населення відбувається в історично короткий відрізок часу. Швидкість змін в навколишньому середовищі (не лише соціальному, а й природному), їхня чисельність, вже зараз перевищує адаптаційні можливості людини.

Водночас залишається недостатньо дослідженим механізм зміни ціннісних орієнтирів людини у процесах адаптації за умов суспільства перехідного типу, не знаходять переконливого обґрунтування в наукових працях особливості нормативно-ціннісних аспектів осмислення людьми особистісних практик адаптивного характеру.

Тож *проблемою*, що досліджується в монографії є суперечності між прагненнями людей, з одного боку, спростити свої адаптивні практики шляхом ідентифікації своїх власних та суспільних ціннісних уявлень, а з іншого – відсутністю загальновизнаної ціннісно-нормативної системи. З цього погляду особливої значущості набуває з’ясування сутності й змісту особистісних уявлень і морально-ціннісних пріоритетів людей у процесах їх пристосування до нових соціально-економічних та політичних умов життя, якими відзначаються реалії сучасної України.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Соціальна адаптація як предмет соціологічної науки

Термін “адаптація” (від лат. *adaptar* – пристосовуватись) означає процес пристосування тварини (у тваринному царстві), індивіда (у суспільстві) чи якоїсь системи до умов зовнішнього і внутрішнього середовища. Наукове тлумачення адаптації як наслідку боротьби за існування і природного добору вперше було представлено в еволюційній теорії Ч.Дарвіна.

Відомо, що при взаємодії людини із зовнішнім середовищем свого існування, у процесі біосоціогенезу формувались і закріплювались вітальні (життєві) та адаптивні її функції і здатності. Ці функції – фундаментальні потреби індивіда і в цьому значенні є його базовими характеристиками (як у соціальному, так і в біологічному плані). Їх прийнято об’єднувати в чотири групи: 1) індивідуально-органічні; 2) родові (сексуальні потреби, материнський та батьківський інстинкти; 3) когнітивно-праксиологічні (у пізнанні та діяльності); 4) соціальні функції (потреба у спілкуванні, співчутті, допомозі, справедливій оцінці діяльності та ін.). Названі та інші вітальні функції людини є, за оцінкою видатного біолога радянських часів, академіка І.Шмальгаузена, сполучною ланкою таких понять, як “особистість” та “організм” [2, 146-147]. Вони ж формують і фундаментальні потреби людини.

Адаптація як єдність протилежностей – явища та сутності – спочатку вивчалася з найбільш доступного боку: досліджувалися морфологічні прояви її сутності. Лише у зв’язку з виникненням популяційно-центричного підходу (30-

40 роки ХХ ст.) перед наукою постало завдання дослідити саму сутність адаптації – пізнати її як тотожність протилежностей. Поняття “адаптація” сьогодні широко використовується в природничих, суспільних і технічних науках. Одним з центральних це поняття є в біології та медицині. Так, у біології його використовують для визначення ступеня життєздатності осіб та популяцій, міри пристосування органів та частин тіла (коадаптація), в медицині – для визначення життєдіяльності людського організму в нормі та патології.

У соціології та психології це поняття асоціюється з процесом та результатом встановлення певних взаємовідносин між особистістю та соціальним середовищем (“соціальна адаптація”). Філологи говорять про “адаптовані” тексти. В техніці та кібернетиці розробляються системи, що самонастроюються (радіотехнічні пристрої, приймачі та передавачі різного типу).

Складність визначення поняття “адаптація” полягає в тому, що в процесі розмежування та розгляду кожної зі сторін самого явища адаптації буває важко провести синтез і сформулювати таке визначення поняття, з якого можна було б вивести все багатство його форм [3, 32-33].

З часом дослідники дедалі більше переконуються, що окрім механізмів біологічної адаптації, в людини виробляється адаптація, що ґрунтується не лише на змінах морфофізіологічної організації, а передусім на перебудові всього розмаїття стосунків між людьми: соціально-політичних, морально-психологічних, економічних та демографічних. Такий вияв пристосування почали називати “соціальною адаптацією”, оскільки в такому разі йдеться про пристосування до соціального середовища.

Процес “соціальної адаптації” дослідники характеризують, виділяючи її специфічні особливості, що зумовлені єдністю соціальних та біологічних чинників.

Значення цього методологічного принципу пояснюють, аналізуючи деякі форми адаптації людини в процесі одного з основних видів соціальної діяльності – праці.

По-перше, процес пристосування людини відбувається за активної участі свідомості (хоча окремі елементи можуть і не усвідомлюватися). По-друге, середовище, в якому здійснюється адаптація особистості, має принципово інший характер, адже на відміну од тваринного пристосування, середовище людини є передусім результатом її трудової діяльності. По-третє, людина не просто пасивно сприймає результати адаптації, а здатна систематично та цілеспрямовано змінювати їх відповідно до соціальних умов свого буття.

У такому разі стає зрозумілим, що використання поняття “адаптивно-адаптуюча система” щодо людського суспільства покликане виразити двоєдину природу її діяльності, яка, залишаючись адаптивною, з іншого боку, стає перетворюючою діяльністю. Звичайно, мова не йшла про те, що діяльність людини зводиться лише до адаптації.

На думку дослідника адаптації в межах цивілізації Калайкова І., характеристики соціальної та біологічної адаптації визначаються природою цивілізації та соціального прогресу. Це підтверджує вся історія матеріальної та духовної культури, яка свідчить про безперервну зміну параметрів біологічної і соціальної адаптації та форм прояву суперечностей між людиною і людиною, людиною і природою.

Узагальнюючи, дослідник вважає, що між характеристиками біологічної та соціальної адаптації, з одного боку, і зазначеними суперечностями, з іншого, існує взаємозв'язок, взаємодія і взаємозумовленість. Ось чому, якщо суперечності людина-людина і людина-природа завжди були адекватним відображенням стану біологічної та соціальної адаптації, то існує і зворотній зв'язок – біологічна і

соціальна адаптація, що завжди відображали міжіндивідуальні суперечності та суперечності між людиною і суспільством.

Автор праці “Цивілізація та адаптація” І.Калайков, завдяки своєму дослідницькому підходу, мав можливість охарактеризувати зміст соціальної адаптації залежно від стану соціальної та біологічної природи людини, від визначення її “соціального” як специфічної і конкретної форми соціального руху загалом.

Досвід визначення соціального в людині та соціальної адаптації як специфічної і конкретної форми соціального руху дозволив виявити:

- соціальне в людині і соціальну адаптацію як сутності першого і другого порядку (сутність першого – соціальне – проявляється в сутності другого порядку – соціальній адаптації. Відношення цих сутностей мають таку саму природу, як, наприклад, у медицині відношення між нормою та здоров’ям, патологією та хворобою);

- соціальне в людині і соціальну адаптацію як суб’єктивну проекцію об’єктивної соціальної дійсності.

Соціальна дійсність як сукупність суспільних відносин являє собою матеріалізацію і реалізацію, відповідно, цих стосунків у матеріальних та духовних цінностях суспільства. Соціальне в людини як сукупність суспільних відносин – це своєрідна копія стосунків, які формують соціальну дійсність. Їхня своєрідність виражається та реалізується через компоненти соціальної адаптації у формі поведінки та дій особистості, а також у її реалізації у трудовій діяльності.

Саме таке розуміння розбіжностей та відносин між соціальною дійсністю, соціальним у людині і соціальною адаптацією дало можливість І.Калайкову виявити специфіку обох конкретних соціальних форм руху і чіткіше визначити місце і специфіку “соціального” в людини та його прояву – соціальної адаптації; визначити їх склад в історичному аспекті

таких явищ і понять, як цивілізація, соціальний прогрес, свобода і панування людини над природою та суспільною доконечністю, передбачення й уникнення віддалених негативних наслідків виробничої діяльності [4, 234-235].

Зазначений дослідницький підхід дозволив виявити та охарактеризувати специфіку різновиду соціальної форми руху так само, як досліджують і описують специфіку різних видів біологічної форми руху – спадковість, мінливість і т. ін. Історичний досвід довів, що соціальна адаптація перебуває у прямій залежності від розвитку цивілізації, від рівня матеріальної та духовної культури суспільства. Іншими словами, вона визначається станом соціальної дійсності, характеристиками соціальної та біологічної природи людини.

Саме собою ставлення людського суспільства до живих систем, що адаптуються (організм, популяція, біоценоз), може мати різні форми, й тлумачення. Людське суспільство передусім – це система, яка перебудовується, а не адаптується, перетворюючи дійсність відповідно до власних потреб. У цьому плані слушним видається вислів Е.Маркаряна: “Людське суспільство слід зарахувати до особливого розряду адаптивно-адаптуючих систем на відміну од просто адаптивних систем, що представлені різноманітними формами біологічного життя. Таке обмеження має за мету вказати на особливий специфічний характер людської діяльності, її перетворюючу природу” [5, 43].

Не можна не погодитися з Е.Маркаряном, адже соціальна система пристосовується не так до змін в умовах середовища, як до постійно зростаючих власних можливостей та до наслідків людської діяльності.

У соціальній філософії радянської доби проблеми соціальної адаптації індивіда, зазвичай, розглядалися з природничонаукових позицій, а якості та ознаки біоадаптації переносилися на адаптацію соціальну. Звичайно, що таке перенесення не можна виправдати, оскільки воно не є

методологічно коректним, а механічне зведення біологічної та соціальної компоненти адаптації до спільного знаменника означає лише непродуктивне перенесення засобів, прийомів та закономірностей, характерних для біоадаптації, на вищі рівні адаптивних процесів у суспільстві.

Досить цікавою в даному контексті є праця А.Лобанової “Феномен соціальної мімікрії”. Вона зазначає, що термін “мімікрія”, тобто наслідування, подразнення, імітація, спочатку з’явився у біології. Перша спроба наукового обґрунтування цього явища була зроблена англійським натуралістом Генрі Бейтсом у 1861 році в доповіді “Про метеликів, що міметують”. Згодом у розробці теорії мімікрії взяли участь інші відомі натуралісти того часу, зокрема Ф.Мюллер, Фрімен. У бейтсівському розумінні, мімікрія являє собою схожість різних організмів (що отримують назву мімети, міми, наслідувачі) з речами навколишнього середовища – моделями, взірцями. Дебют теорії мімікрії схвально зустрів свого часу Ч.Дарвін, вбачаючи в ній “чудовий приклад природного добору”. На початку ХХ-го століття теорія мімікрії розроблялась переважно Поультоном, Г.Карпентером і Е.Фордом. На думку Поультона, схожість одних організмів з іншими (міметизм) розглядається як чинник, що надає певні переваги в боротьбі за існування. Наслідувачі живуть за рахунок репутації або за рахунок слави своїх моделей. Г.Карпентер і Е.Форд визначали мімікрію як наслідування, “свідоме привласнення певною істотою з метою особистої користі властивостей, що притаманні іншій істоті” [6, 33].

Натомість А.Лобанова обґрунтовує ідею про соціальну мімікрію як адаптивний спосіб життєдіяльності людей, що є закономірним історичним явищем, яке існує в усі періоди життя людства в певних групах і спільнотах та виконує не тільки захисну, а й іншу, не менш значущу функцію – гараздування, досягнення успіху. В окремі періоди суспільного життя остання є не менш поширеною, а подекуди

серед певних соціальних груп може домінувати над першою [Там само, 39].

На думку А.Лобанової, соціальну адаптацію слід кваліфікувати як складний механізм узгоджених біологічних, психологічних та соціальних дій соціальних суб'єктів та різноманітних засобів реалізації, які спрямовані на пристосування до суспільного життя (соціальних відносин, інституцій, структур тощо) та його змін. Зауважується, що біологічне і психологічне в людині має соціально модифікований характер. Такий підхід до розуміння адаптації як діяльнісного процесу уможлиблює виокремлення двох смислових рівнів її застосування: широкий (пристосування людей (чи груп) загалом до суспільного життя в його відносно усталеному стані) та вузький (пристосування до соціальних змін, що відбуваються в суспільстві).

А.Лобанова вважає, що за характером пристосувальної діяльності людини соціальна адаптація може бути активною, пасивною (інерційною) та ситуативною (пасивно-активною): “*Активна* форма адаптації передбачає постійний діяльнісний пошук і запровадження людиною (групою) усе нових і нових найрізноманітніших (легітимних/нелегітимних, моральних/аморальних, тактичних/стратегічних тощо) засобів і шляхів пристосування до суспільного життя (макро – та мікросоціального середовища), до його змін з метою інтеграції.

Пасивна (інерційна) адаптація являє собою такий пристосувальний до суспільного життя, його змін, процес, у перебігу якого людина використовує випробувані нею засоби та шляхи інтеграції до макро – та мікросоціального середовища, сподіваючись у такий спосіб зберегти звичний ритм свого життя. При цьому пасивність означає не бездіяльність, а життя “за звичкою”, інерцією.

Ситуативна (пасивно-активна) адаптація характеризується ситуативною зміною людиною (групою)

свого діяльнісного пристосувального процесу до суспільного життя, зміною засобів і шляхів здійснення цього процесу. Вона носить циклічний характер: активний пошук і запровадження соціальним суб'єктом нових шляхів адаптації можуть змінюватися періодом пасивного очікування суспільних змін, що, у свою чергу, знову замінюється активною діяльнісною адаптацією” [Там само, 30-31].

Не можна не погодитися з думкою А.Лобанової про те (а численні дані це підтверджують), що в одних і тих самих адаптивних середовищах в одних адаптантів актуалізується активний, а у інших – пасивний захист. Це означає, що тип адаптації визначається не лише станом середовища, а й особливостями самого адаптанта.

За словами дослідника соціальної адаптації особистості як об'єкта філософського аналізу М.Ромма, “серед відомих загальнонаукових підходів до проблеми адаптації за наших часів найбільш розробленими є культурологічний, системний, інформаційний та діяльнісний”.

Культурологічний підхід дозволяє розглядати культуру як складне адаптивне середовище, яке виконує не лише стабілізуючу та самозбережувальну функції, а й творчо-адаптивну. Оскільки адаптація не може відбуватися поза системою та слугує однією з її характеристик, то і культура, і суспільство з позицій даного підходу є складними адаптивними системними утвореннями. Водночас із методології системного підходу впливає, що будь-яка адаптивна система завжди належить до класу відкритих, функціональних, самокерованих та ієрархічно організованих систем, які будують свою діяльність на основі принципу прямого та зворотного інформаційного зв'язку [7, 20].

Натомість адаптивність – це атрибутивна здатність, функціональна ознака складних самокерованих систем. Отже, можна говорити про специфіку, характер адаптивної взаємодії між системами й підсистемами у процесі адаптації,

так само як і про той чи той рівень адаптованості системи або про її потенційні адаптивні можливості.

З культурологічним і системним М.Ромм нерозривно пов'язує також інформаційний підхід, який вплив з того, що всі різновиди самокерованих технічних, біологічних, соціальних, кібернетичних систем являють собою структури, самокерування в яких здійснюється на основі переробки інформації, яка в них поступає. Будь-яка самокерована система може будувати свої зв'язки із середовищем, іншими системами та підсистемами, беручи за основу активне відображення, важливі для її виживання інформаційні параметри зовнішнього середовища [Там само].

Відображення на рівні відкритих систем, що самокеруються та само-організуються, стає інформацією в усій багатоманітності її семантичних та прагматичних значень. У результаті соціальна інформація перетворюється в ефективний засіб та умову активного пристосування цих систем до зовнішнього середовища.

Сам собою інформаційний зворотній зв'язок забезпечує контроль оптимальності пристосовницького процесу шляхом безперервного зіставлення запропонованого і реального результатів адаптації. З позицій інформаційного підходу, саме формування (у процесі еволюції людини) здатності до відображення умов середовища та перетворення результатів цього відображення в інформацію, яка, зафіксована механізмами пам'яті, бере участь у процесах регуляції, управління адаптацією, що уможливило ефективну універсалізацію процесів соціальної адаптації на рівні індивіда та суспільства [Там само, 21].

Щодо соціологів, то вивченням питань адаптації вони почали займатися лише на початку ХХ ст.. Основи теорії соціальної адаптації були висвітлені у працях Г.Спенсера, М.Вебера, Г.Тарда, Л.Бристола, Г.Четтертон-Хілла, Дж.Томсона, М.Торпа, У.Томаса, Ф.Знанецького та інших.

У західній науці нагромаджено багатий досвід у дослідженні адаптації особистості та соціальних груп до різних соціальних обставин. У вивченні адаптації виокремлюються два теоретичні підходи: нормативний та інтерпретативний.

Підвалини нормативного підходу заклали такі дослідники, як: Б. Малиновський, А.Радкліфф-Браун, Г.Спенсер, Е.Дюркгейм, Т.Парсонс, Р.К.Мертон, К.Леві-Стросс та ін.; інтерпретативного – У.Джемс, Е.Фромм, М.Вебер, В.Дільтей, Дж.Г.Мід, Г.Блумер, У.А.Томас, С.Еш, Л.Росс, Р.Нісбет, П.Бергер, Т.Лукман, А.Шюц та ін.

Щодо нормативного підходу, доцільно було б зупинитися на праці представників структурно-функціональної парадигми Т.Парсонса і Н.Смелзера “Економіка та суспільство”, де авторами були визначені функціональні реквізити систем дії: адаптація (Adaptation), досягнення мети (Goal attainment), інтеграція (Integration) та латентність (Latency) - AGIL. Адаптація полягає в отриманні та переробці ресурсів із зовнішнього середовища; досягнення мети – це визначення пріоритетів; інтеграція пов’язана із узгодженням дій різних системних компонентів; латентність вміщує два компоненти: підтримку зразка та управління напругою. Підтримка зразка функціонально орієнтована на вироблення норм та засобів її зміцнення, а управління напругою пов’язане з пошуком адекватних дій. Схема AGIL являє собою перехід од волюнтаристської теорії соціальної дії до аналізу системних функцій. Структура соціальної дії розглядається з позицій її функціональних наслідків для підтримки системної рівноваги [8].

На початку 50-х років ХХ ст.. Т.Парсонс разом з Р. Бейлсом використав чотирьохфункціональну схему для дослідження малих груп. Відтак сфера її використання була розширена на пояснення функціонування “великих” суспільних утворень, зокрема й ролі сім’ї у процесі соціалізації

та економічних процесів. Ідея полягає в тому, що кожна соціальна система розв'язує чотири функціональні завдання (Таблиця 1.1). Дві перші функції відносяться до ступенів системи та зовнішнього середовища (сюди входять також фізичні потреби учасників взаємодії), дві інші характеризують внутрішню організацію взаємодії соціалізованих індивідів, сюди ж входять і зразки культури [9, 180].

Таблиця 1.1

Чотирьохфункціональна схема:

<i>Адаптація</i>	Ефективна взаємодія із зовнішнім середовищем, яка передбачає передусім виробництво належних ресурсів, захист від фізичної чи соціальної загрози, а також отримання відповідної інформації про зовнішнє середовище.
<i>Досягнення мети</i>	Розв'язання проблем зовнішнього порядку передбачає внутрішню координацію системи, орієнтуючи цим колективні дії акторів.
<i>Інтеграція</i>	Підтримка довірливих стосунків між учасниками інтеграції та перемога у конфліктних ситуаціях. У малих (контактних) групах інтеграція пов'язана з міжособистісними стосунками, у "великих" суспільних об'єднаннях здійснюється інтеграція міжгрупових стосунків.
<i>Підтримка латентного зразка</i>	Критерії "членства" у груповій взаємодії, типові форми поведінки та рольові репертуари, які дозволяють виробляти загальні норми.

Експериментальне опрацювання чотирьохфункціональної схеми в малих групах, члени яких розв'язують спільне завдання, показало, що мотиваційні та поведінкові

характеристики учасників взаємодії залишаться нерозв'язаним доти, доки не буде напрацьований “зразок” адаптивної поведінки, яка відповідає розв'язанню групового завдання.

Т.Парсонс і Р.Бейлс зауважували, що різні “типові змінні” функціонально пов'язані з різними адаптивними механізмами соціальної системи. Наприклад, “афективна поведінка відповідає інтеграції та досягненню мети, однак не допомагає в підтримці зразка та адаптації, де потрібна афективна нейтральність” [8, 182]. Суперечливі орієнтації індивідуальних акторів координуються в чотирьохфункціональній схемі. Що ж до малих груп, то це виявляється в їхній диференціації на чотири системи, кожна з яких специфічним чином пов'язує акторів. Р.Бейлс, наприклад, встановив, що лідерські поривання переважно проявляються в тих ситуаціях, коли група зосереджена на розв'язанні завдання (досягненні мети), а не на особистих стосунках (інтеграції).

Т.Парсонс та Н.Смелзер стверджують, що економіка може бути аналітично інтерпретована як адаптивна підсистема суспільства і політична система, функціонально орієнтована на досягнення мети. В принципі, будь яка система дії може розглядатися як виробництво якогось продукту. Політична система орієнтована на виробництво ефективних рішень, інтегративна система якоюсь мірою продукує соціальну солідарність, система культури продукує “зразок” [9, 47].

Отже, функція адаптації дає системі дії фізичні та енергетичні ресурси для взаємодії із середовищем. На рівні соціальної системи функцію адаптації забезпечує економічна підсистема, функцію досягнення мети – політична, функцію інтеграції – правові інститути та звичаї, функцію відтворення структури – система вірувань, мораль та органи соціалізації, що включають родину та інститути освіти.

Отже, загальна гіпотеза, яка виникла з чотирьохфункціональної схеми, виявлялась у тому, що кожне суспільство прагне бути диференційованим на підсистеми (соціальні структури), які спеціалізовані на чотирьох функціях.

Варто звернути увагу на те, що класичне розмежування традиційних та сучасних суспільств містило в собі проблему перетворення однієї системи дії в іншу, більш досконалу. У Конта ця проблема розв'язувалась постулюванням трьох фаз розумового розвитку людства, у марксизмі розгорталася схема класового конфлікту. Спенсер пояснював соціальну еволюцію диференціацією та спеціалізацією функцій. Парсонівська ж концепція соціальної еволюції також заснована на передбаченнях про зростання адаптивної здатності живих систем, але вона має абстрактний системний характер. Особистість, за Парсонсом, не людина, а система дії, сукупність ролей та очікувань. Сама диференціація “особистості” від інших систем дозволяє суспільству розв'язувати адаптаційні проблеми. Отже, парсонівський “новий синтез” – намагання об'єднати традиції соціологічного номіналізму та соціологічного реалізму в загальній теорії дії – являє собою розгорнуту версію аналітичного реалізму.

Не зайвим, для розуміння сутності соціальної адаптації, буде згадати типи адаптації, що їх запропонував Р.Мертон. За його словами, послаблення інституційного регулювання поведінки має своїм наслідком соціальну нестабільність і веде до розвитку того, що Мертон, услід за Дюркгаймом, називає аномією (безнормністю) [10].

Джерела аномії автор “Соціальної теорії і соціальної структури” пов'язує передусім із завищеним тиском на індивіда певного роду соціальних феноменів – прийнятих даним суспільством культурних цінностей, під впливом яких в індивіда мимоволі формуються певні завищені претензії.

Іншими словами, соціальна структура (одним з елементів якої є культурні цінності) формує певну систему таких вимог до індивідуальної поведінки, де вже запрограмовано можливість деінституціалізації, нехтування нормативними рамками. Однак при цьому, як підкреслює Мертон, важливе значення має та обставина, що індивіди реагують на такий тиск неоднозначно. Тобто існує не один, а кілька типів адаптації особистості до вимог культурної системи, зумовлених відмінностями в самих особистостях. Див. (Таблиця 1.2) [10].

Таблиця 1.2

Типи індивідуальної адаптації

АДАПТАЦІЇ	КУЛЬТУРНІ ЦІЛІ	ВСТАНОВЛЕНІ ЗАСОБИ
Конформізм	Прийняті	Прийняті
Інновація	Прийняті	Знехтувані
Ритуалізм	Знехтувані	Прийняті
Відчуження	Знехтувані	Знехтувані
Заколот	Знехтувані і замінені	Знехтувані і замінені

У першій половині ХХ-го століття активно розглядалися проблеми психологічної адаптації. Згідно з біхевіористською концепцією, предметом психології є реакції організму на стимули зовнішнього середовища, що об'єктивно спостерігаються, необіхевіористи доповнили цю концепцію поняттям про “проміжні змінні” як фактори, що є опосередкованою ланкою між впливом стимулів та відповідними м'язовими рухами. Прибічники цього теоретичного напрямку вважали, що мотиви адаптації людини виникають і розвиваються через порушення гомеостатичної рівноваги між організмом і середовищем як намагання її відновити.

Інтераакціоністи подають нам інше визначення “ефективної адаптації особи”: воно містить у собі такі

елементи, які зовсім відсутні у біхевіористському визначенні. Таку назву інтеракціоністи дають тому різновиду адаптації, при досягненні якого особистість задовольняє мінімальні вимоги та очікування суспільства.

Наприклад, відомо, що інтеракціоністську концепцію адаптації розробляв, серед інших, Л.Філіпс. Згідно з його концепцією, усі різновиди адаптації зумовлені як внутрішньо-психічними факторами, так і факторами середовища [11].

За словами Л.Філіпса, адаптаційність виражається двома типами реакцій на вплив середовища:

- 1) прийняття та ефективна реакція на ті соціальні очікування, з якими кожен зустрічається у відповідності з віком та статтю;
- 2) гнучкість та ефективність при зустрічі з новими та потенційно небезпечними умовами, а також здатність надавати подіям бажаного напрямку [11, 58].

У цьому розумінні адаптація означає, що людина з успіхом користується умовами, які склалися, для здійснення власної мети, цінностей та уподобань. Таку адаптаційність можна споглядати в будь-якій сфері діяльності. Адаптивна поведінка характеризується успішним прийняттям рішень, проявом ініціативи та ясним баченням власного майбутнього.

Це друге, більш специфічне розуміння соціально-психологічної адаптації особистості, являє для нас значний інтерес, тому що в ньому закладена ідея активності особистості. Тобто йдеться про творчий та цілеспрямований, перевтілюючий характер її соціальної активності.

Згідно з теорією інтеракціоністів, основними ознаками ефективно адаптованості є такі:

- а) адаптованість у “позаособистісній” сфері соціально-економічної активності, де індивід набуває знання, вміння та навички, досягаючи компетентності та майстерності;
- б) адаптованість у сфері особистих стосунків, де створюються інтимні, емоційно-насичені зв’язки з іншими

людьми, а успішна адаптація вимагає чуттєвості, знання мотивів людської поведінки, здатності до точного відображення змін у стосунках [Цит. за: 12].

Слід відзначити ще одну важливу особливість інтеракціоністського розуміння адаптації: представники цього напрямку соціальної психології розрізняють адаптацію (adaptation) та пристосування (adjustment). Так, наприклад, Т.Шибутані пише: “Кожну особистість можна охарактеризувати комбінацією прийомів, які дозволяють розв’язувати проблеми, і ці прийоми можна розглядати як форми адаптації. На відміну од поняття “пристосування”, яке стосується того, як організм пристосовується до вимог специфічних ситуацій, адаптацію можна віднести до більш стабільних рішень – до добре організованих способів розв’язання типових проблем, до прийомів, які кристалізуються шляхом ряду послідовних пристосувань” [13, 78].

Психоаналітики, особливо з часів виходу книги Г.Гартманна [14], великого значення надають соціальній адаптації особистості. Г.Гартманн зазначає, що мета адаптації до інших людей постає перед людиною від самого народження. Особистість адаптується також і до того соціального середовища, яке частково є результатом активності попередніх поколінь та її самої. Людина не лише бере участь у житті суспільства, а й активно створює ті умови, до яких вона повинна адаптуватися. Все частіше своє соціальне середовище людина створює сама. Структура суспільства, процес поділу праці та місце людини в суспільстві в сукупності визначають можливості адаптації, а також (частково) і розвиток людського Я. Структура суспільства, зокрема за допомогою навчання та виховання, визначає, які форми поведінки з більшою вірогідністю забезпечать адаптацію [14, 28].

Для визначення явища, коли соціальне середовище ніби виправляє порушення адаптації так, що форми поведінки, які

не приймаються в одних соціальних умовах, приймаються в інших, Г.Гартманн вводить поняття “соціальна поступливість”. Можливості задовольнити потреби і розвиток, які суспільство надає дорослим та дітям, не збігаються, тому неоднаково впливають на них. Соціальна поступливість передусім проявляється у ставленні до дітей, а також до тих, хто страждає на неврози та психози. Виходячи з цього, Г.Гартманн вважає процес адаптації людини багатошаровим, до того ж уявлення про рівень адаптації лежить в основі концепції здоров’я людини [Там само, 32].

Продовжуючи розглядати соціальну адаптацію в контексті соціологічної класики, слід сказати, що будь-який аналіз адаптацій, як правило, наперед визначає явну чи приховану прихильність до якоїсь загальної соціологічної теорії. В сучасній соціології виокремлюються два вагомих напрями, дві теоретичні школи: 1) системна (структурна), чи об’єктивістська, або макросоціологія та 2) інтерпретативна чи суб’єктивістська, або мікросоціологія. Перша досліджує системи та структури суспільств на макрорівні, заснована на ідеях Е.Дюркгайма та К.Маркса і містить у собі – як основні школи функціоналізму та теорії конфлікту (марксизм, фемінізм, расово-антропологічна школа, теорія позитивного конфлікту та ін.). Друга вивчає дії окремих людей та невеликих груп на мікрорівні. Вона ґрунтується на ідеях М.Вебера і включає до себе “розуміючу соціологію”, символічний інтеракціонізм, феноменологію, етнометодологію та ін. Кожен з цих напрямів містить власну оригінальну експлікацію феномена адаптації.

Наприклад, функціоналізм, як один з напрямів макросоціології розглядає адаптацію як спосіб “підлаштування” різних системних блоків суспільства один під одного. Дезінтеграцію цих блоків може спричинити різноспрямованість чи нерівні темпи їх змін і трансформацій. В такому разі адаптація виступає інструментом підтримки

балансу між частинами системи, її внутрішньої та зовнішньої рівноваги, тобто засобом забезпечення “солідарності частин”, а також знярядям у боротьбі з аномією. Подолання аномії та зміцнення соціальної солідарності в суспільстві здійснюється засобом встановлення спільних цінностей, норм та ідеалів.

Натомість для М.Вебера одиницею соціологічного аналізу був індивідуальний актор. Він вважав, що соціальні групи та суспільство в цілому ми повинні розуміти як складні агрегації індивідуальних дій, що їх типологізує спостерігач з метою порівняльного та історичного аналізу. Саме ж суспільство являє собою складну матрицю міжсуб’єктних взаємодій. Отже, в межах веберівської експлікації актор адаптації – це носій усвідомленої адаптивної поведінки.

Значний вплив на формування як системного, так й інтерпретативного, соціально-філософського розуміння сутності соціальної адаптації особистості здійснили наукові підходи, які були запропоновані в теоретичних розбудовах теорії структурації (Е.Гідденс); феноменологічній філософії (Е.Гусерль, М.Гайдеггер); символічного інтеракціонізму (Дж.Г.Мід, Г.Блумер та ін); феноменологічної соціології (А.Шюц); гуманістичної психології (К.Роджерс та ін.); герменевтичної філософії (Г.-Г.Гадамер, Е.Бетті та ін.); епістемологічної філософії, історії і методології науки (К.Р.Поппер, М.Джеммер, І.Пригожин та ін); філософії природознавства (Ш.Ренувьє, Е.Бутру та ін.); соціальної психології (С.Еш, Л.Росс, Р.Нісбетт та ін.); загальної теорії систем (Л.Берталанфі, Н.Вінер).

В останні роки соціальна адаптація розглядається в наукових працях Г.Андрєєвої, Е.Гідденса, Ю.Давидова, Л.Іоніна, І.Мілославової, А.Налчаджяна, Я.Рейковського, С.Белічевої, Л.Корель, Л.Шпака, В.Немировського, М.Ромма.

З 30-х років ХХ ст. в країнах Західної Європи, США, а також і в СРСР значного поширення набули дослідження проблеми адаптації в робітничому колективі. Е.Мейо,

Е.Вільховченко, В.Шепель, В.Попов та інші дослідники дійшли висновку, що розв'язання питання професійної адаптації може бути забезпеченим виключно в межах усього колективу, за участі всіх рівнів керування виробництвом. Зміна змісту та напрямку адаптації неможлива “відразу”, вона потребує постійної цілеспрямованої праці впродовж тривалого часу.

Дослідження процесу адаптації працівника до умов виробництва свідчать, що на його поведінку впливають не лише виробничі, а й позавиробничі чинники: побут, дозвілля, спілкування, сім'я, суспільна ситуація. Важливо врахувати й такі складні регулятори поведінки особистості, як потреби, настанови, ціннісні орієнтації [15], див.також [169].

Аналізуючи проблему соціальної адаптації, слід зазначити, що в літературі домінує структурно-функціональне розуміння сутності названого процесу стосовно особистості як об'єкта соціально-філософського аналізу, а його вивчення здійснюється з позицій нормативного (структурно-функціонального) підходу. Слід звернути увагу на те, що немає ясності стосовно відповідних парадигмальних, теоретико-методологічних основ аналізу соціальної адаптації особистості в соціумі, її соціальної та інформаційної специфіки, змісту, структури та місця адаптаційних процесів у життєдіяльності індивіда. Не визначені також субординація та характер взаємодії процесів соціальної адаптації та соціалізації, простежується розмитість у розумінні різнорівневих стратегій та бар'єрів адаптації особистості в соціумі. Отже, пізнання різних аспектів соціальної адаптації особистості вимагає застосування інтегрованого, міждисциплінарного наукового підходу, здатного забезпечити цілісне, системне врахування всього комплексу соціокультурних, економічних, політичних, та психологічних факторів і впливів на статику і динаміку соціальної адаптації особистості [16] див. також [17; 18; 19; 20].

Для більш глибокого вивчення факторів соціальної адаптації особистості неодмінною умовою є виявлення взаємозв'язку адаптації з окремими параметрами індивідуальності, оскільки одні й ті самі обставини впливають на людину по-різному. Скажімо, особистість як суб'єкт діяльності може правильно оцінювати об'єктивне значення соціальної ситуації, але на її поведінку можуть впливати суто внутрішні настанови: свобода вибору, ціннісні орієнтири, індивідуалізація, конформізм і т.ін.

Іншими словами, ми прагнемо довести, що соціальна адаптація – це комплексний феномен, складний за своєю структурою, який одночасно постає в ролі процесу та кінцевого результату адаптації. Водночас, при визначенні поняття “соціальна адаптація”, слід мати на увазі складний набір її якісних характеристик і, відповідно, доповнювати соціальний аспект адаптації психологічним, враховуючи при цьому, що соціальне середовище, в якому перебуває особистість, однаковою мірою поділяється на предметне та особистісне.

Так, один з найвідоміших західних представників фрейдистсько-марксистської традиції Е.Фромм переконаний у тому, що людина має здатність пристосовуватися до тих умов життя, в які потрапляє. Свідченням цьому є те, що людина розселилася по всій земній кулі і змогла адаптуватися до значної кількості соціально-політичних систем. Але чи є межа цьому пристосуванню? Зрозуміло, що людська природа не є безмежно мінливою та пластичною. Тож для опису кількісних характеристик Е.Фромм вводить поняття статичної та динамічної адаптації.

“Статична адаптація – це пристосування, за якого характер людини не змінюється і можлива поява лише якихось нових звичок. Кардинальних змін особистості при цьому не відбувається. Наприклад, якщо китайця навчити

користуватися виделкою замість паличок, то на його особистість це не вплине.

За динамічної адаптації в особистості стають помітними зміни. Приміром, якщо дитина боїться суворого батька, то згодом може виникнути ненависть до батька-тирана, яку дитина придушуватиме в собі. Як наслідок, у дитини може з'явитися безпричинний протест до життя взагалі. Придушена ненависть та ворожість стають динамічними факторами в характері дитини. При цьому відбувається процес пристосування індивідуума до ірраціональних зовнішніх умов. Як наслідок, ми отримуємо хвору на невроз особистість. Отже, динамічна адаптація може спричинити появу в індивідуума руйнівних чи садистських імпульсів" [21].

Слід зазначити, що номінації "статична" та "динамічна" адаптації наразі рідко зустрічаються в соціології. За словами Л.Корель, розмежування за цією ознакою "ґрунтується на двох тлумаченнях поняття "адаптація": 1) адаптація як процес (адаптація, що виникає) та 2) адаптація як результат (набута адаптація). Статичним адаптаціям відповідає поняття адаптації як результату, динамічним – як процесу" [1, 160].

Л.Корель у центр уваги спеціальної соціологічної теорії "соціології адаптацій" поставила загальні закономірності, а також характер, зміст, типи, форми, види взаємного пристосування суб'єкта (індивіда, соціальної групи, організації, інституту) до зовнішнього середовища. Важливе місце в предметному полі цієї теорії займають питання про соціальні регулятори та соціальні механізми, а також про критерії адаптації [22, 17-18].

Слід сказати, що до нашого часу теорія та методологія адаптаційних процесів у світовій соціологічній науці досліджувалася шляхом аналізу еволюційних, достатньо стабільних систем. Натомість сучасному переходу до ринкової системи в пострадянських країнах притаманні риси нестабільності та кризовості. Це передбачає створення зовсім

нових концепцій, нової методології, нової методики дослідження процесів адаптації соціуму в умовах суспільного перелому.

В останні роки, судячи з періодичних видань, до цієї проблематики звернулися чимало дослідників. Хотілося б відзначити праці В.Артемова, Л.Бабаєвої, П.Великого, Л.Гордона, Б.Рукавішнікова, З.Калугіної, Є.Ясіна і багатьох інших. Поступово розробляються концептуальні підходи, методологія та методика вивчення соціальних адаптацій за умов суспільних потрясінь.

Наприклад, Л.Корель у співпраці з колегами була розроблена система теоретичних та емпіричних індикаторів соціального самопочуття населення як виміру соціальної адаптації (Н.Арсентьєва, І.Мартінова, І.Харченко, Ю.Чистякова); досліджувалися соціально-психологічні, статусні, та соціетальні бар'єри адаптації до ринку різних соціальних груп, побудована типологія населення за ступенем пристосування до ринку (Ю.Чистякова, М.Шабанова, О.Шарніна). Наприклад, М.Шабанова присвятила згаданій вище проблемі цілу низку праць [23; 24; 25] див. також [26; 27; 28; 29; 166]. У своїй монографії “Социология свободы: трансформирующееся общество”, проблемі соціальної адаптації присвячено одинадцятий розділ під назвою “Социальная адаптация в контексте свободы и проблемы институционализации новых прав”. Авторка розмірковує над тим, що одні адаптації, відповідаючи кінцевій меті перебудов та соціально пом'якшуючи процес реформування, можуть пригальмувати його і врешті-решт звести реформи нанівець. А інші – навпаки, хоча й перебувають нині в суперечностях із загальною метою перебудов, однак можуть прискореними темпами наблизити до неї. Дослідниця ставить риторичні запитання: “Яким адаптаціям слід надати перевагу? Чи завжди добровільні та вимушені адаптації призводять до таких результатів? Іншими словами, чи є сьогодні можливості для

розширення таких добровільних адаптацій, які б не гальмували, а прискорювали процес реформування? Чи не складаються нові умови так, що вимушені адаптації до них відіграють роль гальмування реформ не лише з позиції сьогодення, а й перспективи” [23, 36-38]?

Намагаючись дати відповіді на поставлені запитання і провівши емпіричний аналіз закономірностей сучасних соціальних адаптацій у контексті свободи-несвободи, авторка зробила висновок, що в механізмах адаптаційного процесу наразі з великим відривом переважають вимушені адаптації над добровільними, а в результаті – переважно регресивні (руйнівні) над прогресивними (творчими) адаптаціями.

Погоджуючись із М.Шабановою, зазначимо, що вимушені адаптації виникають тоді, коли напрями перетворень, нові цінності та способи соціальної дії вступають у конфлікт із цінностями і можливостями індивіда, хоча він і вимушений використовувати їх для реалізації своїх життєво важливих цілей. Вимушена адаптація не означає примирення, згоди чи схвалення. Суспільну ситуацію не можна ігнорувати, але її можна засуджувати, можна обирати пасивний, відчужений тип поведінки.

Залежно від рівня адаптованості та результативності адаптації в контексті свободи, Шабанова виділяє три основних типи адаптантів:

1. “Прогресивні адаптанти”, які в нових умовах вже знайшли більш-менш надійні способи розв’язання (пом’якшення) життєвих проблем, до того ж ці способи покращують можливості індивідів жити так, як вони хочуть.
2. “Регресивні адаптанти”, що сьогодні також більш-менш розв’язують свої проблеми, але ті способи розв’язання життєвих проблем та труднощів, що їх вони засвоїли, дозволяють звикатися з новими умовами лише регресивно, тобто з перевагою сукупного “значущого

мінусу” над сукупним “значущим плюсом” (значущих втрат над подібними надбаннями).

3. “Регресивні неадаптанти”: у представників цього типу й сьогодні немає надійних способів подолання життєвих проблем та труднощів, вони не знають, як жити за тих умов, у яких опинилися сьогодні [Там само, 34-45].

З наведеною типологізацією можна погодитися. Історичні трансформації впливають не лише на стиль життя індивіда, його соціальний статус, а й на його характер, на його людські можливості. Тут також слід враховувати межі та можливості його адаптивної поведінки. Коли, наприклад, класи чи інші соціальні групи в перебігу історичних катаклізмів здіймаються вгору чи спускаються донизу, людина також підіймається на вершину соціальної піраміди чи спускається до самого її підніжжя.

Значення соціальної адаптації також зростає у зв’язку з прискоренням темпів соціальних змін, за умов, коли ці зміни стосуються важливих сторін життя й відбуваються в порівняно короткий термін (міграція, вікові зміни, швидкий промисловий розвиток, переселення значних мас сільського населення в міста тощо).

В періоди різних перебудов у суспільних відносинах, коли величезні маси людей змушені так чи так відповідати на виклики соціального середовища, актуалізувалося і осмислення адаптації в рамках соціології, соціальної психології та ряду інших дисциплін.

У працях російських соціологів у 90-і роки ХХ ст. з’явилися дослідження, в яких їх автори намагалися відобразити сутність сучасних змін і акцентувати увагу на адаптаційних процесах, що постійно розширюються. Автори низки статей намагалися привернути увагу суспільства до методів і напрямів адаптації та з’ясувати, наскільки російське суспільство здатне пристосуватися передусім до ринкових стосунків. Деякі автори стверджували, що “адаптація полягає

не так у сприйнятті окремих елементів, як у соціальному та психологічному засвоєнні типу цілісної системи суспільних відносин, що змінюються. А також у соціальній та психологічній здатності пережити надзвичайну ситуацію переходу від одних суспільних порядків до інших” [30]. Серед найбільш гострих проблем перехідної кризи, що вимагають адаптації, виокремилися рівень заробітної платні, зростання цін, безробіття, злочинність та деградація традиційних соціально-політичних цінностей.

Інші автори бачать адаптацію як “процес і результат взаємодії індивіда (групи) з кардинально зміненим соціальним середовищем, в перебігу якої поступово узгоджуються вимоги та очікування обох сторін, так що індивід отримує можливість вижити (і процвітати), а макросередовище – відновитись та перейти в іншу, висхідну стадію”. Підкреслюється “всеохопний характер, швидкість, кардинальність змін і, як наслідок – вимушена, а не добровільна адаптація, що проявляється на рівні свідомості та поведінки” [25].

Чимало праць увагу акцентують на потребі адаптації до ринку та до наслідків економічних реформ. Тут йдеться про те, що адаптаційним процесам заважають економічна та політична нестабільність у країні, непослідовність реформаторського курсу уряду, слабкі соціальні гарантії з боку держави, злочинність, безробіття, спад виробництва та ціла низка інших явищ. Водночас дослідники стверджують, що близько 25% населення, наприклад, не адаптувалося в Росії і не може адаптуватися внаслідок індивідуальних особливостей [31; 27]. В Україні 37.7% населення визнають відсутність у них умінь жити в нових суспільних умовах [32, 587].

Підтверджують зазначені вище думки також ті науковці, які наполягають, що в ситуації, яка склалася в Росії, особливо важливою є ціннісна адаптація, і при проведенні курсу

реформ доцільно враховувати особливості російського менталітету [33; 29].

В рамках політичної психології, акцент робиться на тому, що для того, щоб ефективно функціонувати в нових умовах, людині потрібно мати дві якості: активність, щоб визначити мету й досягнути її, та здатність до конструктивної дискусії. Автори також підкреслюють, що вимоги, висунуті реформами, часто суперечать деяким традиційним для російської культури моральним нормам, а намагання відповідати моральним зразкам відіграє важливу роль у мотивації людської поведінки [34].

У книзі “Трансформація соціальної структури: стратифікація російського общества” // Інститут соціології РАН. М., 1998., йдеться про те, що за традицією адаптивна поведінка в умовах кризового суспільства досліджувалась і розглядалась як сімейно-індивідуальна, економічно вимушена поведінка, що пов’язана з розв’язанням суто економічних проблем, але не пов’язувалася зі змінами системи ціннісних координат.

Після десяти років перебудови в Росії дослідники почали приділяти більше уваги питанню, чому одні успішно входять у нову економічну реальність, у той час як інші не роблять жодних реальних спроб влаштувати свою професійну долю. Вони накопичують протестний потенціал, намагаються визначити чиники, які впливають на успішність (неуспішність) адаптації і виявити форми та спроби адаптивної поведінки [35; 36; 37].

Отже, можна сказати, що різні аспекти проблем соціальної адаптації населення Росії до політичних та економічних змін почали розроблятися лише у другій половині 90-х років. Це пов’язано з трансформацією усіх сфер життя російського суспільства. Але оскільки всі дослідники сходяться на тому, що значна частина російського суспільства як і раніше не адаптувалася до зміни ситуації в країні і це

породжено цілим рядом причин, які заважають адаптації населення, то ця проблема безумовно потребує подальшого дослідження [38].

Щодо української соціологічної науки, то з досліджуваної проблематики вона представлена іменами Є.Головахи [39; 40], О.Донченко [41; 42], О.Злобіної [43; 44; 45; 46], І.Кононова [47], Н.Паніної [48; 49], В.Тихоновича [50], В.Тарасенка [51; 52], Н.Ходорівської [53; 54; 55; 56], М.Шульги [57], А.Ручки [58; 59; 60; 61] А.Маковецького [62; 156; 165], С.Шудло [63], та інших авторів.

У 1999 році в Києві вийшла в світ колективна монографія [64]. В ній значну увагу приділено стану трансформації суспільства, а також економічним реформам, їх сприйняттю різноманітними соціальними верствами населення. Досліджується стан соціального самопочуття населення, проблеми культури та міжнаціональних відносин. Широко використовуються дані соціологічних досліджень, які проведені науковцями в останні роки.

В наступній спільній монографії фахівців Інституту соціології НАН України “Суспільна трансформація: концептуалізація, тенденції, український досвід” її автори В.Бурлачук, О.Іваненко, В.Казаков, В.Королько, В.Степаненко, В.Танчер, В.Тарасенко спробували теоретично узагальнити і осмислити досвід суспільних трансформацій на межі ХХ – ХХІ століть [65].

Багато уваги приділяється досліджуваній проблемі у щорічних соціологічних моніторингах Інституту соціології НАН України [32; 66]. Аналітичні матеріали збірників дають можливість простежити динаміку рівня економічного, політико-правового, морально-психологічного добробуту населення за останні десять років.

В українській соціологічній науці сьогодні існує ціла низка робіт з проблеми адаптації молоді до нових економічних умов. У працях Е.Гладкова, Е.Коржевої,

Л.Миронова, Г.Лактіонової, Т.Мишківської, В.Павлюкович, Ю.Якубової та ін. основна увага приділяється соціальній адаптації молоді як соціально-демографічної групи та пошуку механізмів даного процесу в сучасному суспільстві.

Здебільшого дослідження з проблем адаптації молоді охоплюють один або кілька аспектів адаптаційного процесу (найбільше праць присвячено, зокрема, актуальним питанням професійної (виробничої) адаптації. Ця проблема розроблялася в доробках О.Баклицької, В.Гладкової, М.Лукашевича, М.Мищенко, Ю.Семенова, Н.Трегубової, А.Юрьєвіца та інших авторів.

Як уже зазначалося, все різноманіття експлікацій поняття “соціальна адаптація” в соціально-філософській літературі більшою чи меншою мірою наближене до нормативного (структурно-функціонального) або інтерпретативного теоретико-методологічного підходу.

З позицій нормативного підходу соціальна адаптація особистості містить у собі низку змістовних аспектів. По-перше, це процес безперервного соціального контролю над відповідністю чи невідповідністю поведінки людини з певними пануючими в соціумі нормами та цінностями, які примусово “нав’язуються” людині в інкретному процесі соціалізації. По-друге, це комплексна система соціальної діяльності, пов’язана з подоланням різних адаптивних бар’єрів, що функціонально перешкоджають пристосуванню в конкретній ситуації.

У руслі інтерпретативного підходу соціальна адаптація є інформаційно-комунікативним, світоглядним конструюванням смислів буття та стратегій персональної життєдіяльності. Воно реалізується в процесі безперервної інтерпретації особистої ідентичності та символічних соціальних контекстів з погляду їхньої відповідності безперечному розумінню соціальної реальності і цілеспрямовано формується чи стихійно засвоюється в процесі соціалізації.

Запропонований М.Роммом комплексний нормативно-інтерпретативний підхід до розуміння соціальної адаптації особистості видається доволі слушним. На його думку: “цей процес являє собою перетворення чи інтерпретацію об’єктивного соціального світу, себе в ньому та створення суб’єктивного образу цього світу в собі. На цій основі формується індивідуально адаптивний простір та персональна ідентичність, яка задає смисли індивідуальній життєдіяльності та загальний напрям адаптації” [7, 15].

Автор пропонує власне визначення *соціальної адаптації особистості*, яке можна розуміти як процес і стан пристосування до змін у зовнішніх (соцієтальних і локальних) соціальних умовах та обставинах, внутрішніх якостях і рисах адаптанта (біологічних, соціально-психологічних, статусно-рольових), які відбуваються завдяки змінам як соціальних стереотипів поведінки, соціальних практик, цінностей, так і способів інформаційно-інтерпретативного відображення (конструювання, реконструювання) реальності свідомістю особистості. Адаптація фіксує (і відображає) тонкий взаємозв’язок, що існує між суб’єктивним характером здійснюваного особистістю інтерпретативного процесу, та об’єктивними умовами соціальної ситуації, в яких вона (особистість) перебуває і які виражені інформаційними значеннями та символами, що характеризують напрями зміни оцінювальних суджень й адаптивних настанов адаптанта.

Аналіз еволюції поглядів соціологів на соціальну адаптацію показав зміну проблематики досліджень, їх спрямованості залежно від історичного етапу та особливостей соціального середовища. Це дозволило виділити три періоди в розвитку напрямів соціологічних досліджень щодо проблем соціальної адаптації:

1) кінець XIX ст. – перша половина 50-х років XX ст. – характеризується становленням і розвитком ідеї про

адаптацію індивіда в соціальному середовищі, виробленням концептуальних засад соціальної адаптації;

2) 60 – 80-ті рр. ХХ ст. – пов’язані з обґрунтуванням теорій адаптації у західній та радянській соціологічній науці. Для цього періоду характерним було зосередження проблематики досліджень на соціальній адаптації здебільшого до стабільного суспільства, усталених та звичних обставин життя, зокрема нового мікросередовища (сім’я, сфера освіти, праці тощо);

3) 90-і рр. ХХ ст. – період, що зумовлений трансформаційними процесами на пострадянському просторі і характеризується переорієнтацією досліджень на проблему соціальної адаптації до нестабільних (кризових) умов і мікро-, і макросередовища до суспільства, що змінюється.

1.2. Механізм соціальної адаптації особистості та його дослідження в сучасній соціологічній науці

Завдання адаптації пов’язане з мобілізацією усіх наявних ресурсів. Але для її успішної реалізації неодмінною є не лише наявність адаптаційних ресурсів, а також і їхня “ліквідність”, витребуваність у даній конкретній ситуації. Повинна існувати також сукупність засобів, за допомогою яких приводиться в дію та самореалізується адаптивний потенціал. А це ніщо інше, як адаптивні механізми, що повинні включатися при виникненні адаптивної ситуації.

Центральною проблемою у вивченні будь-якого соціального процесу є адекватне “конструювання” його соціального механізму. Під адаптивним механізмом часто розуміють сукупність засобів, за допомогою яких приводиться до дії та самореалізується адаптивний потенціал суб’єкта, і які використовуються для відновлення порушеної рівноваги в системі “адаптант – адаптивне середовище” [67, 75].

Л.Корель подає таке визначення механізму соціальної адаптації – “це симбіоз унікальних каузальних станів, явищ і процесів, 1) які існують у контексті соціальних чинників (детермінант, регуляторів) що супроводжують їх та продукують, 2) які реалізуються у певній послідовності і 3) спрямовані на:

- відновлення порушеної рівноваги опозиції “соціальна система – середовище”;

- гармонізацію взаємних інтересів та соціальних очікувань адаптанта та навколишнього світу (соціального оточення), що порушені у зв’язку з корегуванням сконструйованої раніше адаптантом концептуальної картини світу, яка не збігається, за його уявленнями й оцінками, з реаліями сьогодення.

- забезпечення досягнення індивідуальних цілей в умовах що, змінилися (бажано, щоб з мінімальними енергетичними та соціальними витратами).

- подолання стану (чи відчуття) соціального дискомфорту, відчуження, ізоляції, депривації, ексклюзії, втрати ідентичності, дезорганізації, дезінтеграції, дисбалансу, які викликані новими умовами, та навпаки, досягнення стану (відчуття) соціального комфорту, соціальної ідентичності, інтеграції, включеності, повноцінності, збалансованості тощо;

- перехід ситуативної поведінки адаптанта, що являє собою пробну, часто випадкову реакцію на нові виклики часу, до розряду стійких соціальних практик” [1, 256].

На думку автора у вищезазначеному визначенні соціального механізму адаптації занадто розлого визначені сутнісні риси адаптивного процесу. Згідно з ними, суб’єктами адаптації постають найрізноманітніші соціологічні одиниці (соціальні системи): особистості, соціальні групи, спільноти, інститути, організації, цивілізації і т.ін. Безсумнівно, що вчені, погляди яких намагалася відобразити Л.Корель,

оперують категорією “адаптація”, але роблять це вони в рамках різних соціологічних парадигм.

Слід зазначити, що найбільшій увазі в науковій літературі приділено проблемі механізму адаптації особистості, до неї найчастіше звертаються українські та іноземні дослідники адаптації.

В умовах суспільних змін особистість може побудувати самостійну індивідуальну стратегію адаптації, незважаючи на способи та напрями адаптації соціальних груп та організацій, до яких вона входить, а може діяти й в інший спосіб: увійшовши у фарватер адаптивних стратегій цих груп та організацій, разом з ними здійснювати процес адаптації.

Суб’єктом соціальної адаптації особистості постає окрема особистість, якій притаманна власна структура адаптивного механізму. На нашу думку, в процесі адаптацій інститутів (та організацій) до змін у середовищі, для індивідів, які в них входять, відкриваються два шляхи побудови стратегії адаптивної поведінки. Перший – це не прикладаючи зусиль на розробку власної стратегії, органічно влитися в “інституційний” чи “організаційний” адаптивний процес. Другий – спробувати розробити свої власні стратегії, які б не залежали від інституційних чи організаційних.

Дослідження будови адаптивних механізмів передбачає пошук адаптера, головного блоку в механізмі адаптації. Важливим блоком адаптивного механізму постають засоби адаптації. В науковій літературі виокремлюють три групи засобів, які забезпечують адаптацію особистості: інституційні, нормативно-регулятивні (соціокультурні) та особистісні [67, 77-84].

Прагнення особистості до об’єднання із соціальною спільнотою (ідентифікації з нею) і одночасно потяг до уособлення, прояву творчої індивідуальності робить особистість продуктом, і водночас суб’єктом соціального розвитку, соціальних відносин, у тому числі й адаптивного плану.

Для більш повного розуміння засобів, які використовуються в адаптивних механізмах, слід звернутися до запропонованих Л.Корель. Вона пропонує інституційні та нормативно-регулятивні групи засобів доповнити: 1) соціально-психологічними, включно з духовними, аксіологічними, когнітивними, емоційно-реактивними (їхнім змістом, на думку авторки є переконання, світогляд, особистісні смисли, інтереси), 2) статусно-рольовими (соціальний стан, що його займає адаптант “озброює” його специфічним набором засобів адаптації, це може бути доступ до соціально важливої інформації, певний рівень доходів, посадовий статус, рівень освіти, налагоджені соціальні зв’язки, 3) поведінковими – які об’єднують багатий арсенал різних інструментів, прийомів, (це міграція, соціальне копіювання, соціальне порівняння, навчання, безпосереднє включення в нові структури, яке завершується асиміляцією, соціальна конкуренція, інтерналізація, екстерналізація, ідентифікація, ідентифікація та багато інших [1, 283-287].

Описуючи види адаптацій, також пропоную звернутися до праці Л.Корель, яка залежно від характеру змін (перебудов) у зовнішньому середовищі, поділяє адаптації на два види. За її словами: “у випадку, коли зміни пов’язані з появою “нової ознаки” – нових соціальних інститутів, процесів, соціальних груп, явищ тощо – адаптації є “викликом на інновації”. А у випадку модифікацій уже “наявних ознак” (діючих соціальних інститутів, організацій та ін.), їхнім ускладненням чи спрощенням – вони є “адаптивною відповіддю на трансформації” [Там само, 126].

Погоджуємося з С.Фроловим у тому, що в інноваційних адаптаціях до соціальних змін, важливу роль відіграє їх сумісність із наявною культурою. Наприклад, він визначив навіть наслідки, які відбуваються, коли соціальна інновація входить у конфлікт з існуючою культурою. На його думку: “а) інновація може просто відкидатися суспільством чи

соціальною групою; б) інновація може сприйматися разом з її конфліктними рисами, але ці риси час від часу викликають спротив, що робить їхнє сприйняття нестійким; в) інновація сприймається, а конфлікти з пануючою культурою, які в ній містяться, знаходяться в прихованому стані і важко усвідомлюються, що призводить до загальної напруги в суспільстві, яка не спрямована на дану інновацію” [68, 271].

Інноваційними (чи трансформаційними) можуть бути не лише зміни середовища чи внутрішньої структури адаптанта. Цей термін можна використовувати і описуючи адаптивну поведінку, яка також може бути інноваційною, трансформаційною чи традиційною.

Оскільки в суспільствах перехідного типу можуть співіснувати нові та старі цілі-цінності, нові та старі інституціолізовані засоби їх досягнення, можна говорити і про одночасне співіснування однойменних форм індивідуального пристосування до старих та нових умов. Так, в одних осіб конформність може спостерігатися щодо старих цілей та засобів, в інших – щодо нових і т.ін.

Неважко помітити, що більшість прибічників старих устроїв знайшли свою нішу в бюджетній сфері, а прибічники “нового часу” влаштувалися в нових ринкових структурах. З початку реформ 1990-х років і донині, з огляду на консервативність свідомості, одна частина населення України не змогла сприйняти декларовану владною елітою “нову мету” (гроші і матеріальний успіх), інша – засоби досягнення цієї мети (пов’язані з жорстокою конкурентною боротьбою, відходом від етичних норм поведінки).

Якщо припустити, що багатоманітності адаптацій відповідає і різноманітність адаптивних механізмів, тоді можна спробувати побудувати на базі певних ознак теоретичну концепцію специфічних адаптивних механізмів, які обслуговують різні адаптивні стратегії.

У монографії зроблена спроба більш-менш детально розглянути ті механізми адаптації, які використовуються мешканцями України під час перебування останньої у перехідному стані. Наприклад, *механізм адаптації-розвитку* спрацьовує в тих ситуаціях, коли суб'єкт адаптації конструктивно ставиться до прогресивних суспільних змін, готовий до корекції (чи змін) життєвих цілей або засобів їхнього досягнення. В основі цього механізму лежать процеси засвоєння інновацій – нових цілей, нових засобів досягнення старих цілей, оволодіння новими ролями, моделями поведінки тощо. Ці процеси досягаються за допомогою навчання, копіювання і т.ін.

Механізм адаптації-захисту включається тоді, коли особистість: а) неспроможна досягти старих цілей у нових умовах, у тому числі й новими засобами, б) не вважає можливим чи не здатна інтерналізувати нові цілі чи нові засоби. Слід зазначити, що в процесі актуалізації такого механізму суб'єкт адаптації намагається зберегти свою внутрішню структуру.

Механізм адаптації-захисту поєднує в собі досить різноманітні процеси:

- соціальну агресію (застосування сили, активна протидія, активний протест);
- соціальний спротив чи протидія (непокора, прихований саботаж тощо);
- соціальну мімікрію (зовнішнє “маскування” під соціальний ландшафт при внутрішньому спротиві);
- акомодацию (приведення конфліктних елементів до стану взаємної терпимості);
- соціальне виміщення (переорієнтацію негативного імпульсу з одного об'єкта, недоступного для дії, на інший); наприклад, негативне ставлення до реформ може проявитися в бойкотуванні виборів;

- соціальну дискредитацію (приниження авторитету, піддрив довіри до інших для виправдання власної поразки);
- соціальну проекцію (несвідоме чи свідоме приписування контрагенту за адаптивним процесом власних негативних бажань, інтересів, намірів соціального плану);
- соціальне терпіння (надія перечекати ситуацію: можливо з часом щось зміниться);
- компенсаторність (відновлення функцій пошкоджених елементів структури за рахунок тих, що не постраждали);
- соціальну конверсію (применшення суб'єктом значущості відчутних для нього за своїми негативними соціальними наслідками адаптивних подій).

Наступний *механізм адаптації відходу* – вихід із силового поля неприсмних змін у середовищі, які неможливо скорегувати. Свого часу Р.Мертон в типології девіантної поведінки як порушення соціальних приписів виділив один, який назвав ретритизмом. Його суть полягає у відторгненні соціальним суб'єктом “визначених культурою цілей, намірів та інтересів, що виступають як законні цілі для всього суспільства або для окремих його прошарків” [69, 82], а також у запереченні непридатних для індивіда інституціональних нелегітимних засобів їх досягнення. Люди, що здійснюють ретритистську поведінку, “перебувають, жорстко висловлюючись, у суспільстві, але не належать йому”. В соціологічному розумінні насправді вони є “чужинцями”. Оскільки вони не поділяють загальної ціннісної орієнтації, їх можна віднести до членів суспільства (на відміну од “населення”) лише фіктивно [Там само, 101]. До них Мертон відносив тих, хто страждає на психози, тих, хто втікає від реального світу у свій внутрішній хворобливий світ, а також знедолених, вигнанців, жебраків, бродяг, хронічних алкоголіків, наркоманів.

Наголошуючи, що люди, які дотримуються такої поведінки, відмовилися од культурних цілей, Мертон, проте, стверджує, що такі цілі (та інституціональні засоби їх досягнення) цими людьми а) цілком засвоєні, б) повністю схвалюються; в) високо цінуються, але доступними інституціональними, легітимними шляхами не призводять до успіху. Тобто відмова од схвалених індивідом цілей відбувається тому, що за допомогою цих інституціональних засобів він не досягає поставленої мети. Індивід обмежений у засобах, наприклад, у владі, грошах, освіті тощо, обмежений умовами, коли не хоче, але міг би використовувати неінституціоналізовані (незаконні, аморальні) засоби. “Індивід дотримується порядку, але переживаючи невдачі та поразки, останній відривається од нього. Процес поступового відсторонення, що, врешті-решт, приводить індивіда до “втечі” від вимог суспільства, характеризується поразкою, заспокоєністю та смиренням. Це – результат постійних невдач у прагненні досягти мети законними шляхами та нездатності звернутися до незаконних засобів внаслідок внутрішньої заборони. Цей процес триває доти, доки найвища цінність мети-успіху ще не відкинута. Конфлікт розв’язується шляхом усунення обох діючих елементів – як цілей, так і засобів. Втеча завершена, конфлікт усунуто, індивіда виключено із суспільства” [Там само, 101-102]. Індивід усувається об’єктивно, відкидаючи цілі та цінності, а “втікає” від нього суб’єктивно. Але цей “відхід” не є результатом його вибору, який у нього відсутній, він є результатом об’єктивних обставин. Індивід у цьому випадку є жертвою, а не борцем, але, ставши жертвою і свідомо відкинувши цінності суспільства, він кидає йому виклик і стає борцем, тобто вступає в конфлікт із суспільством. Цей конфлікт має двоїстий характер. За змістом він є конфліктом з приводу розподілу в суспільстві матеріальних благ, влади та інших дефіцитних ресурсів і аж ніяк не з приводу цінностей. Однак

за формою цей конфлікт є передусім саме конфліктом з приводу цінностей.

Заперечення пануючих у суспільстві цінностей становить для ретритистів своєрідну цінність. Саме заперечення цінностей уже є цінністю, яка не визнається суспільством, адже вона перебуває поза його межами. Тому таким людям важко знайти ідеї, що їх об'єднують, вони навіть публічно і внутрішньо переконливо заперечують саму потребу в їх пошуку, або принаймні спроби їх формулювання. Проте насправді вони активно шукають і не можуть не знайти певні обґрунтування своєї аномальної, “антисуспільної” поведінки хоча б на чуттєво-емоційному або несвідомому рівні. Більше того, певна частина “ретритистів” формулює для себе своєрідні цінності та ідеали, які суспільство хоча й не приймає, однак змушене з ними змиритися. Водночас воно вимагає дотримання низки умов, наприклад, не допускати реальних практичних дій, спрямованих на їх досягнення, тобто перешкоджає переростанню “відходу” в інші форми соціального конфлікту, особливо в такі, що стають формами активного соціального протесту. Ретритистську поведінку можна сприймати як “відхід”, вихід соціальних акторів за лаштунки суспільства, соціальної системи або нового ладу.

Узагальнюючи проведений аналіз, можна сказати, що механізми відходу, усунення від суспільних взаємодій включаються тоді, коли соціальний суб'єкт не приймає і заперечує пануючі в суспільстві (соціальній системі) ідеали і цінності або засоби їх досягнення, не приймає і заперечує загальноприйняті норми і правила поведінки, способи та засоби соціального контролю, що створює між ними ситуацію пасивного взаємонепорозуміння, взаємонесприйняття та взаємозаперечення, в якій вони намагаються звести до мінімуму, обмежити будь-які контакти і спілкування одне з одним.

До конкретних способів відходу од суспільних взаємодій можна віднести:

- пошук і знаходження соціальної “ніші”, тобто локального середовища, в якому ще можна жити по-старому, оскільки інновації його не зачепили;
- фізичне переміщення в інше середовище, наприклад, еміграція як “фізичний відхід”;
- відчуження (стан відокремленості од змін, адаптивних проблем);
- аутизм як крайня форма відчуження (уникання контактів з реальною дійсністю та занурення у світ власних переживань);
- витіснення (спроба забути ті соціальні зміни, адаптивні події та факти, що є неприємними; це здійснюється за допомогою заняття екстремальними видами спорту, вживання алкоголю чи наркотичних речовин, трудоголізм).

І останній механізм, який доречно згадати, - це *механізм адаптації-реверсії*. Його складниками можуть виступати такі характеристики:

- занижена вимогливість до себе;
- заниження споживчого рівня;
- побутовий примітивізм;
- обмеження соціальної сітки;
- втрата значущих соціальних позицій у суспільстві;
- зменшення функцій, що виконуються в суспільстві;
- деформація, знищення старого, неможливість конструювання нового позитивного, суб’єктивного образу світу.

Неважко помітити, що вплив цього механізму провокує спрощення, примітивізацію внутрішньої структури адаптанта.

В українському суспільстві нині переважають вимушені адаптації, вони відбуваються в тих випадках, коли напрям перебудов, нові цінності та способи соціальної дії суперечать

ціннісним орієнтирам чи можливостям соціального суб'єкта, однак він змушений використовувати їх для того, щоб реалізувати (задовольнити) свої життєво важливі цілі (потреби). Частіше використовуються підвиди вимушених адаптацій – *захисні адаптації*. Вони спрямовані на самозбереження адаптанта – підтримку всіма можливими засобами status quo – та пов'язані з обов'язковою зміною способів взаємодії з оточенням, але при збереженні назагал старих, традиційних цілей та цінностей. Підвидами захисних адаптацій серед інших є: *компенсаторні, мімікрійні та деприваційні*.

Можна погодитися з А.Лобановою, що пристосування людини до соціуму передбачає “обов'язковість з'ясування нею його легітимно-домінуючої ціннісно-нормативної системи через її сприйняття. Адаптація за таких умов може бути як складною, так і досить легкою, а іноді навіть безпроблемною, адже збіг ціннісних орієнтацій адаптанта та соціуму уможливорює прискорення процесу інтеграції. Такий тип адаптації доцільно називати *соцієтально-адекватним*. Якщо ж людина не сприймає легітимно-домінуючу ціннісно-нормативну систему соціуму, до якого вона прагне інтегруватися, то процес пристосування адаптанта значно ускладнюється. Він може здійснюватися:

- соцієтально-неадекватним, неприхованим протиставленням особистісної системи ціннісних орієнтацій соцієтальній;
- мімікрійним, маскуванням особистісної нормативно-ціннісної системи під соцієтальну, тобто прихованим протиставленням особистісних ціннісних орієнтацій соцієтальним” [6, 31-32].

Важко спростувати думку, що поліфуркація ціннісно-нормативних систем, які виникають у такому суспільстві, що трансформується, уможливорює появу мімікріантів. Адже не всі люди мають те, що хотіли б мати: скажімо, не той вид

діяльності, не той достаток, не той соціальний статус, не той рівень популярності чи ступінь влади. Тому мімікрія являє собою складний комплекс захисних засобів та пристосувань, які дозволяють вижити і самозберегтися тим соціальним суб'єктам, для яких склалися нестерпні умови, а відкрита боротьба приречена на поразку. Особистість вдається до мімікрії, якщо ціннісно-нормативна система суспільства не відповідає особистісній. А.Лобанова пов'язує це з тим, що будь-яка соціальна система, до якої особистість прагне інтегруватися, має функціональну доцільність. А відтак форма соціальної мімікрії, до якої вдається мімікріант, повинна:

- по-перше, бути нібито “непомітною” для людей обраного ним соціального середовища;
- по-друге, так “вмонтуватися” в соціальне середовище, щоб не порушити і не руйнувати водночас його соціально-функціональну структуру, якщо це не входить у наміри мімікріанта;
- по-третє, здійснювати мімікрію в такий спосіб, щоб досягти поставленої мети: або удосконалити систему, або зруйнувати її і створити нову [6, 117].

Призначення мімікрійної поведінки за таких умов має набувати функціонального або дисфункціонального характеру, а також конструктивного або деструктивного кінцевого результату.

З огляду на зазначене, А.Лобанова пропонує виокремити такі основні форми соціальної мімікрії, як функціонально-конструктивна, функціонально-деструктивна, а також дисфункціонально-конструктивна, дисфункціонально-деструктивна та нон-функціональна.

Функціонально-конструктивна мімікрія, що являє собою структурно доцільну форму адаптації соціальних суб'єктів до соціальної системи, в якій вони живуть і працюють, завжди спрямована на конструювання або підтримку соціальної

системи в життєздатному стані. В цьому приховується її позитивний кінцевий результат. Вона ґрунтується на такій ціннісно-символічній основі, яка виправдовує маскування та його позитивну означеність в оцінках і судженнях більшості членів тієї групи чи спільноти, в якій перебуває мімікріант.

Мотиваційна орієнтація мімікріантів, що обирають функціонально-конструктивну мімікрію, як правило, спрямована на вдосконалення політичної чи економічної системи, покращення умов життєдіяльності, зниження соціальної та психологічної напруги, введення інноваційних форм та способів підприємницької діяльності тощо [Там само, 118].

Яскравим прикладом функціонально-конструктивної мімікрії є обіцянки українських політиків домогтися статусу другої державної для російської мови, чи виплати втрачених громадянами заощаджень. Ці обіцянки даються кожній виборчої кампанії, але так і не виконуються.

Функціонально-деструктивна мімікрія, на думку Лобанової, являє собою такий спосіб адаптації соціальних суб'єктів, коли вони обирають і реалізують у своїй поведінці функціональні та специфічно легітимні статусні позиції та ролі, які призводять (або призведуть згодом) до деструктуризації (і навіть руйнації) соціальної системи.

В умовах радянської командно-адміністративної системи в ролі функціонально-деструктивних мімікріантів виступала держкомпартийна бюрократія, що й була тим соціальним прошарком підприємців-капіталістів, який поступово, не руйнуючи СРСР, формувався в ньому, а досягнувши достатнього рівня “капіталістичної зрілості”, примусив політичну еліту відкинути “соціалістичний камуфляж” і легалізувати свою капіталістичну сутність.

Функціонально-деструктивною мімікрією користуються всі без винятку аферисти, шахраї та злочинці, які під легітимно-функціональними масками входять у довіру до певних людей, а згодом уводять в оману або зіштовхують їх

між собою для досягнення власних егоїстичних цілей. Цілком очевидним є деструктивно-руйнівний кінцевий результат такої мімікрії [Там само, 120].

Дисфункціональна мімікрія “не влітається” в мережу функціонально-статусних ролей та позицій. Вона, на відміну од функціональної мімікрії, інтерактивно суперечить загальноприйнятим регулятивним нормам та принципам поведінки. Наприклад, носії *дисфункціонально-конструктивної* форми у своїй мімікрійній діяльності керуються благородними намірами: покращити умови життєдіяльності, прискорити економічні перетворення, загальмувати руйнівні процеси в якійсь соціальній групі чи суспільстві.

Дисфункціонально-деструктивна мімікрія, навпаки, є нищівною за своїм кінцевим результатом для тієї соціальної системи, в якій відбувається, оскільки вона, як правило, має репресивно-агресивний характер, повністю руйнує існуючі соціальні взаємовідносини, ламає життєустрій окремих людей, груп, спільнот, соціумів заради досягнення її суб’єктами-носіями виключно особистісного гараздкування. Мімікріанти використовують найбільш витончені маскувальні технології, нехтують законними та моральними принципами, що характерні для соціальної системи, на яку спрямовується їх деструктивна діяльність [Там само, 122].

Прикладом такої мімікрії є ділки, які влаштовують банкрутства для підприємств, заводів, фабрик, щоб за безцінь придбати собі у власність і отримати зиск. Ніхто з них і не згадує про людей, яким роками не виплачується заробітна платня і які втратили разом з підприємством надію на виживання.

Отже, як ми змогли помітити, соціальна мімікрія за своїм структурно-соціальним призначенням може мати як функціональний, так і дисфункціональний характер і для суспільства в цілому, і для окремої особистості (групи). Вона

може існувати не лише як суспільно визнана і структурно доцільна соціально-функціональна роль чи позиція, а і як незнана (незнайома) або несприятлива, невизнана соціальною групою (соціумом), а отже, і структурно зайва чи недоцільна (часом вкрай шкідлива) для неї.

У наш час, в умовах неузгоджень у ціннісних орієнтирах особистості та суспільства (відсутності єдиної системи суспільних цінностей) важко дати відповідь на запитання: що повинно рухати людину та суспільство до досягнення мети? Людина не може існувати сама собою окремо від суспільства, і навпаки, тому потрібно говорити про сукупність цінностей, які пропагує держава та пропонує людина, які б доповнювали та удосконалювали одна одну. Люди повинні жити згідно з вимогами часу і водночас у відповідності з неписаними законами суспільства – моралі, етики, культури. Держава повинна орієнтуватися на названі цінності та забезпечити правопорядок у суспільстві шляхом створення справедливих, об'єктивних законотворчих актів, які дозволили би контролювати діяльність як окремих громадян, так і адміністративних осіб. Вона повинна захищати права та свободи людини і громадянина, які задекларовані в Конституції країни, фінансувати некомерційні проекти, спрямовані на розвиток духовної та фізичної культури суспільства, активізувати сімейні цінності, масовий спорт, пропагувати здоровий спосіб життя, допомагати захищати екологію та навколишнє середовище.

Отже, ціннісні орієнтири виконують функції регуляторів поведінки та проявляються у всіх галузях людської діяльності, і у адаптаційній також.

1.3. Ціннісні параметри соціальної адаптації особистості як соціологічна проблема

В широкому розумінні цінностями є предмети і явища (як матеріального, так і ідеального порядку), а також їх якості і властивості, які мають певну значущість для суспільства та особистості, тобто здатні задовольняти їхні потреби та різноманітні інтереси. В соціології цінності розглядаються головним чином як соціально-нормативні регулятори суспільного життя і поведінки людей, як фундаментальні норми (моральні, законодавчо-правові, релігійні та ін.), що забезпечують цілісність соціального організму [126, 1216].

У психології поняттю “цінність” може надаватися декілька значень, залежно від аспекту, який на даний момент розглядається:

- 1) Цінність як суспільний ідеал, вироблений суспільною свідомістю, абстрактне уявлення про атрибути належного в різних сферах суспільного життя, яке міститься в ньому.
- 2) Цінності, які постають в об’єктивованій формі у вигляді витворів матеріальної та духовної культури чи людських учинків.
- 3) Соціальні цінності, переломлюючись через призму індивідуальної життєдіяльності, входять у психологічну структуру особистості у формі особистісних цінностей [70, 442].

Зміст цінностей зумовлений соціальними факторами, на що не раз вказував засновник Французької соціологічної школи Е.Дюркгайм. Суспільство, на його думку, є сховищем усіх людських цінностей, які впливають із соціальної реальності. Така позиція рішуче протистоїть позиції філософів баденської школи, згідно з якою цінності перебувають по той бік емпіричної реальності і можуть бути предметом лише віри, а не наукового пізнання [71, 105]; [58, 58-59].

Поняття “цінність” Говард Парсонс пов’язує з іншим поняттям – “здійснення”. Останнє означає процес актуалізації ціннісно-структурованих потреб особистості – біологічних, індивідуальних, міжособистісних, екологічно-планетарних і навіть космічних. Цінність, на його погляд, у найзагальнішому значенні цього слова – “бажаність, або придатність будь-чого що стосується людини” [72, 197].

Досить оригінальні думки щодо природи цінностей та їх значення для людини висловлює австрійський філософ і психолог В.Франкл. “Бути людиною, - пише він, - означає бути небайдужим до смислу, який вимагає здійснення, і цінностей, що вимагають реалізації. Це означає жити в полі напруги, яка виникає між полюсами реальності та ідеалів, які вимагають матеріалізації. Людина живе ідеалами й цінностями. Людське існування не автентичне, якщо воно не виступає як самотрансценденція” [73, 285]. При цьому Франкл виділяє цінності “вічні” та “ситуативні”. “У певному розумінні ситуативні цінності завжди десь “за сценою”, в очікуванні своєї пори, і людина має єдину можливість реалізувати їх, - пише Франкл. – Якщо ця можливість втрачена, вона зникає безповоротно; ситуативна цінність так і залишається нереалізованою. Для людини названа цінність втрачається назавжди” [Там само, 184].

До ціннісної проблематики не раз звертався також видатний американський соціолог Т.Парсонс. У своїх працях він наголошував, що потрібно досліджувати не взаємодію реальних та ідеальних чинників, а взаємопроникнення соціальної та культурної систем, які не просто взаємозалежні у своєму розвитку, а взаємопроникають одна в одну. Адже формування структури соціальної системи невід’ємне від формування структури культурної системи, і навпаки. Нерозуміння цього є причиною багатьох теоретичних труднощів. Соціальна та культурна системи зумовлюються цінностями, які мають “стратегічне значення” для всіх систем

і для всього суспільства. Тому предметом соціології знання, на думку Парсонса, мають бути проблеми емпіричного екзистенційного знання в його співвіднесенні з цінностями соціальної та культурної систем.

Під оцінкою Т.Парсонс розуміє “баланс”. Зміст оцінки виводиться з бажань і потреб суб’єкта і стосується різних об’єктів. Оцінки є складовою частиною будь-яких “культурних систем”, а в інституціалізованому вигляді – також і “соціальних систем”, у яких оцінки стають цінностями [74, 367-378].

Парсонс намагається примирити цінності з об’єктивністю соціальної науки. При цьому він у самих цінностях шукає основу об’єктивності. Цінності, на його думку, поділяються на два види: – інституціалізовані та неінституціалізовані. “В оцінках однаковою мірою задіяні внутрішні можливості суб’єкта та можливості зовнішнього світу, а ставлення суб’єкта до реальності лежить в основі ціннісних оцінок. Але в них виражається також і зворотний зв’язок, активний корегуючий і стимулюючий вплив об’єктивного світу на самі потреби людини, здатність предметів і явищ задовольняти чи не задовольняти їх” [Там само].

Поняття “ціннісні орієнтири індивіда” було введено в соціологію у 20-х роках ХХ ст. американським соціологом Вільямом Томасом та польським соціологом Флоріаном Знанецьким, що жив певний час у США. Вони відомі як автори першої книги в галузі емпіричної соціології “Польський селянин у Європі та Америці” (Чикаго, 1921). Ціннісні орієнтири індивіда названі автори розглядають як *соціальну настанову*, що регулює його поведінку. В такому контексті ціннісні орієнтири стали предметом численних досліджень в американській та західноєвропейській соціології, а ще більше в соціальній психології. Як відображення фундаментальних соціальних інтересів людини, ціннісні орієнтири виражають її суб’єктивну життєву позицію,

світоглядні та моральні принципи. У У.Томаса та Ф.Знанецького цінності набувають “ситуативного” характеру. Центральне місце в їхній теорії займає поняття “соціальна ситуація”, яка включає як об’єктивно існуючі соціальні цінності, так і суб’єктивні настанови. Формування особистісної системи цінностей відбувається при “визначенні ситуації” індивідом за допомогою їхньої взаємодії та суперництва [75, 357].

Ціннісне ставлення людини до дійсності виникає у процесі взаємодії суб’єкта і об’єкта, на основі суспільної практики. Але з того факту, що цінності пов’язані з соціальним суб’єктом, неправомірно робити висновок, що вони мають лише ідеальний характер, тобто існують переважно у свідомості суб’єкта або у сфері суспільної свідомості. Чимало цінностей мають справді ідеальний характер. Але є цілий світ матеріальних цінностей, без яких неможливе людське існування. Це не тільки ключові життєві орієнтири та спонукальні механізми людської діяльності, а й сама діяльність, результати історичного розвитку суспільства (матеріальна й духовна культура). Відмінність між матеріальними й духовними цінностями полягає в тому, що матеріальні слугують для задоволення практичних потреб людини, а духовні цінності (наукові, соціально-політичні, моральні, художньо-естетичні, релігійні та ін.) характеризують вищі запити людини. Критерієм наукових цінностей є *істина*, моральних і релігійних – *гармонія людських стосунків*, художньо-естетичних – *освоєння прекрасного*, політичних (до яких відносяться мир, свобода, громадський порядок, соціальна захищеність людини, справедливість та ін.) – *стабільність у суспільстві*. І незалежно від того, як трактується цінність, більшість українських і західних авторів погоджуються, як правило, з веберівським твердженням про те, що суспільство не може

існувати без загальнолюдських цінностей, які змінюють і спрямовують у відповідне русло діяльність і пошуки людей.

Ієрархію всіх цінностей завершують *людина і людське життя*, поза якими втрачають смисл і всі інші цінності. Про це писав видатний німецький етолог, лауреат Нобелівської премії К. Лоренц: “Якщо ми заберемо з нашого життєвого досвіду емоційне почуття цінності, якщо для нас не буде мати жодної цінності людина, людське життя і людство в цілому, то найдосконаліший апарат нашого інтелекту залишиться мертвою машиною без двигуна” [76, 26].

Формування ціннісних орієнтирів індивіда, як відомо, здійснюється в процесі його соціалізації, під впливом як соціального, так й індивідуального досвіду (матеріальних і духовних цінностей суспільства, індивідуальних потреб та інтересів, життєвої позиції індивіда тощо). Як зазначає В.Борзих, “якщо в свідомості індивіда ціннісна система суспільства не знайшла адекватного відображення, більше того, якщо ціннісне світоставлення людини до дійсності суперечливе, аморфне, то вона (людина) може бути дезорієнтованою. Займаючи нестійку позицію щодо частини цінностей, ухиляючись від їх впливу, індивід втрачає реальне уявлення про діалектику добра і зла, в його свідомості розмиваються відмінності між цими найважливішими етичними категоріями. А це досить негативне явище, оскільки людина виходить з-під впливу моралі і права і її вчинки важко передбачити. Деформація соціальних уявлень і оцінок може виражатися як у конформізмі, так і в егоїзмі та суб’єктивізмі, які відображають вузько індивідуальні інтереси. Будь-яка форма відмови від орієнтації на соціально значущі цінності веде до заміни моральної орієнтації позаморальною, практично вигідною людині в тій чи іншій ситуації” [77, 114-116].

Негативно впливають як на індивідуальну, так і на суспільну свідомість непослідовність у мисленні і практичній діяльності людини, відсутність у неї чіткої світоглядної та

громадянської позиції, плинність характеру, почуття страху (втратити роботу, добре ставлення керівника, мати неприємності на службі і т.п.), навіювання, схильність до впливу з боку інших, догідництво, заздрість, невміння відстояти свою позицію, байдужість, егоїзм, безвідповідальність, необов'язковість та інші негативні індивідуальні якості.

Можна погодитися з В.Сержантовим, який стверджує, що, життя людини є в кінцевому рахунку задоволення її потреб, на основі яких розгортаються та здійснюються різні види її внутрішньої та зовнішньої активності. Якщо мати на увазі зовнішню активність, то вона виявляється передусім у спілкуванні й діяльності. Будь-яка діяльність, виходячи з певних потреб і ґрунтуючись на них, пов'язана з тими чи тими цінностями, які людина створює в процесі діяльності або якими користується. “В цілому той чи той фрагмент життя людини є динамізм, процесуальність, постійна зміна. Проте можна говорити про деякі полюси даної цілісності, оскільки, з одного боку, ми маємо людину як суб'єкта діяльності і потреб, а з іншого – цінність як щось створене в діяльності... Все, що фігурує як цінність, є цінністю не сама собою, а у відношенні до людини і реалізується у ставленні людини до світу цінностей” [78, 176-177].

Для того, щоб визначити місце ціннісних орієнтирів у загальній системі особистісних складників, потрібно розмежувати ціннісні орієнтири із суміжними поняттями, передусім з такими, як “потреба”, “мотив”, “настанова”, “диспозиція”, “особистісний смисл”, “переконання”.

За словами Є.Головахи, “предмети потреб, які усвідомила особистість, стають її першочерговими життєвими цінностями” [79, 258-259].

За наявності ситуації, коли можливе задоволення певної потреби, включається особливе регулятивне утворення, яке Д.Узнадзе називає настановою [Див. 158]. Функція настанови,

за А.Прагнішвілі, полягає в тому, що вона “вказує” потребі на предмет, який здатний задовольнити її в даній ситуації [80]. Настанови з ціннісними орієнтирами особистості об’єднує спільний для них стан готовності. Як пише О.Краснорядцева, “готовність діяти в той чи в той спосіб уже має в собі оцінку, а оцінювання передбачає настанову як готовність певним чином реалізувати цінності” [81, 26]. Водночас число цінностей, якими може розпоряджатися індивід, значно менше, ніж число настанов, що пов’язані з конкретними ситуаціями. Більшість сучасних авторів дотримуються погляду, що саме цінності визначають основні якісні характеристики настанови, оскільки мають велику суб’єктивну значущість, а не навпаки [82]. На думку автора, ціннісні орієнтири як регулятивний механізм охоплюють більш широке коло проявів активності особистості, ніж настанови.

Для характеристики соціальної регуляції поведінки людини часто використовується поняття “соціальна настанова”, чи “аттітюд”, що його У.Томас та Ф.Знанецький визначали як “стан індивідуальної свідомості щодо певної соціальної цінності”, “психологічне переживання індивідом цінності, значення, смислу соціального об’єкта” [83, 4].

На відміну од настанови, яка має скоріше неусвідомлений характер, аттітюд розуміють як усвідомлене явище, яке людина може озвучити. Аттітуди, допомагаючи людині усвідомлювати явища соціальної дійсності, виконують функцію вираження того, що для неї є важливим, значущим, цінним.

Отже, настанови, аттітуди та ціннісні орієнтири особистості регулюють реалізацію потреб людини в різних соціальних ситуаціях. В.Ядов об’єднує усі описані вище регулятивні утворення як диспозиції, тобто “передумови”. У своїй “диспозиційній концепції регуляції соціальної поведінки особистості” В.Ядов аргументує ієрархічну

організацію системи диспозиційних утворень. У розробленій ним схемі на нижчому рівні системи диспозицій містяться елементарні фіксовані настанови неусвідомленого характеру, які пов'язані із задоволенням вітальних потреб [84].

Другий рівень складають соціально фіксовані настанови, чи аттітуди, які формуються на основі потреби людини бути включеною в конкретне соціальне середовище. Третій рівень системи диспозиції – базові соціальні настанови – відповідає за регуляцію спільної спрямованості інтересів особистості в тих чи тих конкретних сферах соціальної активності людини. Вищий рівень диспозицій особистості являє собою систему її ціннісних орієнтирів, які відповідають вищим соціальним потребам, і особливо за ставлення людини до життєвих цілей та засобів їх утілення. Кожен рівень диспозиційної системи є задіяним у різних сферах відповідних до нього ситуацій спілкування: в ближньому сімейному оточенні, малій контактній групі, конкретній галузі діяльності і, нарешті, в певному типі суспільства в цілому. Окремі рівні диспозиційної системи при цьому відповідають за конкретні прояви активності: за окремі поведінкові акти в актуальній предметній ситуації; за вчинки, що здійснюються у звичних ситуаціях; за поведінку як систему вчинків; за цілісність поведінки чи діяльність людини. Отже, можна зробити висновок, що рівні регуляції поведінки в диспозиційній концепції В.Ядова розрізняються часткою біологічних та соціальних компонентів в їхньому змісті та витоках. Ціннісні орієнтири як вищий рівень диспозиційної системи, за В.Ядовим, повністю залежать від цінностей соціальної спільноти, з якою себе ідентифікує особистість.

Очевидно, що рівні диспозиційної системи особистості відрізняються також ступенем усвідомленості наведених регулятивних утворень. Ціннісні орієнтири, які визначають життєві цілі людини, виражають звичайно те, що є для неї найбільш важливим, а також має для неї особистісний смисл.

За словами Н.Ходорівської, “особливості сучасної ситуативної життєдіяльності людини визначаються переважно конфігураціями ситуацій повсякдення. Зі змінами ситуацій і відповідно до напрямів основних векторів життєвих зусиль особистості поступово снується тканина її життєвого світу. Важливе місце в ньому посідають анормальні ситуації – як позитивні (моменти досягнення мети, переживання емоційного піднесення), так і негативні (негаразди, втрати). Рефлексія особистості в цих ситуаціях є важливою умовою поповнення її власного життєвого світу уявленнями, знаннями, вміннями, навичками, що відповідають цим екстремальним ситуаціям” [54, 140-141].

Багатогранним і багатоаспектним є питання про соціальні й моральні оцінки, оскільки свідомість людини включає в себе не тільки знання, а й переживання того, що є значущим для неї. “Свідомість – це не тільки відображення, не тільки пізнання, а й оцінка” [85, 150]. При цьому оцінка якогось явища чи об’єкта завжди індивідуальна, а тому оцінок може бути стільки, скільки існує оцінюючих суб’єктів (щоправда, в чомусь головному, надто хвилюючому оцінки багатьох людей можуть збігатися).

Об’єктом ціннісного відношення є те, з чим суб’єкт взаємодіє, що має для нього цінність. Для пізнаючого суб’єкта, після його власного життя, найбільшою цінністю буде, мабуть, суспільство, в якому він живе, і поза яким нормальне існування людини немислиме.

Процес радикального оновлення трансформаційного суспільства (в нашому випадку – українського) неможливий без залучення до нього найширших мас населення, нетрадиційних форм індивідуальної та соціальної активності, які невіддільні одна від одної. Тому в науковій літературі з соціології та соціальної філософії її часто характеризують лише як соціальну, абстрагуючись від активності того чи того індивіда. В цьому плані *соціальна активність* – це системна

соціальна якість особистості, в якій виражається та реалізуються рівень її соціальності, тобто глибина й повнота зв'язків особистості з соціумом, рівень перетворення особистості в суб'єкта соціальних відносин.

Найважливішими ознаками соціальної активності особистості (на противагу пасивності, інертності) є сильне, стійке, а не ситуативне прагнення, впливати на соціальні процеси (в кінцевому рахунку суспільства в цілому) та реальна участь у громадських справах позитивного характеру. Саме аналіз її зв'язку з соціальністю дає змогу виявити певні типи соціальної активності. Виходячи з особливостей цього зв'язку А. Маковецький виділив три основні критерії соціальної активності [86, 124-125].

Перший критерій, назвемо його “масштабність дії”, дає змогу виявити широту, діапазон цінностей особистості, рівень соціальності в плані орієнтації на інтереси не лише вузької соціальної групи, але й більш широких спільнот, суспільства загалом. Соціальна активність може мати егоцентричну спрямованість, залишаючи особистість в просторі її власної суб'єктивності; альтероцентричну, що підпорядковує життя служінню близьким; соціоцентричну, спрямовану на реалізацію суспільних потреб різного рівня. За сучасних умов зростає значення орієнтації на загальнолюдські цінності, які для соціально-активної особистості є визначальними.

Активною є така особистість, для якої найвищою цінністю є життя в гуштині соціальних подій та прагнення зробити щось корисне не тільки для себе та близьких людей, а й для суспільства в цілому.

Щодо згаданого критерію активності спадають на думку слова Данилової Є., яка говорить про те, “що сучасні їй росіяни проявляють високу активність у благоустрої свого власного життя, життя своєї родини і в цьому виявляють вражаючий оптимізм. Але вони гранично песимістичні щодо майбутнього країни” [87, 12]. Авторка пояснює це тим, що

люди не бачать для себе можливості контролювати ситуацію за межами вузького життєвого простору. Самоідентифікації у колі близьких набагато вищі од ідентифікацій з великими соціальними спільнотами.

Ця руйнація ідентичностей – наслідок пострадянського періоду: різкий перехід від ідентичності “передусім ми – радянські люди” до самовизначення “ми – це мої близькі, моя родина”.

Другий критерій активності ми назвали “здатність засвоювання цінностей”, він характеризує міру, глибину сприйняття та засвоєння цінностей. При цьому висхідним методологічним принципом розуміння соціальної активності є виділення трьох її сторін: раціональної, чуттєво-емоційної та вольової. Особистість може сприймати цінності на рівні почуттів, настроїв чи вольових спрямувань. Як правило, на рівні емоцій особистість засвоює цінності поверхнево, хоча й у яскравій емоційній формі. На рівні знань відбувається більш глибоке й конкретне їх засвоєння. На рівні вольових спрямувань формуються соціальні настанови, тобто готовність діяти відповідно до прийнятих рішень. Показником високого рівня соціальної активності є свідоме включення в суспільне життя та усвідомлення особистістю свого місця в суспільстві, готовність брати на себе персональну відповідальність за все те, до чого причетний індивід.

Третій критерій активності названий нами “особливість реалізації рішень” розкриває особливості реалізації обраних цінностей. При цьому важливо з’ясувати, як особистість реалізує прийняте рішення: формально, стандартно, чи творчо, який рівень творчості та інновацій при реалізації. Тісний взаємозв’язок форм соціальної активності є неодмінною передумовою її існування й розвитку. І навпаки, активність обертається своєю зворотною стороною та оцінюється

громадськістю негативно, коли її раціональна (найчастіше політична) сторона протистоїть моральності.

Коли йдеться про соціальну активність на будь-якому її рівні (індивідному, колективному чи суспільному в широкому значенні цього слова), суб'єкт активності повинен мати *свободу вибору*, щоб реалізувати прийняте рішення.

Поняття свободи вибору тривалий час досліджувалось обережно в радянській літературі і, як відомо, було пройняте комуністичною ідеологією настільки, що не залишало можливостей для смислових маневрів. Апологети соціалізму, які піддавали нещадній критиці буржуазне суспільство, трактували свободу як знаряддя для маніпулювання суспільною свідомістю. А тому “ліквідація одіозних форм і методів соціального контролю, властивого тоталітарному режиму, дала можливість досить значній частині населення, позбавившись набридливої опіки партійних організацій, дріб'язкової регламентації матеріальних умов життя типу метражу квартири чи дачі і багато чого іншого, відчутти себе громадянським суб'єктом життя, здатним вийти за межі традиційно усталеного і відкрити нові напрями життєтворчості” [43, 78-79]. Торкаючись проблеми активності, важливо передусім ставити питання про її ефективну практичну всеохопність. Лише тоді ми здатні пояснити методологічну основу обґрунтування складності самого характеру людської діяльності і симптоматично досягнути її на тлі цієї людської всеохопності.

На думку А.Плахотного, “як суб'єкт діяльності та суспільних відносин, людина входить у суб'єкти більших ступенів спільності – починаючи від сім'ї і завершуючи людством загалом” [88, 61]. І тут виникає запитання: чи не обмежуються можливості людини бути самою собою тим, що вона, знаходячись ніби на вершині перевернутої догори піраміди, відчуває на собі тиск з боку сім'ї, соціальної групи, класу або навіть суспільства в цілому? Адже бути

індивідуальною означає не що інше, як реалізувати свій вільний вибір. А тому чим ширше поле цього вибору, тим більше можливостей для його реалізації. Цікаво, що коли схему з пірамідою розглянути навпаки, тобто як таку, в якій людина знаходиться на вершині цієї піраміди, тоді вона має значно ширший вибір і як член сім'ї, і як член соціальної групи, класу, а також і всього людства. Така варіативність дозволяє збільшити поле предметного вибору в дії, яка досягає свого максимуму в людині.

На думку автора монографії, таке багаторазове збільшення предметного поля вибору для людини призводить до збільшення ступенів її індивідуальної свободи, а тому настільки ж збільшує і її *індивідуальну відповідальність* за свої дії. Отже, стає зрозумілим, що свобода вибору є проявом взаємної залежності індивіда і суспільства. Або, перефразовуючи Спінозу, це є “усвідомлена доконечність”. Сама ж необхідність вибору виникає внаслідок того, що ця залежність має діалектично-протилежний характер. За словами того ж А.Плахотного, “вибір тим більше вільний, чим більше він доконечний, а індивід, отже, є осередком творення” [88, 65]. Кожний акт і момент доконечного розвитку є одночасно особисте і випадкове творіння. А тому вільний суб'єктивний вибір людини є водночас необхідним моментом її об'єктивного становлення. Суб'єктивна сторона свободи – вибір, а ставлення до дійсності людини (активне чи пасивне) визначає ступінь можливості цього вибору. Більш активній особистості свобода дає максимум можливостей для її суб'єктивної реалізації особистих можливостей. Пасивність не налаштовує суб'єкта на використання вільного вибору, а отже й на творчу діяльність загалом.

Тому активність, життєтворча діяльність є засобом реалізації свободи вибору і відповідальності, діяльності індивіда в суспільстві. Однак перехід до нових можливостей, нового типу суспільних відносин можна вважати лише

початком, умовою адаптації до індивідуальної поведінкової активності. На жаль, близько третини мешканців України залишаються життєво індиферентними, вони сподіваються на опіку з боку держави і суспільства. Серед них не лише люди похилого віку, а досить багато цілком працездатних.

Звернувшись до даних соціологічного моніторингу “Українське суспільство 1994-2005 рр.” за ред. Н.Паніної, вибіркова сукупність якого в 2005 році складала 1800 осіб і репрезентувала доросле населення України (віком понад 18 років) ми побачимо, що сучасним українцям для активності не вистачає вміння жити в нових суспільних умовах (35,2), норм і цінностей, які об’єднують людей у державі та суспільстві (39,2%), здоров’я (51,3%), бажаної роботи (45,9%), економічних знань (46,3%), можливості підзаробляти (47,6%), юридичної допомоги для захисту своїх прав (51,3%), упевненості у своїх силах (33,8%), рішучості в досягненні мети (30,9%) і т.д. Крім того, не вистачає ще багатьох передумов: порядку в суспільстві (68,7%), можливості дати своїм дітям повноцінну освіту (59,8%), фінансових заощаджень (83,4%), надійності чинних законів (68,7%), можливості харчуватися за смаками (63,0%), повноцінного відпочинку під час відпустки (39,9%), змістового дозвілля (46,1%), доброго житла (40,9%), упевненості в майбутньому (66,9%) [66, 73-85].

Не слід забувати також, що діючий засобами діяльності суб’єкт – це завжди також і суб’єкт, що усвідомлює. Діяльність неможлива без її духовного забезпечення. Чим вищий рівень діяльності, тим сильніша потреба в її одухотворенні. Особливо переконує в цьому сучасний стан нашого суспільства. Сьогодні очевидно, що дедалі більшого значення для людини набувають питання: заради чого вона живе, що її чекає в майбутньому? Що важливіше для неї – мати, щоб бути, чи бути, щоб мати?

Також слід зазначити, що пасивність, інфантильність, соціальна нейтральність прирікають мислення та почуття особистості на бездіяльність. А “мовчання” духовного світу особистості – запорука безкарного розгулу в її просторі чужих істин, принципів, думок та ідеалів. Ось чому такою актуальною є проблема формування соціальної активності в усіх членів нашого суспільства, і передусім у молоді. І не просто активності як такої (вона може мати і негативний заряд), а усвідомлення молодими людьми своєї співпричетності до всього, що відбувається в суспільстві та їх готовності примножувати прогресивні починання, які притаманні багатьом нашим громадянам. Молодь оцінює ті чи ті явища, виходячи із знань, отриманих у навчальних закладах, із засобів масової інформації, з оцінок батьків, близьких, перекладеної з іноземних мов літератури. Звичайно, в цій роботі певне місце посідає і осмислення власного пережитого. Але воно в переважній більшості не має вирішального значення при домінуючому впливі на молодих людей тих соціально-культурних ідеалів, які склалися у світі дорослих.

Сьогодні досить актуальним є феномен “втечі від свобод”, на який свого часу звернув увагу Е.Фромм; цей феномен, як переконливо довів учений, визначається якісними змінами в суспільстві [21]. Сприймаючи їх, соціальний суб’єкт оцінює ситуацію емоційно чи раціонально. Причому раціональну позицію займає значно менша частина населення. Для більшості стан адаптації пов’язаний з особистими переживаннями, які заважають їм упевнено оцінити свої власні можливості. Така невпевненість може дорого коштувати тій особі, яка, вагаючись, не робить свого вибору, а лише чекає допомоги з боку інших людей. У наукових дослідженнях цей факт оцінюється як дезадаптація населення, тобто відсутність у багатьох специфічних адаптивних механізмів, які повинні забезпечувати внутрішню

стабільність соціальних суб'єктів за умов трансформації соціального середовища.

Соціальна адаптація до сучасних умов існування є досить складним процесом. Будь-який вид діяльності поєднує в собі елементи матеріального та ідеального, оскільки навіть найпростіша фізична праця (не говорячи вже про розумову) здійснюється за участю свідомості людини. Ось як пише про це американський філософ, професор Дж.Лакс: “Навіть проста фізична діяльність містить дії – сегменти, і кожний з них ретельно перевіряється з тим, щоб визначити ті зміни в русі, які потрібні для досягнення бажаного результату... Надмірна діяльність і задоволення утворюють, отже, нерозривний ланцюг взаємодії різних елементів людської життєдіяльності. За великих пристрастей бажання спонукають до діяльності, а їх задоволення підтверджує уже здійснювана діяльність” [89, 110].

Людська природа, за словами Дж.Лакса, “змінюється відповідно до людських намірів, діяльністю та задоволенням потреб. А відмінності в намірах, діяльності і задоволенні потреб зумовлюються різноманітними цінностями, які закладають основу способу життя. Залежно від того, хто ми є, визначається й характер цінностей і самої нашої діяльності” [Там само, 111]. Якщо врахувати, що в соціальному і природному середовищі людина реалізує себе в предметно-спрямованій діяльності, вступаючи при цьому в різноманітні суспільні відносини з іншими людьми, то постає питання не про якусь окрему діяльність, якою переважно займається людина, а про синтез різноманітних діяльностей в єдності індивідуального духовного світу особистості. За словами Е.Льєнкова, “особистість... є одиничний вираз життєдіяльності “ансамбля суспільних відносин загалом”, а дана конкретна особа “є одиничний вираз сукупності цих відносин (не всіх), якими вона безпосередньо пов'язана з іншими індивідами” [90, 330].

Ті, хто підкреслює матеріальний характер соціальної реальності, вважають, що адаптивну людську діяльність точніше можна охарактеризувати як поведінку, що обумовлена впливом матеріальних умов. Соціальні явища, які сприяють адаптації чи протидіють їй, у даному разі самі собою розглядаються як матеріальні і здебільшого є чинниками, які “обмежують” або “сприяють”; і тут не важить, чи йдеться про культурні артефакти, форми соціальної організації, засоби насилля, чи виробничі системи. Такий підхід, як відомо, пов’язаний з доктриною натуралізму, що передбачає існування мінімальних розбіжностей між людською адаптивною поведінкою та поведінкою тварин чи навіть (неживих) предметів (як не дивно, але вони також адаптуються до змін середовища).

Наприклад, Л.Корель у своїй монографії висуває ідею про схожість в адаптивних реакціях людей, тварин та неживої матерії. На її думку, така ідея має право на існування, тому що підкреслює єдність та гармонію світу, існування універсальних законів, що об’єднують як живу (мислячу та “не мислячу”), так і неживу природу в єдине ціле. Рух думки в даному разі йде від загального, а не особливого у вивченні адаптивних процесів, що притаманні об’єктам різної природи. Той факт, що люди є істотами, які цілевизначають і мислять, не створює серйозних перепон для застосування методів і технік природничих наук до предмету соціальних дисциплін, у тому числі й соціології адаптацій [1, 61].

На думку автора монографії, наведена вище ідея повністю ігнорує значення і специфіку людської діяльності. Тому, що схема аналізу адаптацій у рамках матеріалістичного підходу включає в себе, як правило, лише два етапи: 1) дослідження характеру змін матеріального середовища, 2) пристосовницької відповіді з боку адаптанта на зміни матеріального середовища.

Отже, не зрозуміло, як бути з унікальними фактами використання людьми складних систем лінгвістичних знаків та культурних символів з метою показати собі та іншим, що вони думають робити. Ідеалістичний підхід передбачає, що адаптивна людська діяльність є не пристосуванням до матеріальних умов, а вираженням смислу, що його присвоюють люди (через мову) своїм діям. Тому соціально адаптивна дія завжди є процесом конструювання реальності, наділення ситуації смислом, і саме смисли, інтерпретації, ідеї, символи тощо складають матерію соціального світу.

Багато хто вважає, що в природному світі (неживі) об'єкти позбавлені здатності усвідомлювати смисл своєї діяльності. Об'єкти природничих наук підкоряються законам, у той час як об'єкти соціології – люди, наділені здатністю усвідомлювати та інтерпретувати реальність, свої дії за допомогою мови, символів та ін. – підкоряються правилам культури, які відсутні у природному світі.

Будь-яке намагання пояснити соціальну дію за допомогою термінів наявних матеріальних умов втрачає з поля зору здатність людини діяти в смислових рамках, які не можна прив'язати до матеріального сучасного чи минулого. В соціальних науках ми змушені інтерпретувати смисл соціальних подій, у тому числі адаптивних дій, використовуючи такі терміни, як “бажання”, “любов”, “гідність”, “престиж”, “вигода”, “благо”, “поразка”, “стрес” тощо, які або зовсім не використовуються в природничих науках, або ж використовуються по-іншому.

Розглядаючи ідеалістичний підхід можна виділити такі стадії у здійсненні адаптивного процесу.

1) Констатація адаптивної ситуації. Кожний суб'єкт адаптації (індивід, соціальна система) по-своєму так чи так сприймає, інтерпретує та визначає ситуацію як просто звичайну, чи адаптивну (таку, що передбачає адаптацію чи змушує до неї). На когнітивному рівні він конструює власну

картину змін, які відбуваються в середовищі (з об'єктом адаптації): їх спрямованості, характеру, стійкості, довготривалості, перспективності тощо. Іншими словами, визначає ситуацію так, як вона йому уявляється відповідно до його власного розуміння: значеннями та смислами, культурою, яку він наслідує, ієрархією життєвих цінностей, індивідуальною життєвою історією і т.ін. Зауважимо, що обставиною, яка спонукає до адаптації, можуть виступити і внутрішні зміни, які сталися із суб'єктом адаптації (наприклад, зміни оцінкових суджень й адаптивних настанов).

Визначивши ситуацію адаптивною, суб'єкт у думках переходить до конструювання можливих стратегій адаптації, у тому числі й альтернативного плану.

2) Конструювання соціального простору можливих адаптивних стратегій. Кожний суб'єкт адаптації, інтерпретуючи зовнішнє середовище і характер змін, що в ньому відбуваються, створює у своїй уяві такий собі простір вірогідних (припустимих) адаптивних стратегій. Відтак з багатьох можливих варіантів, оцінивши їх з погляду потенційних витрат та результатів, соціальних загроз та ризиків, він змушений буде зупинитися на якомусь одному.

Соціальна адаптація в контексті *інтерпретативного* теоретичного підходу означає використання таких пристосовницьких стратегій, які дозволяють людині зберігати її ідентичність. Стратегії соціальної адаптації завжди корегуються зовнішніми оцінками соціального оточення і внутрішнім розумінням особистістю власної ідентичності, яка постає в ролі індивідуального та соціального "компасу" при інтерпретації всього розмаїття соціальних ситуацій у процесі адаптації особистості.

3) Вибір варіанту адаптивної моделі. На початку суб'єкт адаптації може обирати одну з трьох генералізованих стратегій: а) пристосовуватися до змін що стаються в суспільстві, б) не пристосовуватися зовсім, в) спробувати

скористатися проміжним варіантом, наприклад, знайти полицю (анклав минулого), яка дозволить “перечекати” адаптивну загрозу. Далі у форматі визначальної з погляду адаптанта, генералізованої стратегії адаптації йому належить розглянути більш чи менш широкий (для випадків “а” та “б”) набір частих адаптивних стратегій та вибрати найбільш вигідний варіант. Яка конкретна модель адаптації буде задіяна в ході пристосування – повна чи часткова, пасивна чи активна, - вирішувати в кінцевому рахунку йому. Важливо підкреслити, що адаптант буде змушений розмірковувати про різні варіанти своїх дій, про наслідки, до яких може призвести те чи інше рішення, передбачити та інтерпретувати багато моментів, у тому числі думку ближнього та соціального оточення, зважувати витрати та результати, блага і втрати, соціальні ризики та загрози, шанси на успіх та поразку, - тобто “діяти в рамках смислу”, з урахуванням “уявного” (чи реального?) індивідуального поля “структурних опцій” (обмежених можливостей дії).

Інтерпретація минулого та сучасного, а також уявного майбутнього стану справ є головним рушієм актуальної соціальної адаптивної дії.

Зауважу, що декодувати, чи дешифрувати обставини, смисли, розчарування, бажання, помилки, прагнення, внутрішню логіку, причини, що зумовили вибір адаптантом тієї чи тієї стратегії поведінки, - соціолог може, спираючись на власні інтерпретативні можливості, здатності, потенціал, або на його суб’єктивну мотивацію.

Позитивний зміст діяльнісного засвоєння світу, в перебігу якого суб’єкт здійснює “вихід” за межі своєї власної індивідуальності, пов’язується з динамікою культурно-історичного процесу, з розумінням людини лише як творця своєї власної історії. Індивідуальність не створюється лише зовнішніми обставинами, вона є наслідком діяльності самої

людини, в результаті якої намагається реалізувати певний моральний ідеал, поставлені перед собою цілі.

Проте, з іншого боку, утвердження суб'єкта як особистості вимагає зворотного процесу: *життєва позиція*, що формується в індивіда, акумулює безпосередню дійсність у світі речей і людей і не змінюється мимохить. Більше того, саме незмінність і стійкість, а в деяких випадках непохитність визначають унікальність людської особистості, її індивідуальність.

Отже, в процесі соціогенезу діяльність виступає тим “каналом” зв'язку, через який зовнішній світ, впливаючи на людину, стає надбанням суб'єктивного “Я”, а внутрішня природа людини опредметнюється, сприяючи самоутвердженню особистості. Діяльність з її матеріальними атрибутами та суспільні відносини, що формуються в цьому процесі, є підґрунтям повноцінного життя людини як соціальної істоти. Специфіка людської діяльності проявляється у взаємозв'язку соціального і природного, суб'єктивного й об'єктивного, свободи й доконечності.

Діяльнісно-практичне ставлення до дійсності є, так би мовити, висхідним способом існування людини, бо в цьому процесі вона здійснює власне життєзабезпечення. Тілесне життя в певних часових і просторових межах функціонує в різних видах діяльності. Проте в самій діяльності як такій не запрограмований саморозвиток індивіда, і діяльність не є “*causa sui*” – причина самої себе, її спонукає саморозвиток людської сутності, а не навпаки.

Варто однак зазначити, що діяльнісний підхід при аналізі людського існування, який домінував досить тривалий час, має свої обмеження і піддається критиці з боку деяких дослідників [91]. Вимога обмежити всеохопність діяльної активності обґрунтовується визнанням буття людини як самобутньої й унікальної індивідуальності, неповторна цілісність якої може бути досягнута тільки в разі

“пом’якшення” діяльнісного підходу. Звідси вимога доповнити діяльність спілкуванням, суб’єкт-суб’єктними відносинами. Взаємодія індивідів виступає як висхідний принцип суспільної організації, про що говорили видатні соціологи М.Вебер, П.Сорокін та інші. Але найголовнішою є та обставина, що “Я – Ти = взаємодія” є основою індивідного самовизначення, саме в ній індивід одержує безпосереднє джерело осмислення, переживання проблем свого буття в системі соціальних комунікацій.

На думку Є.Бистрицького, “вимоги щодо обмеження чи доповнення діяльнісного підходу, які пов’язуються з потребою зберегти деякі фундаментальні культурні цінності, при ретельному ознайомленні з ними виявляють свою пасивність. Розмови з приводу “нескінченної духовної цінності іншого”, звернення до ієрархії культурних цінностей містять небезпеку безплідного моралізаторства. В такому разі недооцінюється міжіндивідне спілкування, соціальна комунікація, де люди не тільки обмінюються різноманітною інформацією і пасивно сприймають іншого. Якщо повернутися від “ідеального” належного до теперішнього (істотного), то нелегкий досвід людської історії та повсякденного спілкування людей дають підстави стверджувати, що взаємовплив людей одне на одного настільки ж активний, як “олюднення природи людиною” [92, 101-201].

“Через “Ти” людина стає “Я” – цей крилатий вислів відомого єврейського мислителя М.Бубера виражає сутність його концепції, якою було започатковано новий принцип філософування у ХХ ст. Проблема взаємовідносин між людьми ґрунтовно аналізувалася у працях К.Маркса, Ф.Енгельса. Так, у ранніх працях К.Маркса, особливо у спільній з Ф.Енгельсом праці “Німецька ідеологія”, міжіндивідні стосунки ще розглядаються на особистісній основі. За образним висловом К.Маркса, людина, як у дзеркало, дивиться на іншу людину і в ній бачить себе. Але в подальших марксистських працях

індивідний первень зникає, і суспільні відносини виступають у своїй обезлюдненій, деперсоналізованій формі, а людина перетворюється в абстрактний соціум, “у сукупність усіх суспільних відносин” [93, 2-3].

В реальній дійсності, “Я – Ти = взаємодія” передбачає комунікацію людей, і саме буття індивідів можливе як співбуття, співпричетність, співпереживання і т.ін., тобто як певна сумісність індивідних засад, подібних і відмінних між собою, виокремлених часток загального.

Крім М.Бубера, розробкою принципу “Я – Ти = взаємодія” активно займався російський філософ С.Франк. Згідно з Франком, людське “Я” не існує саме собою, а народжується в живій зустрічі з “Ти”. “Я” і “Ти” утворюють “Ми” як одкровення в суспільному житті, оскільки сама реальність існує не в сукупності монад, а являє складну форму їх взаємодії.

Принцип індивідної взаємодії покладено також в основу соціально-філософської комунікації Юргена Габермаса – одного з лідерів Франкфуртської школи соціальних досліджень. На його думку, ми можемо лише тоді вступати у взаємодію з іншою людиною, коли вважаємо, що ця людина може відповісти на наші запитання, звітувати про свої дії та вчинки “Ми мусимо, якщо цього бажаємо, ставитися до іншого як до суб’єкта й іноді дивитись на іншого такими ж очима, якими вдивляємося в самих себе, і т.ін.” [94, 88]. Як бачимо, Ю.Габермас тут майже дослівно повторив відоме висловлювання К.Маркса.

Ю.Габермас різко засуджує перетворення міжіндивідного спілкування в товар, виступає проти маніпулювання думками та поведінкою людей через засоби масової інформації. Саме вони, на його думку, сприяють поступовому формуванню в суспільстві “покірливого конформізму”. Він по-своєму трактує класичну феноменологічну концепцію життєвого світу людини,

намагається інтегрувати її в свій варіант комунікативної філософії. Коли суспільні комунікативні структури перебувають під владою засобів масової інформації, поглинаються ними, це неминуче, на думку філософа Габермаса, призводить до формування фрагментарної та непрактичної повсякденної свідомості, домінування “спотвореної комунікації”, яка і є ядром людського відчуження. Властиве спотворення комунікації відчуження, вважає Габермас, не обмежується окремими сферами людського буття, а набуває загального характеру. Це найрадикальніша сфера відчуження, оскільки вона панує над тією сферою, де людина зустрічає й розуміє іншу людину, де вона вперше може стати сама собою [Цит. за: 95, 34].

Причину виникнення і функціонування названої форми соціальної комунікації Габермас убачає в тому, що міжіндивідне спілкування під тиском сцієнтистської свідомості формується за внутрішньою схемою не характерної для нього монологічної моделі інструментальної дії. “Ця комунікативна патологія – підкреслює Габермас, - є фактом плутанини між діями, орієнтованими на успіх і на взаємопорозуміння” [96, 445].

Говорячи про індивідну активність у процесі визначення людиною життєвих планів, про сцієнтизм та прагматизм у мисленні і практичній діяльності багатьох людей нашої епохи, доречно згадати про негативний вплив названих феноменів на загальну ментальність суспільства, якщо забуваються такі загальнолюдські цінності і моральні якості людини, як сумління, обов’язок, здатність безкорисливо робити добро іншим людям тощо.

Наприклад, сумління (совість) завжди було, є і буде активною реакцією людини на вимоги суспільства та засобом її морального самоудосконалення. І не тільки цим, а й стимулом діяльнісно-практичного ставлення індивіда до соціального та природного середовища. А обов’язок

характеризується здатністю людини свідомо і сумлінно виконувати не тільки вимоги суспільства, а й свій власний вільно здійснений вибір.

Саме тому дослідники різних наукових спрямувань та світоглядної орієнтації постійно зверталися і звертаються сьогодні до названих вище понять. Ось що пише з приводу ролі сумління в житті людини відомий австрійський психолог і філософ В.Франкл: “Тихий, але настійливий голос сумління, яким воно “говорить” з нами, - це незаперечний факт, що переживається кожним. І те, що підказує сумління, кожен раз ставить нас перед адекватною відповіддю” [73, 190]. Постійно критикуючи механістичні теорії людини й відповідну їм філософію життя, В.Франкл намагається послідовно розвивати етику обов’язку, згідно з якою “моє моральне сумління – це не те, що тягне мене, а те, перед обличчям чого я приймаю рішення” [Там само, 126]. А в іншому місці, де йдеться про вибір цінностей, читаємо: “Людина завжди вільна прийняти чи відкинути цінність, яка пропонується їй ситуацією. Це справедливо також щодо ієрархічного порядку цінностей, які передаються моральними й етичними традиціями та нормами. Вони повинні пройти перевірку сумлінням людини...” [Там само, 290].

До проблеми сумління звертається у своїх творах всесвітньовідомий російський письменник Ф.Достоевський; не раз звертались до нього широко відомі фізики А.Айнштайн, Гайзенберг, Р.Оппенгаймер. Відомо, наприклад, що О.Ген, який у 1939 році вперше розщепив атомне ядро урану, був близький до самогубства після бомбардувань Хіросіми і Нагасакі в серпні 1945 року.

У новітніх публікаціях, присвячених моральним аспектам науки, недостатньо чітко визначається поняття відповідальності вченого. Існує навіть думка, що лише прикладні дослідження виступають як бажані чи небажані, тоді як фундаментальні в цьому плані цілісно нейтральні. А насправді це не зовсім так. Як

слушно зауважує М.Марчук, “фундаментальні дослідження, так само як і прикладні, від самого початку пов’язані з цінностями. Однак у фундаментальному дослідженні ширший простір і більше ступенів свободи. Наприклад, експерименти над людьми завжди засуджувалися, проте в теорії таких жорстких обмежень не існує. Наука не знає заборонених тем, але при цьому вчені повинні пам’ятати, що будь-яке мовлене слово породжує спокусу його втілення. Навіть простий вибір об’єктів для пізнання ціннісно зумовлений, не кажучи вже про ті закономірності, котрі вчений намагається виявити” [97, 177-178].

Отже, розвинута совість є стримуючим чинником у науковій та інших видах діяльності; вона ж відіграє своєрідну роль “катарсиса” при аморальному (а іноді і злочинному) вчинку людини (згадаймо хоча б муки сумління Родіона Раскольников в Ф.Достоевського або того ж таки О.Гена).

Тому совість є не тільки однією з найважливіших моральних (і в цілому соціальних) якостей людини, а й почуттям, роль яких у сучасному надто прагматичному світі дедалі зростає.

Поняття “моральні почуття” використовується у двох аспектах: 1) для позначення емоційного стану людини, що виникає під впливом зовнішніх подразників (певних проявів соціального середовища і природних факторів – землетрусів, засухи, цунамі, масових епідемій та інших видів стихійного лиха); 2) для позначення позараціональних спонукань індивіда до морального вчинку. Виділені в першому та другому аспектах моральні почуття можна розглядати як особливу форму соціальних потреб, що ушляхетнюють духовний світ і практичну діяльність людини. Розвинуті моральні почуття допомагають індивіду співпереживати радість і горе іншої особи, викликають емоційну ідентифікацію з її внутрішнім духовним світом, тобто створюють можливості солідарності людей у їх спільних справах та спілкуванні.

Звільнення нашого суспільства від тоталітаризму сприяє відродженню й, активному функціонуванню справжніх людських цінностей, створює передумови утвердження в суспільстві кращих ідеалів свободи, демократії, а в індивідуальному житті людини – чіткої диференціації між справедливістю і несправедливістю, добром і злом, честю і безчестям тощо. Людина навчається добру в інших людей, але й перші уроки зла вона отримує від них. А ось “баланс” добра і зла, який формується в душі, значною мірою залежить від самої людини, від її нахилів, рис характеру тощо. Як зазначає А.Титаренко, “Здатність відчувати і творити добро, а також розпізнавати зло і бути стійким щодо нього – особлива моральна якість особи, яку вона не може отримати готовою від оточення, а повинна виробити самостійно, вистраждати в пошуках і боротьбі... Моральна чистота свідомості – не дитячий стан невинності і незнання. Моральна особистість є результатом боротьби, яка включає не просто зусилля, а творчі зусилля. Лише в результаті цих зусиль утворюється стійкість і непримиренність щодо зла, несправедливості, спокусу егоїстичного свавілля” [98, 285-286].

Слід сказати, що неодмінною передумовою формування в особистості почуття активності та відповідальності є вироблення в неї в процесі освіти, виховання, соціалізації в широкому значенні цього слова права на відповідальний вчинок, уміння співвідносити його з учинками інших людей. Це означає, що сфера діяльнісно-практичної співучасті особистості в суспільних процесах має дедалі більше розширюватися та поглиблюватися.

Розглядаючи соціальну адаптацію як процес активного пристосування особистості до середовища, яке змінюється, за допомогою різних соціальних засобів, ми зустрілися з потребою проаналізувати не лише середовище яке змінилося, а й зміни самої особистості у процесі адаптації. Активне чи пасивне пристосування, вибране особистістю для

“виживання”, - принципового значення це не має, оскільки процес її взаємодії із соціальним середовищем від самого початку набуває характеру суб’єкт-об’єктних стосунків.

Специфіка сучасного українського суспільства полягає в тому, що воно перебуває у трансформаційному стані, тобто особливому специфічному стані, який, з одного боку, можна охарактеризувати як стійкий, а з іншого – нестабільний. Це стан невизначеного розвитку, який містить у собі різні варіанти та можливі альтернативи розвитку. А сам процес психологічного засвоєння іншої (не радянської) нормативності, іншої системи цінностей є на наше переконання, процес “перебудови” свідомості, який забезпечує “успішність” чи “неуспішність” входження в нові соціально-економічні умови та виступає раніше фактором адаптації, ніж теоретичним описом взаємного пристосування особистості до соціального середовища, що змінюється.

Однак відчуття цієї нової суспільної атмосфери можна вважати лише першим етапом адаптації до неї як умови поведінкової активності. Як свідчить соціальна практика, виходячи з цієї позиції, можна йти в різних напрямках. Одні люди намагаються реально скористатись новими можливостями, змінюють місце роботи, професію, включаються у сферу ринкових відносин і т.ін., тобто ініціативно, самостійно створюють новий соціальний простір життєдіяльності. Інші розгублюються, позбавившись заведеного регламенту життя, вони відчують себе самотніми, покинутими напризволяще, зазнають стресів та інших психічних розладів.

Додаток до I розділу (історична ретро - й інтроспектива дослідження соціальної адаптації особистості)

Відповіді на питання відносно природи соціальної реальності завжди оберталися навколо двох аспектів соціального життя: йшлося про її існування як сукупності матеріальних явищ або як сукупність ідей, співвіднесених із матеріальним світом. Такого роду розмежування можна використовувати і для специфікації теоретичних та концептуальних конструктів, що направлені на вивчення різних варіантів адаптацій.

Ті з дослідників, хто підкреслює матеріальний характер соціальної реальності, вважають, що адаптивну людську діяльність значно точніше можна охарактеризувати як поведінку, обумовлену впливом матеріальних умов. Соціальні явища, які сприяють адаптації чи протидіють їй, в даному випадку самі по собі розглядаються як матеріальні і є переважно або “обмежувачими”, або “сприяючими” факторами, не важливо мова йде про культурні артефакти, форми соціальної організації, засоби насилля, виробничі системи і т.ін. Схожий підхід, як відомо, пов’язаний з доктриною натуралізму, яка передбачає існування мінімальних розбіжностей між людською адаптивною поведінкою та поведінкою тварин чи, навіть, (неживих) предметів (як не дивно, але вони також адаптуються до змін середовища).

Наприклад Л.Корель у своїй монографії висуває тезу про схожість адаптивних реакцій людей, тварин та неживої матерії. На її думку дана парадигма має право на існування, тому що підкреслює єдність та гармонію світу, існування універсальних законів, що об’єднують як живу (мислячу та “не мислячу”), так і неживу природу в єдине ціле. Рух думки в даному випадку йде від загального, а не особливого у вивченні адаптивних процесів, що притаманні об’єктам

різної природи. Той факт, що люди є “цілепокладаючими” та “мислячими” істотами, не створює серйозних перепон для застосування методів та технік природничих наук до предмету соціальних дисциплін, в тому числі й соціології адаптацій.

Схема аналізу адаптацій в рамках матеріалістичного підходу включає в себе, як правило, два етапи: 1) дослідження характеру змін матеріального середовища, 2) пристосовницькі відповіді з боку адаптанта на зміни матеріального середовища.

З альтернативної – **ідеалістичної** – точки зору, наведена вище позиція повністю ігнорує значення і специфіку людської діяльності. Адже мова йде про унікальний факт використання людьми складних систем лінгвістичних знаків та культурних символів з метою показати собі та іншим, що вони думають робити. Ідеалістична точка зору передбачає, що адаптивна людська діяльність є не пристосуванням до матеріальних умов, а вираженням смислу, що його присвоюють люди (через мову) своїм діям. Тому соціально адаптивна дія завжди є процесом конструювання реальності, наділення ситуації смислом, і саме смисли, інтерпретації, ідеї, символи складають матерію соціального світу.

Багато хто вважає, що в природному світі (неживі) об’єкти позбавлені здатності усвідомлювати смисл своєї діяльності. Об’єкти природничих наук підкоряються законам, в той час як об’єкти соціології – люди, наділені здатністю усвідомлювати та інтерпретувати реальність, свої дії за допомогою мови, символів та ін. – підкоряються правилам культури, які відсутні у природному світі.

Будь-яке намагання пояснити соціальну дію за допомогою термінів існуючих матеріальних умов втрачає з поля зору здатність людини діяти в смислових рамках, які не можна прив’язати до матеріального сучасного чи минулого. В соціальних науках ми змушені інтерпретувати смисл соціальних подій, в тому числі адаптивних дій,

використовуючи такі терміни, як “бажання”, “любов”, “гідність”, “престиж”, “вигода”, “благо”, “поразка”, “стрес” і т.ін., які чи зовсім не використовуються в природничих науках, чи використовуються зовсім іншим чином.

Розглядаючи ідеалістичний підхід, можна виділити наступні стадії у вивченні адаптивного процесу.

1) Констатація адаптивної ситуації. Кожний суб’єкт адаптації (індивід, актор, соціальна система) по-своєму так чи інакше сприймає, інтерпретує та визначає ситуацію в якості чи зовсім звичайної, чи адаптивної (такої, що передбачає адаптацію чи змушує до неї). На когнітивному рівні він конструює власну картину змін, які проходять в середовищі (з об’єктом адаптації): їх спрямованості, характеру, стійкості, довгочасності, перспективності і т. ін. Іншими словами, визначає ситуацію так, як вона йому уявляється у відповідності з його власними значеннями та смислами, культурою, яку він наслідує, ієрархією життєвих цінностей, індивідуальною життєвою історією і т.ін. Зауважимо, що обставиною, яка спонукає до адаптації, можуть виступити і “внутрішні зміни”, які сталися із суб’єктом адаптації.

Визначивши ситуацію адаптивною, суб’єкт у думках переходить до конструювання можливих стратегій адаптації, в тому числі і альтернативного плану.

2) Конструювання соціального простору можливих адаптивних стратегій. Кожен суб’єкт адаптації, інтерпретуючи зовнішнє середовище і характер змін, що в ньому проходять, створює в своїй уяві такий собі простір вірогідних (допустимих) адаптивних стратегій. Потім із багатьох можливих варіантів, оцінивши їх з точки зору потенційних затрат та результатів, соціальних загроз та ризиків, він змушений буде зупинитися на якомусь одному.

3) Вибір варіанту адаптивної моделі. На початку суб’єкт адаптації може обирати одну з трьох генералізованих стратегій: а) пристосовуватися до змін що стаються в

суспільстві, б) не пристосовуватися взагалі, в) спробувати скористатися проміжним варіантом, наприклад знайти полицю (анклав минулого), яка дозволить “перечекати” адаптивну загрозу. Далі у форматі переважаючої з точки зору адаптанта генералізованої стратегії адаптації йому належить розглянути більш чи менш широкий (для випадків “1” та “2”) набір частих адаптивних стратегій та вибрати найбільш підходящий варіант. Яка конкретна модель адаптації буде задіяна в ході пристосування – тотальна (повна) чи часткова, пасивна чи активна, - вирішувати в кінцевому рахунку йому. Важливо підкреслити, що адаптант буде змушений розмірковувати про різні варіанти своїх дій, наслідки, до яких може призвести те чи те рішення, передбачити та інтерпретувати багато моментів, в тому числі думку ближнього та дальнього соціального оточення (феномен “тиску” соціальної сітки), зважувати витрати та результати, блага і втрати, соціальні ризики та загрози, шанси на успіх та поразку і т.ін., тобто “діяти в рамках смислу”, з урахуванням “уявного” (чи реального?) індивідуального поля “структурних опцій” (обмежених можливостей дії). Інтерпретація минулого та сучасного, а також уявного майбутнього стану справ є головним елементом актуальної соціальної адаптивної дії.

Замітимо, що декодувати, чи дешифрувати обставини, смисли, розчарування, бажання, помилки, устремління, внутрішню логіку, причини, що обумовили вибір адаптантом тієї чи тієї стратегії поведінки, соціолог може, опираючись на власні інтерпретативні можливості, здатності, потенціал.

М.Вебер: Теоретичні побудови та можливості їхнього використання у вивченні механізму адаптації (веберівський конструкт типів соціальної дії та механізм пристосовницького процесу).

В адаптивній ситуації люди поведуться по різному. Одні (раціонально орієнтовані) раціонально ставлять перед собою

адаптивні цілі, шукають та знаходять адекватні засоби їхнього досягнення.

Інші (**ціннісно орієнтовані**) будують адаптивну стратегію, спираючись на принцип максимального захисту (збереження) свого ціннісного простору (наприклад, таких принципів, як чесність, доброта, порядність і т.ін.), тож саме цінності у таких випадках постають критерієм відбору найбільш прийнятних моделей адаптивної поведінки.

Третя категорія людей (**емоційно-орієнтовані**) у процесі адаптації надають перевагу власним емоціям. Їхні адаптивні рішення носять спонтанний характер, і не викликані ні принципом раціональності, ні устремлінням слідувати певним цінностям.

Четверта категорія – **традиціоналісти** – усіма засобами намагаються зберегти своє попереднє життя, утримати минуле. Іншими словами, в умовах, що змінилися, наслідувати стереотипи поведінки. Вони намагаються відшукати анклав минулого, тобто сфери діяльності, інститути, соціальні структури, де в максимальній ступені зберігається можливість жити “по-старому”.

У своїх роздумах про побудову механізму пристосовницького процесу М.Вебер виокремлює два види цінностей – **цінність успіху** та **цінність переконань**.

На думку Вебера, відмова від ідеалів в ім'я успіху чи слідування за ними в ущерб успіху повинні бути індивідуальними рішеннями кожної людини в кожному окремому випадку, проблемою її ціннісного рішення, справою її совісті.

В одному випадку нас змусили миттєво сприйняти безумну ідею, що цінністю успіху є героїчна праця у справі побудови комунізму, а в другому, завуальованому розмовами про демократію та свободу, що цінністю успіху є багатство, здобуте за будь-яку ціну.

Герменевтична традиція та можливості застосування її ідей у вивченні механізму адаптації

Ключова концептуальна ідея: якщо ставиться завдання зрозуміти людей та їхні вчинки, то потрібно виходити з їхніх власних суб'єктивних визначень ситуації, інтерпретацій оточуючого світу, з'ясувати, як вони самі сприймають дійсність що їх оточує, кодують та декодують, конструюють та реконструюють її, формують ментальні образи світу. Сама ж соціальна реальність створюється людьми, коли вони діють у цьому світі та інтерпретують події, що в ньому трапляються.

Теорема У. Томаса: “Якщо люди сприймають деяку ситуацію як реальну, то вона справді стає реальною за своїми наслідками”.

В соціальній психології даний феномен носить назву “біхевіорального підтвердження” – соціальні очікування змушують людей діяти так, що їхня поведінка підтверджує ці очікування.

Отже, герменевтика – це метод розуміння суб'єкта, заснований на внутрішньому досвіді людини та сприйнятті нею життєвих реальій.

Ідеї такого роду повинні бути досить продуктивними в дослідженнях адаптивного процесу та розкрити нові його сторони. Яким чином індивід інтерпретує та конструює адаптивну складову соціальної реальності, характер змін, що стаються у цій реальності? Які смисли та значення вкладає в події, що стаються? Яку ситуацію визначає для себе в якості адаптивної, а яку такою, що не потребує адаптацій? Яким чином здійснюється вибір адаптивної моделі поведінки?

Теорія Вільфредо Парето та можливості застосування її ідей у вивченні механізму адаптації.

Справжніми рушійними силами людської історії Парето вважав почуття, віддаючи їм пріоритет перед розумом. Специфічно людське, на його думку, заключається не в

розумі, а в здатності використовувати розум для маскуванню своїх дій за допомогою таких, що зовнішньо здаються логічними, теорій і аргументів. Людина, на відміну від тварини, здатна мислити, і тому накидає ковдру на свої інстинкти і почуття.

Якщо ми хочемо пізнати об'єктивне явище, нам потрібно спробувати від суб'єктивних свідчень переходити до об'єктивності. Таке завдання історичної критики, яка повинна брати до уваги особливості людської психіки.

Парето соціальну поведінку людини поділив на декілька підгруп, підкресливши важливість перших двох з них.

1) Перша підгрупа – **інстинкт комбінацій** – лежить в основі всіх соціальних змін.

2) Друга підгрупа – **постійності агрегатів** – пов'язана з устремліннями людини до стабільності.

Конфлікт інстинктів змін та консерватизму, новаторства та ретроградства, які притаманні людині, пояснює, на думку Парето, хід циклічного руху та повернень в історії, у відомих межах – генезис та зміну ідеологій у суспільстві, колообіг та циркуляцію правлячих еліт, а також адаптивний процес. При цьому, за Парето, не лише еліта пристосовується до отриманих від еліти стимулів.

Ці процеси ми спостерігаємо в сучасній Україні. Нові еліти нав'язують низам цінності, норми та моделі відпочинку, ділової активності, споживчих стандартів, мови, символів.

Теорія В.Парето про “колообіг еліт” має сильний адаптивний контекст, оскільки базується на класифікації людей за їхнім відношенням до адаптації. В людях першого типу (від природи) домінують залишки першого класу – *інстинкту комбінацій*. Це мандрівники, полювальники, революціонери. Їм потрібен адаптивний стрес. Одноманітність їх пригнічує. Вони постійно ініціюють зміни, шукають та знаходять, а тому безперервно знаходяться в адаптивному процесі.

В людях другого типу – носіїв властивостей – *постійності агрегатів* – навпаки, переважають залишки другого класу. Це домосіди та консерватори, а також усі ті, хто прив'язаний до минулого, цінує стабільність та стійкість життєвих реалій. Вони дуже болісно переживають будь-які зміни роботи, місця проживання, місць відпочинку, розпорядку дня, і т.д. Неухильність адаптації дезорієнтує їх, позбавляє життєвих опор, саме вони, за необхідності адаптацій, насамперед, кидаються на пошук адаптивних ніш – залишків старого середовища.

Викладена вище концепція дозволяє поглянути не лише на історію, але і на життя суспільства, його адаптацію до соціальних змін скрізь призму “протистояння” двох типів людей, які мають різні соціопсихологічні якості. Перші несуть у собі “інстинкт комбінацій”, інші навпаки – “інстинкт постійності агрегатів”. Баланс сил між ними в ході історичного процесу постійно порушується то на користь одних, то на користь інших.

Довготривале домінування у владних елітах представників першої групи та їхні безкінечні реформи зменшують адаптивний потенціал, адаптивні ресурси суспільства. Виникає загроза дезінтеграції соціальних інститутів та порушення стійких соціальних практик, а отже, суспільної тканини. Необідний перепочинок, стабілізація суспільних умов. Тоді на авансцену влади виходить друга група. Але, в свою чергу, її довготривале перебування у владі з часом позбавляє суспільство динамізму розвитку, здатності відповідати на виклики часу і, тим самим, зменшує його адаптивний потенціал.

Висновок: будь яке суспільство з метою самозбереження намагається підтримувати свою адаптивну здатність (потенціал) на якомусь визначеному варіативному рівні, у “заданих” межах, використовуючи для цього в якості інструментального засобу метод “коловороту еліт”.

Уявлення про механізм адаптації у працях У.Томаса та Ф.Знанецького.

У праці “Польський селянин у Європі та Америці” в центр уваги поставлено вивчення моделей свідомості та поведінки людей, “фактом еміграції” поставлених в ситуацію, за якої точність та адекватність відповіді на питання про те, яка поведінка у взаємодії з партнерами приносить потрібний результат, визначає ступінь їхньої життєздатності у соціальній системі”. Особисті документи (листи, щоденники) давали можливість прослідкувати динаміку мотивацій конкретних людей.

Механізм пристосування особистості У. Томас та Ф.Знанецький уявляли собі у вигляді наступних шаблів.

1. Детермінація характеру вродженим темпераментом.
2. Конституювання організації особистісного життя, яке завершує процес об'єктивізації прояву різних відношень, які складають характер.
3. Адаптація характеру до вимог суспільства та найближчого оточення.
4. Адаптація індивідуальної життєвої організації до конкретної соціальної організації.

Базою різноманітності характерів у цій схемі постає темперамент, який притаманний людям від природи. Іншими словами, тип характеру людини задає “вроджена природа”. Кожному характеру притаманна універсальна модель особистісної організації життя. Ця модель корегується у пристосуванні до конкретних вимог середовища. І, нарешті, з'являється індивідуальність як особистісна модифікація характеру в конкретному соціальному середовищі. Як наслідок, різні стилі життя у людей: одні, як страуси, ховають голову в пісок; інші, як камбала, ретельно маскуються на дні; треті полюють зграями; четверті, як ящерики, в критичні моменти позбавляються свого хвоста; п'яті, як зозулі, підкидають свої яйця в чужі кубла і т.ін.

Різноманітність соціальних характерів породжена реалізацією свободи вибору, невідомою раніше проблемою.

У ході дослідження У. Томасу та Ф.Знанецькому вдалося віднайти три широко відомих в наш час типи характеру: **філістайн, богеміан, креативець**.

Тип **філістайн** об'єднує людей, які орієнтовані у своїй свідомості та поведінці на стабільність: ситуація, що змінюється, завжди несе для них загрозу та дезорієнтує: продуктивність їхньої діяльності падає, особистісна самооцінка знижується. Життя філістайна пов'язане з традиційними ситуаціями, усі інші чи виключаються, чи редукуються до рівня традиційних.

Богеміана відрізняє спонтанність поведінкових реакцій. Він не здатен до формування стійкої особистісної організації життя. “Богеміан має схильність демонструвати певну ступінь адаптивності до нових умов... але вона не веде його до нової цілісної моделі організації життя”. Історичні коріння цього типу – у перехідних станах суспільства, в яких не встигли скластися якісь постійні соціальні орієнтири, біологічні коріння – у типі темпераменту.

Креативець будує життєву організацію “на тенденціях до модифікації та різноманітності”. Індивід шукає нові ситуації у плані розширення контролю над середовищем, з тим, щоб адаптувати свої бажання, устремління до сфери соціальної реальності, котра постійно збільшується.

Даний характер передбачає принципово інший механізм адаптації через активність. Життєва активність мотивована “бажанням отримати новий досвід”. Віхами активності постають самостійно побудовані життєві цілі. Саме ці цілі визначають межі адаптації до умов середовища. Люди креативного характеру утворюють динамічне ядро соціальних систем. Вони представляють собою меншість у будь якому суспільстві, але їхня діяльність для нього найбільш продуктивна.

Усі три типи несуть різне функціональне навантаження в суспільстві. Перші стабілізують, цементують та скріплюють суспільство, треті модернізують та перетворюють його, другі виступають соціальним буфером між першими і третіми, знімаючи невідворотну соціальну напругу, та перешкоджаючи руйнації суспільства. Ці другі гальмують нескінченне і іноді руйнівне для суспільства конструювання “пришвидженої реальності” третіх та витягують перших з їхнього царства дрімоти, вічного спокою та недоторканих традицій.

Факт в тому, що в одних історичних умовах виявляється більш затребуваним один соціальний тип, в інших – інший.

Розглянуті в сукупності (в єдності та різноманітності функцій, які вони виконують та адаптивних поведінкових моделей, які вони використовують), соціальні характери, що їх сконструювали, Томас та Знанецький на базі особистих документів, утворюють соціально-характерологічну основу механізму адаптації суспільства до внутрішніх та зовнішніх змін. В наявності виявляються три основних елементи будь якого механізму: двигун, стабілізатор та гальма.

Все вищевикладене перегукується з ідеями М.Вебера та В.Парето.

Теорія архетипів К.Г.Юнга та можливості використання його ідей у дослідженні механізму адаптації.

Людина у своїй соціальній подобі, як “мікрокосм суспільства”, несе в собі потенційне різномайття “Я” (особистостей). Модель особистості являє собою багаторівневе утворення, у якому несвідоме багат шарове. Перший шар – це особистісне несвідоме, він знаходиться на другому, вродженому та більш глибокому шарі – колективної підсвідомості. Найглибщі рівні підсвідомості містять успадковані архетипи – ідеї та символи, спільні для усіх культур, - які проявляються у мріях, міфах та легендах. І якщо

в особистісному несвідомому присутні в основному емоційно забарвлені комплекси, то в колективному несвідомому – архетипи: стародавні фундаментальні структури, що складають соціальний генокод, який сформували багато попередніх поколінь. Як наслідок, в окремо взятій особі живуть ніби дві соціальні персони – сучасна та архаїчна, з набутими та вродженими соціальними рефлексами.

Теоретичні побудови К.Юнга, якщо їх розглянути в контексті адаптивної теорії, підводять нас до наступних концептуальних роздумів. “Для розуміння законів адаптації особистості необхідно враховувати не лише біологічне і особистісне несвідоме, але й архетипи колективного несвідомого, тобто по суті справи, слід, зліпок усієї історії людської культури, оскільки саме соціокультурний контекст формує цінності, ідеали та установки особистості.

На гіпотетичному рівні можна запропонувати, що соціальний генокод несе в собі інформацію і про найбільш прийнятні (наприклад, для даного етносу) моделі адаптивної поведінки. Іншими словами, особливості колективного несвідомого містять в собі певні настанови на адаптацію (опиратися змінам середовища чи підкорятися їм, проявляти активність чи пасивність в адаптивній поведінці, здійснювати адаптації виключно в правовому полі чи за його межами і т.д.).

Парадигма соціальної поведінки

В парадигмі соціальної поведінки предметом соціології є поведінка індивідів, а також сукупність підкріплень та покарань, які на них впливають. Теорії, які в даному випадку слід розглянути, - біхевіориська соціологія та теорія обміну. Представників цих двох теорій не цікавлять ні великомасштабні структури та інститути, на соціальне конструювання реальності і соціальна дія. Оскільки адаптивна поведінка – це різновид соціальної поведінки, нарівні з опозицією, конкуренцією, супротивом, конфліктом, ізоляцією,

погодженням, солідаризацією, кооперацією та іншими, що мають пряме відношення до процесу пристосування. У форматі цих теорій сама адаптивна поведінка легко інтерпретується, а механізм адаптивного процесу виглядає більш прозорим.

Коротко про суть біхевіоризму. Соціальні біхевіористи цікавляться процесом взаємодії, але цей процес визначається ними зовсім інакше, ніж, наприклад, соціальними дефініціоністами (представниками теорії соціальної дії, феноменологічної соціології та символічного інтеракціонізму). З точки зору останніх, суб'єкти дії є динамічними, творчими силами. Вони не просто реагують на стимули, але інтерпретують їх і діють на основі своїх інтерпретацій. Соціальні біхевіористи, навпаки, залишають індивіду набагато менше свободи. З точки зору біхевіоризму мислення є поведінка мозку. Більша частина мозкової діяльності неусвідомлена. Звідси випливає, що якщо з точки зору соціального дефініціоніста, суб'єкт дії свідомо і згідно зі своїми уявленнями конструює соціальну реальність, то, на погляд соціального біхевіориста, **він несвідомо реагує на стимули**. Порівняно з експлікацією дефініціоніста, це більш механічний та більш примітивний образ суб'єкта.

Згідно з біхевіористською соціологією, діючий суб'єкт – джерело поведінки. На початку поведінка суб'єкта сприймається так, що майже випадкове середовище, соціальне чи фізичне, в якому реалізується поведінка, піддається її впливу і, в свою чергу, здійснює на нього зворотній вплив. Реакція середовища, позитивна, негативна, чи нейтральна, впливає на подальшу поведінку суб'єкта. Якщо реакція позитивна, то поведінка, вірогідно, буде відтворена і в майбутньому у схожих ситуаціях. Негативна реакція зменшить вірогідність відтворення поведінки.

Ключовим поняттям соціології поведінки є підкріплення, яке може виступати в формі, по-перше, винагороди.

Винагорода може бути позитивною і негативною. Позитивною – коли зміни середовища набувають форми саме винагород: нагород, дарунків, різного роду позитивних похвал, збільшуючи тим самим вірогідність вчинку в майбутньому. Негативна “винагорода” також підвищує вірогідність відтворення поведінки в майбутньому, але у вигляді відсторонення від чогось неприємного (холоду, голоду, галасу).

Підкріпителем може слугувати і покарання. Подія, яка знижує частоту реакції, номінується в якості фактору покарання. Наприклад, удар чи загроза удару можуть застерігати від повторної дії.

Покарання також можуть бути негативними та позитивними. Позитивне покарання полягає у використанні попереджуючих стимулів, які пригнічують поведінку (наприклад, журнал, де треба відмітитися, коли прийшов і коли залишив роботу).

Негативна форма покарання – придушення поведінки за допомогою позбавлення (чи загроза позбавлення), (загрожуємо відібрати пільги).

Підкріплення конкретної реакції індивіда означає одночасну винагороду низки схожих реакцій. Цей факт дозволяє говорити про можливість систематичного формування поведінки чи про модифікації останньої. Систематичне формування поведінки передбачає її зміну у напрямку запланованої кінцевої моделі. Поведінка при цьому постійно підкріплюється.

Модифікація (корегування) поведінки розбивається на шість стадій.

1. Соціальний терапевт (СТ) визначає бажану модель поведінки.

2. З'ясовується природа реакцій (вчинків) суб'єкта та ступінь їхнього відходу від бажаної моделі поведінки.

3. СТ створює установку, яка сприяє навчанню. Іншими словами, прибираються стимули, які відволікають і забезпечується дія стимулів, які викликають бажану реакцію.

4. СТ виявляє ефективний для суб'єкта підкріпитель. Найчастіше використовуються генералізовані підкріпителі – гроші, суспільна увага, соціальний статус.

5. Терапевти формують поведінку за допомогою диференційованого підкріплення реакцій, послідовно наближуючи їх до кінцевої мети.

6. Коли модернізація досягнута, можна застосовувати підкріпителі не так регулярно.

Практичне застосування біхевіористської соціології до дослідження закономірностей та механізмів формування адаптивної поведінки виглядає обнадійливо. Модифікація економічної та соціальної поведінки населення України могла би здійснюватись за згаданою вище схемою, з урахуванням усіх її моментів. Соціальним терапевтом, що діяв би згідно з розробленими біхевіористами уявленнями “поступового наближення”, повинен був би виступити новий уряд. Однак він вибрав шокову терапію. Ніякої терапії – один шок.

Теорія обміну Джорджа Хоманса.

В своїй праці “Соціальна поведінка: її елементарні форми” він сформулював декілька постулатів, що пояснюють соціальну поведінку, а це означає і адаптивну, як різновид соціального.

1. Постулат успіху – чим частіше одобрюються людські дії, тим вірогідніше їхнє відтворення.

2. Постулат стимулу – якщо в минулому той чи той стимул (чи сукупність стимулів) був пов'язаний з винагородою вчинку, то вірогідно, що людина відтворить той самий чи схожий на нього вчинок. Хоманс при цьому цікавиться процесом генералізації, тобто тенденцією розповсюдження поведінки на схожі ситуації.

3. Постулат цінності – чим більш цінним уявляється людині результат її дії, тим з більшою вірогідністю вона повинна відтворити цю дію.

4. Постулат деривації – перенасичення – чим регулярніше винагороджується вчинок людини, тим менше вона починає оцінювати кожен наступний винагороду. Цей постулат пропонує уточнення двох понять: ціни поведінки та зиску. Ціна поведінки – за Хомансом – усвідомлення індивідом втрати винагороди внаслідок своєї попередньої поведінки. Вигода (зиск) в соціальному обміні – це перевага об'єму винагороди над ціною, яку довелося заплатити.

5. Постулат агресії – схвалення – у випадку, якщо дія не викликає очікуваної винагороди чи, навпаки, викликає неочікуване покарання, діючий суб'єкт відчуває почуття гніву: збільшується вірогідність що більш цінним для нього виявляється агресивна поведінка.

Таким чином, теорія Дж.Хоманса може бути зведена до розуміння суб'єкта як раціонального шукача вигоди, який дотримується цієї стратегії у всіх соціальних ситуаціях.

Недоліком підходу Хоманса є ігнорування символічних посередників (норм та цінностей), які формують обмінні стосунки.

Подивимось яким чином ідеї Хоманса можуть бути вписаними в теорію соціальної адаптації і виявитися корисними при поясненні механізмів адаптації індивідів та соціальних груп в умовах біфуркацій.

В час, коли зміни в об'єктивному світі роблять проблемним наслідування існуючих моделей поведінки, коли руйнуються інститути та соціальні структури, а в суспільстві починає розвиватися аномія, саме тоді постулати Хоманса виявляються особливо продуктивними для пояснення вибору індивідом стратегії адаптивної поведінки. Спочатку індивід пересувається наосліп в невідомому йому соціальному просторі.

Попередні соціальні практики, норми та стереотипи поведінки стають чи в принципі неможливими, чи нерезультативними, а іноді і такими, що караються. І, навпаки, нейтральні чи такі що суперечать попереднім соціальним цінностям та нормам стандарти поведінки винагороджуються. В соціальних лабіринтах схожого роду людина, не бажаючи того, піддається принципам та постулатам, що їх сформулював Хоманс, - успіху, стимулу, цінності, деривації – перенасичення, агресії – схвалення. Саме реалізація цих принципів стабілізує врештірешт стосунки між індивідом та зовнішнім світом (середовищем). Стабілізація подібних стосунків (взаємодій), їхній перехід до розряду стійких соціальних практик є ознаками адаптації, що звершується.

Постулати теорії Хоманса ініціюють наступну інтерпретацію будови механізму адаптивної поведінки.

Коли ланка адаптивних дій приводить адаптанта до успіху – у тому сенсі, що він винагороджується зовнішнім середовищем, тобто закріплює свої позиції в системі соціально значущих осей знакового простору: матеріальне положення, влада, престиж, освіта, ринковий попит, соціальні сітки – у нього виникає природна потреба відтворювати саме цю ланку адаптивних дій, хоча, можливе і певне корегування, уточнення та удосконалення. Далі успішні моделі адаптації через механізм копіювання переймаються, копіюються, скануються іншими суб'єктами адаптації. Так виникають соціальні практики адаптації.

Теорія “Людського капіталу” Г.Беккера.

На початку своєї відомої статті “Економічний аналіз і людська поведінка” Г.Беккер наводить афоризм Дж.Б.Шоу: “Економіка - це вміння користуватися життям найкращим чином” – і це в стислому вигляді відображає сутність його центральної ідеї. Ця ідея в певній мірі базується на методологічних специфікаціях К.Маркса. Економічний підхід,

за Г.Беккером, дозволяє з однаковим успіхом потрапляти в сутність різних форм людської поведінки і пояснювати їх.

Г.Беккер пропонує розглядати “максимізуючу поведінку” в більш явній формі і більш широкому діапазоні, ніж інші вчені. На його думку, мова може йти про максимізацію функції корисності (чи багатства) різними суб’єктами і за різних обставин. Хороше здоров’я та довге життя – це важлива мета для більшості людей, але іноді ними можна пожертвувати, коли вони вступають у конфлікт з іншими цілями.

Економічний підхід передбачає, що існує “оптимальна” тривалість життя, за якої користь від додаткового року життя виявляється меншою, ніж користь, яка втрачається в результаті використання часу та інших ресурсів для його досягнення. Тому людина може курити, не робити фізичних вправ, бо вона повністю знаходиться у своїй роботі. Відрізок життя, що ним жертвує людина, є для неї недостатньо цінним, щоби виправдати утримки, які пов’язані з курінням чи з менш напруженою роботою.

Згідно з економічним підходом, людина вирішує взяти шлюб, тоді коли очікувана нею корисність шлюбу переважає очікувану користь від самотійного життя.

Користуючись ідеями Г.Беккера, можна запропонувати, що модель адаптації людини (як і будь-якої соціальної системи) – це модель вибору такого варіанта адаптивної траєкторії, який забезпечує максимальний приріст корисності (з точки зору досягання адаптивної мети) на будь – якому кроці адаптації, чи в перспективі – вирішення цього питання знаходиться в галузі суб’єктивних обставин, переваг, значень та смислів адаптанта.

У контексті категорії “максимальний приріст корисності” – мова йде про відновлення втрачених цінностей – “параметрів життя”, які найбільш соціально-значимі для людини. Ними передусім виступають універсальні життєві

цінності – прибуток, улюблена професія, житло, соціальна захищеність, свобода, здоров'я, сім'я, престиж, влада. Адаптивний механізм повинен діяти таким чином, щоби чи відновити межу корисності на попередньому рівні, чи перестрибнути її. При цьому один адаптант вирішить застосувати стратегію повільного і поступового просування до мети, поступово з кожним кроком “максимізуючи корисність”. Інший, навпаки, досягне мети одним ривком, але перед цим довго буде розробляти стратегію її досягнення.

Озброївшись економічним підходом Г.Беккера в поясненні сутності людської поведінки, неважко зрозуміти, чому адаптації в неправовому полі виявилися настільки розповсюдженими в Україні, а також з'ясувати феномен появи “нових українських руских” – людей без освіти, але з великими капіталами. “Економічний підхід виходить з того, що злочинна діяльність – така ж професія, якій люди присвячують повний чи неповний робочий день, як і теслярство, інженерна чи викладацька діяльність. Люди вирішують стати злочинцями тому, що очікують, що “прибуток” буде більшим від заняття іншими професіями. Зростання користі та зменшення утримок злочинної діяльності збільшує число людей, які стають злочинцями.

Концепція ієрархії потреб А.Маслоу.

Американський вчений А.Маслоу створив ієрархічну модель мотивації, основу якої складає “піраміда потреб”. Згідно з цією концепцією, вищі потреби можуть скеровувати поведінку індивіда лише тією мірою, якою задоволені його більш нижчі потреби.

Порядок при цьому такий:

1. фізіологічні потреби
2. потреби в безпеці
3. потреба в любові та прив'язаності

4. потреба у визнанні та оцінці
5. потреба в самоактуалізації – реалізації потенцій, здібностей та талантів людини.

Універсальні пояснювальні можливості цієї концепції можуть, на наш погляд, слугувати вихідною базою і для розуміння механізму адаптації, стадій адаптаціогенезу.

У зв'язку з цим, можна запропонувати три версії “ієрархічної моделі адаптації”.

Перша версія стосується черговості адаптацій. Гіпотетично можна запропонувати наступну модель адаптації. На першій фазі здійснюється досягнення рівня адаптованості у ракурсі фізіологічних потреб особистості, на другій вирішуються питання адаптації пов'язані із забезпеченням потреби у безпеці, на третій – з формуванням необхідного соціокультурного оточення, створенням необхідної соціальної сітки, задоволенням потреби у спілкуванні, любові та прив'язаності і т.ін., на четвертій – досягнення рівня адаптованості з точки зору отримання бажаного статусу, престижу, влади, кар'єрного зростання, на п'ятій фазі відбувається адаптація, пов'язана із задоволенням устремління до самореалізації, самовираження через творчу активність.

Іншими словами, в унісон з ідеями Маслоу можна стверджувати, що адаптація кожного нового рівня стає актуальною, заявляє про себе лише після того, як здійснюється адаптація на попередньому рівні.

Друга версія стосується проблеми величини адаптивного завантаження в контексті рівня розвитку особистості. Смысл полягає в тому, що об'єктивно кожна особистість має свою межу вертикального – з точки зору принципу ієрархії потреб А.Маслоу – сходження. Одні індивіди керуються лише фізіологічними потребами, інші їм в принципі невідомі. Інші підіймаються на щабель вище, для них актуальна також потреба в безпеці. Треті – крім двох

згаданих вище – постають носіями і соціальних потреб: в позитивному соціальному оточенні, любові, товаристві, ідентифікації. Однак цей щабель для них – найвища межа. Четверті, крім того, відчують потребу у високому статусі, забезпеченому престижі, у владі над людьми, у визнанні і т.д. І, нарешті, п'яті дістаються вершини піраміди потреб, маючи яскраво виражену потребу в самореалізації.

П'ять щаблів потреб особистості, по суті, визначають п'ять проблем її адаптації до умов радикальних суспільних змін (біфуркацій):

1. фізіологічну, чи вітальну
2. екзистенційну (безпеку існування, впевненість у майбутньому, стабільність умов життєдіяльності, постійність та регулярність оточуючого соціуму і т.п.)
3. соціальну (спілкування, прив'язаність, належність до колективу, турбота про інших та увага до себе, участь у спільній трудовій діяльності
4. престижні (повага з боку “значимих інших”, кар'єрне зростання, визнання і висока оцінка)
5. духовні (самовираження через творчість)

В загальному можна висунути гіпотезу-твердження наступного характеру: чим ширше коло адаптивних проблем, які вимагають рішення (а число такого роду адаптивних проблем у випадку максимального навантаження становить п'ять, у випадку мінімальної – одиниці), тим складніше адаптація; чим вужче коло адаптивних проблем, тим простіше та легше вона здійснюється. Підтвердження цієї тези ми можемо знайти в біологічних науках: відомо, що у певні історичні періоди, пов'язані з різкою зміною екологічних умов, вимирали складні організми, а виживали прості одноклітинні. Чи не тому найбільш великих втрат в періоди суспільних катаклізмів несе інтелектуальна, художня, творча еліта суспільства, яка якраз і виступає носієм вищих потреб?

З іншого боку, можна висунути і альтернативну ідею. Високо розвинута особистість, яка успішно реалізувала свої потреби принаймні на чотирьох рівнях, має очевидні переваги в процесі адаптації для рішення проблем нижчого рівня у порівнянні з тими, хто займав нижчі позиції. Так, наприклад, в умовах радикальних суспільних змін арсенал способів та інструментів вирішення фізіологічних проблем де-факто буде помітно ширшим і різнобічним у тих, кому раніше вдалося досягнути щаблів реалізації потреб більш високого рангу. І це зрозуміло, бо для того, щоб заробити на прожиття, освічена людина може працювати писарем, а може і мести двір, а неосвічена – лише мести.

А. Тоффлер і його концепція “Адаптивного відходу” від футурошоку та культуру шоку.

Тоффлер у книзі “Футурошок” пише про межі пристосування, про те, що стається з людьми, які відчули потрясіння від змін, а також запевняє, що людині необхідно навчитися швидко контролювати темпи змін як в особистому, так і в суспільному житті в цілому, “інакше більшість з нас втратить здатність пристосовуватися”.

Спробуємо систематизувати ряд конкретних соціальних технологій і правил, які, за Тоффлером, забезпечують успішне виживання адаптанта в умовах швидких змін, і, за можливістю, дещо їх доповнити. В основі кожної соціальної технології лежить змістовна концепція. Важливо відзначити, що соціальні технології адаптації, вибудовані Тоффлером, значною мірою відходять корінням у природничі науки, про що свідчить велика кількість посилань на медичну та біологічну літературу. Можна сказати, що його висновки правильні і їх можна застосовувати не лише до особистісних адаптацій, але і до адаптацій соціальних систем будь якого рівня (організацій, груп, інститутів і т.д.)

1. Концепція **“зон стабільності”**. Спочатку здійснюється розпізнавання та ідентифікація “зон швидких змін” та “зон стабільності”. Потім обирається така модель адаптивної поведінки, яка передбачає обов’язкову присутність “зон стабільності”, які виконують роль соціальних опор. Скасування шлюбу не повинно слідувати дуже швидко за зміною роботи, а народження дитини, яке видозмінює усі людські зв’язки всередині сім’ї, не повинно межувати зі зміною місця проживання, яке призводить до значних змін усіх зовнішніх зв’язків.

2. Концепція **“будинок на півдорозі”**. Мова йде про поетапні підконтрольні зміни замість радикальних, різких змін (поступове звільнення з тюрми, пробний шлюб).

3. Концепція **“анклавів минулого”** пропонує створення деяких спеціалізованих центрів, де швидкість змін буде штучно занижена.

4. Концепція **“анклавів майбутнього”**, навпаки, полягає в створенні зон, ситуацій, у яких можна було б підготуватися до різнобічних складностей майбутнього. Наприклад, люди вивчають поведінку людей з якими їм належить зустрітися в майбутньому. Функцію адаптації до майбутнього виконує сьогодні наукова фантастика.

5. Концепція **“соціального буферу”**. В якості найважливішого розглядається ритуал. Певні повторювані ритуальні форми допомагають людям відновити рівновагу після великих адаптивних подій – народження дитини, смерть близьких, одруження. Рутинні побутові дії, старі речі та предмети, що оточують нас (фон постійності в рутинному житті), також можуть зіграти роль буферу.

6. Концепція **“адаптивного знання та освітнього потенціалу”**. Основний зміст складає звернення до вмістилища адаптивних знань - культури, наукової та художньої літератури, особистого досвіду оточуючих нас людей – поколінь що йдуть, і тих, хто приходить до життя.

Молоді покоління виступають авторами інновацій. Освіта розширює життєві горизонти, допомагає орієнтуватися. Ці положення можна доповнити ще трьома.

7. Концепція **“багатоваріантності адаптивних стратегій”**. Майбутнє невідоме, тому важко передбачити, який саме варіант адаптацій буде успішним. Одночасно застосування відносно широкого спектру можливих адаптивних стратегій (при відсутності жорсткого ліміту тих адаптивних ресурсів, що є) дозволить адаптанту обрати найбільш ефективний спосіб поведінки і вже згодом відмовитися від нерезультативних адаптивних кроків.

8. Концепція **“соціальних сіток”**. Гарантом успішних адаптацій слугують напрацьовані соціальні сітки. Без надійних соціальних опор, особистісні затрати на адаптацію багаторазово зростають, а часто виявляються для адаптанта і зовсім непомірними. Багато людей при опитуваннях відзначають відсутність корисних соціальних зв'язків, ділових знайомств з потрібними людьми в якості перепони на шляху до успішної адаптації.

9. Концепція **“індивідуальної вбудови в архітектоніку адаптації більш загальної соціальної системи”**. Суть полягає у відмові від індивідуального адаптивного пошуку та повному “підкоренні” адаптивній стратегії, виробленій в межах загальнішої соціальної системи (напр. організації, наукового відділу). Такий варіант адаптивної моделі допомагає роздвигатися, виграти чи вичекати час, зберегти адаптивні ресурси.

РОЗДІЛ II. СПЕЦИФІКА ПРОЦЕСІВ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В ПЕРЕХІДНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

2.1. Нова соціальна ситуація як детермінанта змін адаптаційних процесів

Процес соціальної адаптації багато в чому визначають зміни, що відбуваються в суспільстві. Іноді вони радикально змінюють характеристики соціального середовища, де проживають соціальні суб'єкти. За словами Т.Заславської, так відбувається “зумовлена зовнішніми чинниками та внутрішньою потребою поступова, не пов'язана зі зміною керівної еліти, але водночас радикальна та відносно швидка зміна соціальної природи чи соціетального типу суспільства” [99, 149].

А.Данилов вважає, що “трансформацію доцільно розглядати як процес, що піддається регуляції з метою виведення суспільства на шлях нормального еволюційного розвитку. Інтерпретуючи зміст пострадянської трансформації, він виступає проти ідеологізуючого підходу, називаючи його антинауковим, таким, що привчає пересічну людину тлумачити сьогоднішні суспільні суперечності лише наслідками панування комуністичної ідеології. На його думку, витоки цих суперечностей почасти приховані в завуальованих намірах ініціаторів “перебудови”, які прагнули встановити в суспільстві буржуазні відносини. Тому сьогоднішня криза – це криза нових стосунків, основою якої є суперечності” [Цит. за: 126, 719].

Українське суспільство, сьогодні перебуває в трансформаційному стані. Варто зазначити, що в соціологічній науці існують дві позиції: одна з них базується на твердженні, що процес перебудов передбачає собою цілеспрямований перехід суспільства із вихідного до більш прогресивного стану. Інша позиція, (якої дотримується й

автор), полягає в тому, що цей процес набув спонтанного характеру, тому правильніше буде назвати його трансформацією. Трансформаційний процес є результатом взаємодій багатьох соціальних суб'єктів, індивідів, організацій, груп, сукупність яких можна розглядати як макросуб'єкт суспільних перебудов. Спонтанний характер трансформаційного процесу, його залежність від багатьох чинників зумовлює непередбачливість результатів.

Трансформаційні процеси в Україні характеризуються значною активністю, різкою швидкістю перебігу та глибиною змін в окремих сферах суспільства. Інша особливість суспільства, що трансформується, полягає в тому, що в ньому наявні елементи як “старої”, так і “нової”, а також саме “перехідної” соціальної системи. Цьому станові характерний й особливий “проміжний” тип особистості, якому притаманний “перехідний” стиль життя.

Варто було б звернути увагу на те, що об'єктивною стороною суспільних перебудов виступили якісні зміни в системі соцієтальних відносин, які супроводжуються зміною фундаментальних механізмів соціального регулювання та якісною трансформацією соціальних інститутів. Зміни вплинули передусім на цінності та норми, які були в основі найважливіших соціальних інститутів. Радянські системоутворчі цінності (“інтернаціоналізм”, “колективізм”, “ентузіазм”, “альтруїзм”, “боротьба”), були замінені “ринково-демократичними” (“матеріальні статки”, “добробут дітей”, “здоров'я”, “міцна родина”, “цікава робота”, “підвищення освітнього рівня”, “незалежність у справах, судженнях і вчинках”).

Соціальна адаптація в умовах суспільних перебудов являє собою два процеси, що відбуваються одночасно: адаптація до елементів нового суспільного ладу та адаптація до перехідної системи. Це додає *нового аспекту* у вивчення адаптації як різновиду соціальних відносин. З одного боку,

соціальна адаптація до соціетальних змін може набувати імітаційного характеру. Тобто соціальний суб'єкт посідає позицію конформіста, який погоджується практично з усіма нововведеннями, разом з неминучими негативними процесами. Цей досить некритичний підхід може довести суб'єкта до суто зовнішнього сприймання цінностей у новому суспільному устрої.

З іншого боку, прийняття нових цінностей може призвести до псевдадаптації, яка допускає досить щире і позитивне сприймання таких цінностей і норм, які насправді можуть бути негативними, такими, що знищують особистісні якості суб'єкта.

Особливу увагу в процесі адаптації доцільно звернути також і на ступінь активності соціального суб'єкта. Згідно з діяльнісно-активістським підходом, діяльнісні суб'єкти здійснюють безперервний процес перебудови соціальних структур.

Проблему адаптації особистості неможливо розв'язати, абстрагуючись від соціальних, економічних, політичних та психологічних ситуацій, тому що саме в контексті цих ситуацій особистість і повинна діяти. Свого часу на цю обставину звернув увагу У.Томас, який став одним з перших дослідників поняття настанови та визначення ситуації в соціології. Ідеї такого роду повинні бути досить продуктивними в дослідженнях адаптивного процесу та розкрити нові його сторони. Як індивід інтерпретує та конструює адаптивний складник соціальної реальності, тлумачить характер змін, що стаються у цій реальності? Які смисли та значення вкладає в події, що стаються? Яку ситуацію визначає для себе як адаптивну, а яку такою, що не потребує адаптації? Як здійснюється вибір адаптивної моделі поведінки? Він писав: "Ми повинні поставити себе на місце суб'єкта, який намагається знайти свою дорогу в цьому світі, і передусім ми повинні пам'ятати, що

середовище, яке на нього впливає й до якого він адаптується, це його світ, світ природи й суспільства, якими їх бачить він, це не об'єктивний світ науки, яким його бачить науковець. Індивід реагує лише на події з власного досвіду, до якого входить не те, що абсолютно об'єктивний спостерігач може виявити в доступній йому частині світу, а лише те, що знаходить там сам індивід” [Цит. за: 100, 276].

Належність поняття “ситуація” до категорій соціальної діалектики М.Селєзньов спробував обґрунтувати так: “Поняття “ситуація” зазвичай тлумачиться у філософії як сукупність об'єктивних умов, за яких суб'єкту доводиться діяти по-своєму. Жодної ситуації не можна визначити безвідносно до суб'єкта, який у ній діє” [101, 33]. Зазначимо, що це визначення охоплює фактично всю “сукупність об'єктивних умов”, які впливають на суб'єкта тоді, коли насправді індивід реагує не на весь комплекс чинників, а на обраний набір умов, які відрізняють одну ситуацію від іншої. Саме цей визначений, обмежений набір факторів спонукає індивіда до адаптивної діяльності. Тому для аналізу соціальної адаптації та адаптивної діяльності потрібне уявлення про реальну ситуацію: того об'єктивного фрагменту, який виокремила людина з навколишньої дійсності, свідомо обмежила своїм полем зору, і який адекватно відображається в її свідомості.

У повсякденності людини можна виділити певний перелік типових негативних подій, які змушують її до адаптивних зусиль, перетворюючи життєву ситуацію з нормальної на важку, адаптивну. Масштабні зміни в українському соціумі віддзеркалюються не тільки в появі скрутних ситуацій повсякденного життя людини, а й у мірі скрутності цих ситуацій, у можливостях щодо їх подолання, в ситуаційній взаємодії соціальних чинників, які визначають життєдіяльність адаптанта.

Саме виокремлення з реальної ситуації зовнішніх та внутрішніх чинників адаптивного впливу свідчить про початок формування адаптивної ситуації. Адаптивна ситуація передбачає обмежений комплекс соціальних, політичних, психологічних та інших чинників, що визначають стратегію поведінки особистості в соціальному середовищі, яке змінилося.

Практично будь-який перехід соціальної системи з одного відносно стабільного стану в інший крізь періоди соціальних криз, потрясінь зумовлює потребу в адаптаційних та реадaptaційних процесах. Звідси адаптивна ситуація може розглядатися як фіксація відображення соціальних, політичних, психологічних змін, що породжують пристосувальницькі процеси. Отже, реальною ситуацією для суб'єкта адаптації буде та, яку він оцінює, не прагнучи її змінити чи змінитися самому. Адаптивною реальною ситуацією створюють значущі для суб'єкта зміни її параметрів, які змушують його до пристосування. Реальна ситуація перетворюється на адаптивну як у результаті спонтанних змін, так і цілеспрямованого соціально-економічного, політичного та психологічного впливу.

Парадоксальність ситуації, що виникає внаслідок соціальних трансформацій, полягає в тому, що перетворення соціального простору, супроводжуване змінами функцій, а почасти й суттєвими втратами для різних соціальних груп, водночас сприяє актуалізації особистісної суб'єктності, відкриваючи індивідам нові, до цього недосяжні, непривабливі або просто невідомі їм частини соціального простору. Більше того, дисбаланс соціальної структури сприяє не тільки руйнації, а й народженню нових соціальних груп, започаткованих найбільш творчими та активними індивідами. З таких позицій, групові втрати для індивідів можуть поставати як набутки.

Актуалізація особистісної суб'єктивності підсилюється тим, що люди змушені давати собі раду серед травмуючих деформацій соціального простору сам на сам, не маючи підтримки спільнот, які теж перебувають у стані розпаду. На рівні особистості це породжує полярні переживання: від загрози “випасти” за межі суспільства до усвідомлення можливості раптом подолати величезну дистанцію й посісти в соціальному просторі привілейовану позицію.

Можна погодитися з О.Злобіною в тому, що “процеси перебудови соціальної структури “запускають” механізм особистісної пошукової активності, який водночас забезпечує як перебудову особистості, так і переструктурацію соціального простору. Соціальна мобільність скеровується не лише ззовні, з боку панівного владного порядку, що встановлює правила гри, а й із середини, самими акторами, які прокладають у соціальному просторі траєкторію власного життя. Цей опір зовнішнім домінантам є елементом утворення нового соціального порядку” [102, 430-431].

Період функціонування суспільства, що трансформується, загалом можна визначити як проблемний, оскільки його громадянам доводиться постійно стикатися з проблемами, що раніше їх не хвилювали. І не тільки стикатися, а й розв'язувати їх відповідно до реалій життя. Людина, що опинилася в проблемній ситуації, постає перед вибором: починати розв'язувати проблему й водночас зазнати всіх негараздів життя, чи залишити все без змін і змиритися з наявністю проблеми. Така ситуація невизначеного вибору характерна для перехідного суспільства й зумовлює поведінку не окремих індивідів, а переважної більшості людей. Вагоме значення має готовність людей до розв'язування своїх проблем, здатність брати на себе *відповідальність* за своє життя. У цьому розумінні В.Франкл влучно зазначив: “Людина не звільнена від умов. Однак вона вільна обирати позицію щодо них” [73, 77]. Проте зробити цей крок і

усвідомити особисту дійову позицію, піднятися над ситуацією вдається далеко не кожному.

Відомо, що адаптивні ситуації можуть відрізнятися за ознакою модальності суб'єкта взаємодії:

1. Взаємодія на рівні “особистість-особистість” характерна для широкого кола адаптивних ситуацій педагогічного, інтелектуального, психологічного типу. Визначальним в адаптивній ситуації цього типу є міжособистісний характер взаємодії, тобто зміни, що відбуваються з кожною особистістю як суб'єктом взаємодії.
2. Взаємодія на рівні “мала група (сім'я, колектив тощо) особистість” притаманна всім ситуаціям змішаного соціально-психологічного типу, в яких вирішальну роль відіграє адаптивний вплив вузького кола людей на особистість. Зміни в соціальній групі ускладнюють адаптивну ситуацію.
3. Взаємодія на рівні “суспільство-особистість” характеризується вирішальною роллю в адаптивній ситуації соціальних інститутів.

Незважаючи на те, що особистість та суспільство різнорівневі, нерівнозначні соціальні системи, і зв'язок між ними налагоджується такими посередниками, як соціальні групи та інститути, особистість відіграє активну роль у розв'язанні різних адаптивних ситуацій. Суспільство водночас виявляє активність через інститути, змінюючи соціальну адаптивну ситуацію з метою впливу на особистість.

Як наслідок, виділимо три рівні адаптивних ситуацій: мікрорівневу, мезорівневу та макрорівневу. Оскільки адаптивна ситуація, вбираючи в себе усі зовнішні та внутрішні впливи, щоразу являє собою їхнє органічне сплетіння, то в основу даної класифікації будуть покладені кількісний та якісний параметри трьох типів взаємодії.

Зміни, що характерні для *мікрорівневої адаптивної ситуації*, не виходять за рамки інтересів окремої особистості. Для прикладу, закінчення вищого навчального закладу змінює рівень домагань особистості, змушуючи її до встановлення рівноваги між своїм новим соціальним статусом, новими індивідуальними потребами та об'єктивними можливостями їх реалізації.

Як уже зазначалося, адаптивна ситуація передбачає обмежений комплекс соціальних, політичних, психологічних та інших чинників, які визначають стратегію поведінки особистості в соціальному середовищі, що змінилося. На рівні мікрорівневої адаптивної ситуації, такими чинниками є: *бідність, неможливість соціокультурного відтворення, індивідуалізація та ін..*

Незважаючи на численні спроби викоринити передумови бідності або взяти під контроль її наслідки, бідність все ж продовжує існувати, поширюватися та зазнавати зміни визначень. Сьогодні, за оцінками Всесвітнього банку та ООН, у світі проживає близько одного мільярда бідних (приблизно 1/6 усього населення Землі), переважна більшість яких концентрується в країнах, що розвиваються. Бідність у цих країнах привертає увагу. Водночас підкреслюється, що низька бідність - це історичний наслідок економічної відсталості, а її подолання є реальною перспективою.

Проте бідність існує в усіх суспільствах, включно з найбагатшими та соціально найрозвинутішими, які мають вільний ринок і підтримують адекватний рівень економічного зростання. Очевидно, що в цьому випадку йдеться про масове явище, яке не долається виключно економічними впливами. На відміну од тих країн, де подолання бідності означає боротьбу за фізичне виживання, країни з ринковою економікою створюють свій образ бідності, під яким приховується вилучення частини населення з економічних, політичних та культурних форм діяльності.

Сучасні уявлення про бідність так чи так апелюють до моделей суспільного устрою, концентрують у собі практично всю гаму підходів та парадигм. У результаті цього поняття “бідність” може використовуватися стосовно широкого спектру соціально-економічних ситуацій, що ускладнює створення загальноприйнятної дефініції бідності.

Для усунення невизначеності, яку містять у собі різноманітні значення поняття “бідність”, розглядаються синонімічні ряди, які використовують для позначення її нюансів, специфіка яких виявляється не лише в термінологічних відмінностях, а й у пояснюючих концепціях, що залучаються. Харченко Н. пропонує розглядати чотири способи міркування про бідність – офіційний (малозабезпечені громадяни, низькодоходні групи, найменш соціально захищені прошарки населення), політичний (знедолений народ України, пріоритетні групи), моралістичний (незаможні, нужденні, жебраки, блаженні убогі) та науковий (маргіналізація, вилучення, експлуатація, андеклас, культура бідності) [103, 7].

Як уже зазначалося, бідність є багатовимірним явищем, що включає різноманітні види депривації та соціальної ізоляції. Однак більш важливим є те, що бідність - це системне явище, воно торкається не лише самих бідних або груп ризику, що можуть стати бідними, а й багатьох сфер суспільства. Наслідки бідності для суспільства різноманітні й серйозні. Історичний досвід показує, що бідність згубно позначається на розвитку культури й освіти. Дослідження доводять тісний взаємозв'язок бідності і здоров'я населення. Водночас бідність є не тільки наслідком низької економічної ефективності системи, а й гальмом у її вдосконаленні, проведенні належних економічних реформ. Досвід України довів, що реформи потребують реструктуризації промисловості, і як наслідок – підвищують рівень безробіття, призводять до збільшення конкуренції, падіння рівня життя,

що породжує потяг до минулого, до державного соціалістичного регулювання, соціальних гарантій. Такі чинники обмежують політичну волю до реформ керівництва країни, збільшують ризик реставрації безперспективного суспільного ладу. Суспільство потрапляє в замкнене коло, падіння економіки породжує бідність, бідність не дозволяє розв'язати економічні проблеми. Нарешті, бідність доцільно розглядати і в більш широкому гуманітарному контексті як явище, що обмежує свободу людини та її право на змістовне, повноцінне життя.

Серед різноманітних форм бідності надзвичайно важливою є так звана суб'єктивна бідність, визначена за самоідентифікацією. Важливість ця зумовлена її безпосереднім зв'язком з маргіналізацією суспільства, «утриманськими» настроями. Саме суб'єктивна бідність, формуючи неконструктивну, пасивну поведінку, сприяє зниженню економічної активності, ініціативи, прагненню до додаткових заробітків, до самозайнятості чи підприємництва. А це водночас провокує готовність до сприйняття деструктивних ідей і навіть протиправних дій. Адже втрачаючи віру у власні сили, людина сподівається на чиюсь допомогу, чийсь вказівки і врешті скоряється будь-якій політичній силі, яка обіцяє змінити ситуацію на краще.

У період тоталітарного режиму, який існував у роки радянської влади, ідентифікація особистості відбувалася шляхом суцільного зовнішнього втручання. Звичайно, що за таких умов формувалася повністю залежний від держави тип особистості. Сьогодні більшість з українців відчуває ідентифікаційну кризу, що пов'язана з потребою ресоціалізації. Нова соціальна реальність вимагає радикально, по-новому розставити акценти, “переписати біографію” й розвинути такі індивідуальні якості, як автономність щодо соціальних інститутів, толерантність до інших форм та стилів

життя, здатність обирати й орієнтуватися у великому потоці інформації.

Мезорівнева адаптивна ситуація виходить за рамки інтересів окремої особистості й стосується інтересів соціальних груп (сім'я, трудовий колектив тощо). Так, потреба в реконструкції підприємства породжує неодмінну адаптацію до нових вимог кожного члена трудового колективу, пов'язану із засвоєнням нових професійних прийомів та навичок. Чинниками, що визначають стратегію адаптивної поведінки на цьому рівні, на нашу думку є: *відчуження, конфлікти, протистояння* тощо.

Наприклад, за умов перехідної економіки істотно змінюється структура й значущість чинників, які впливають на ефективність адаптації в соціальних групах. Ринкова модель відносин диктує колективам нові, нетрадиційні форми діяльності, спонукає шукати своє місце в структурі суспільного виробництва. З огляду на це, вельми гостро постає проблема адаптації як умови виживання в соціально й економічно незбалансованому середовищі.

Звернімо увагу й на те, що досить часто й у різних контекстах використовується поняття конфлікт. Відомо, що загальним для усіх характеристик конфлікту є суперечність, сутичка позицій, за якими стоять відмінність у цінностях та нормах конфліктуючих сторін. Усе життя людина проводить у взаємодії з іншими людьми. Їй постійно доводиться адаптуватися до їхніх інтересів, потреб, бажань. Отже, на даному рівні існує складна мережа взаємозалежності, відбувається процес взаємного пристосування, поступок, компромісів, конфронтацій та суперечок.

Макрорівнева адаптивна ситуація стосується інтересів соціуму в цілому. Зміни у цій ситуації можуть бути спровоковані реформами, революціями, війнами тощо. Визначальними чинниками в стратегії адаптивної поведінки на цьому рівні є: *поляризація, ринкові пріоритети,*

невизначеність національної ідеї, політичні суперечності тощо. Далі ми детальніше розглянемо деякі з них.

За словами Л.Корель, до соціальних адаптацій входять “широкий спектр адаптацій, які стосуються базових соціологічних феноменів, зокрема таких, як влада, престиж, статус, насилля, свобода, примус, цінності, норми, аномія, бідність, багатство, освіта, соціальні патології різних видів тощо. Індивідуальні та корпоративні актори впродовж своєї активності часто змушені адаптуватися до обставин, що пов’язані, наприклад, з феноменом влади та змінами в соціумі. Це можуть бути зміни, які відбуваються в структурі владної вертикалі суспільства чи розширенні особистих владних повноважень у соціальному просторі (на виробництві, в побуті тощо). Водночас, пристосування до соціального насилля з боку “сильних світу цього”, чи до несподівано отриманої свободи, до нового територіального статусу чи зміни позицій на шкалі соціального престижу, освіти, багатства, до руйнівних явищ соціальної патології (алкоголізм, наркоманія, криміналізація, аутизм та ін.), чи до мобілізуючих тенденцій солідарності. Вони також входять до кола проблем, які постійно доводиться розв’язувати не лише індивідуальним, а й корпоративним акторам” [1, 186].

Перш ніж перейти до індивідуальних способів адаптації, варто зупинитися на характерних особливостях “середовища”. В даному разі особистість ми будемо розглядати як “одиницю, яка йому протистоїть”.

Макросередовище – це, по-перше, “зовнішні” характеристики культури конкретного суспільства (цінності, норми, включно з юридично закріпленими, соціальними практиками, інституціональними зразками, символами тощо), які здійснюють щодо індивіда (актора, діяча) “зовнішній примус” і “поширені в усіх сферах життя такого суспільства”. Іншими важливими елементами макросередовища виступають політичні, економічні, географічні, природно-

кліматичні, екологічні, інформаційні, техно- й антропогенні, медичні та інші чинники, які наявні “в цьому суспільстві” і впливають на соціальну поведінку індивіда.

Мезосередовище – це зовнішні характеристики субкультури конкретної соціальної спільноти (етнічної, вікової, статевої, професійної, територіальної тощо): цінності, норми, соціальні практики, інституціональні зразки, символи, мовне середовище, що здійснюють щодо індивіда (актора, діяча) “зовнішній примус” і те, що закріпилося в просторі даної конкретної субкультури. До того ж, важливими компонентами мезосередовища є специфічні для нього політичні, економічні, географічні, природно-кліматичні, екологічні, інформаційні, техногенні, антропогенні, медичні та інші чинники, що наявні в конкретній соціальній спільноті і здійснюють вплив на соціальну поведінку індивіда.

Мікросередовище – це інші суб’єкти діяльності, з якими суб’єкт (актор, діяч) вступає у взаємодію, тобто в таку систему взаємозумовлених соціальних дій, коли дії одного суб’єкта водночас є причиною і наслідком зустрічних дій інших.

Зміни в макро-, мезо- та мікросередовищах здатні породжувати потребу в пристосувальницькій поведінці, тобто викликати феномен адаптації. Розрізняються вони конкретними механізмами та швидкістю “відповіді на виклики” з боку середовищ.

Адаптація соціального суб’єкта до соціуму являє собою певний соціальний процес, низку змістовно виважених, послідовних у часі (але іноді непослідовних за логікою) міркувань, дій, учинків, дійств, що пов’язані обопільними причиновими або структурно-функціональними залежностями і які уможливають і забезпечують досягнення визначеної мети – солідаризації із суспільством.

У кризовому суспільстві головну роль в успішній адаптації відіграють такі внутрішні ресурси особистості, як

“сила ego”, яка охоплює здатність до раціональних дій, критичності та саморефлексії, а також попередній досвід подолання стресових ситуацій, коли відпрацьовується психологічна гнучкість та адаптивні здатності особистості і, що також дуже важливо, психічний та фізичний стан людини загалом. Як правило, в кризовому суспільстві особистість не може скористатися соціальними ресурсами з огляду на дисфункціонування інститутів цього суспільства.

Досвід трансформації в різних країнах засвідчив, що зміни типу суспільної системи завжди тяжко сприймаються більшістю населення. І навіть найталановитішим реформаторам ніде й ніколи не вдавалося створити такі умови, за яких адаптація всіх і кожного до чогось нового здійснювалась винятково на добровільних засадах. Орієнтація реформ на переважно добровільні адаптації у крайньому разі звела б реформи на-нівець, тобто унеможливила би будь-які реформи. Однак і нахил у інший бік – у бік переважно вимушених адаптацій – призвів би до відриву від важливішої (чим лише перехід до ринку) мети перебудов. Адже первісна мета реформ полягала в тому, щоб перейти до вільного та заможного суспільства, де особистість буде мати більше умов для розвитку за законами своєї власної життєдіяльності.

Отже, одні адаптації, відповідаючи кінцевій меті перебудов та соціально пом’якшуючи процес реформування, можуть затримати його і врешті-решт звести реформи до нуля. А інші, навпаки, в такий момент, хоча й перебувають у суперечності із загальною метою перебудов, однак можуть більш швидкими темпами наблизити до неї. І тут доцільно запитати себе: яким адаптаціям варто надати перевагу? Чи маємо ми сьогодні можливості для розширення таких добровільних адаптацій, які б не гальмували, а стимулювали процес реформування?

На думку М.Шабанової, “добровільна адаптація відбувається в тих випадках, коли нові цінності та способи

соціальної дії, що пропонуються соціальним середовищем, не суперечать системі ціннісних орієнтирів, життєвим цілям та можливостям соціального суб'єкта. Тобто, добровільною адаптація буває тоді, коли:

- раніше задекларовані соціальним середовищем нові цінності, норми, способи соціальної дії “вписуються” в систему ціннісних орієнтирів і можливостей (здатностей) соціального суб'єкта чи навіть створюють сприятливіші умови для їхньої реалізації;
- ціннісні орієнтири особистості в нових умовах змінюються без особливого напруження та спротиву з її боку, бо вона сама повірила чи її переконали в перевагах нового порівняно зі старим;
- перед тим декларовані соціальним середовищем нові цінності, норми, способи соціальної дії внаслідок їхнього активного неприйняття більшою чи меншою мірою піддаються корегуванню, наближуючись до системи ціннісних орієнтирів та можливостей даних соціальних суб'єктів” [23, 37].

Не можна не погодитись із Шабановою. Якщо в перших двох випадках соціальні суб'єкти не намагаються змінити нові правила гри (вони не заважають їм діяти за звичкою, або ж ці суб'єкти переконалися в їхніх перевагах і добровільно сприйняли нові цінності та способи соціальної дії і за можливих умов їх реалізують), то у третьому – індивідам частково вдається впливати на середовище з метою його змін. Це сприятиме нейтралізації свободи настільки, що адаптація відбуватиметься в напрямі до “скорегованого з урахуванням вимог індивідів соціального середовища”.

Із сказаного вище можна зробити висновок, що добровільні адаптації за своєю сутністю вказують на те, що нові інституціонально-правові та неправові процеси не зумовлюють внутрішньої напруги чи спротиву у соціальних суб'єктів.

Натомість *вимушена адаптація* за словами тієї ж таки М. Шабанової, відбувається в тих випадках, “коли напрям перебудов, нові цінності та способи соціальної дії суперечать ціннісним орієнтирам чи можливостям соціального суб’єкта, однак він змушений використовувати їх для того, щоб реалізувати (задовольнити) свої життєво важливі цілі (потреби). Будемо вважати, що вимушена адаптація відбувається тоді, коли:

- особистість, не приймаючи нового, намагалася (чи намагається) змінити цінності, норми, моделі соціальної дії, які пропонуються середовищем, але її намагання вплинути на середовище виявилися (виявляються) безуспішними, тому вона змушена підкоритися (тимчасово чи назавжди) новим “правилам гри”;
- особистість не сприймає нового, тому що воно її не влаштовує, однак, виходячи із минулого життєвого досвіду, свого соціального становища, можливостей та інших обставин вона вимушено підкоряється, навіть не намагаючись будь-що змінити, мовляв: “А що я можу зробити?”;
- нові способи соціальної дії – навіть якщо і не суперечать ціннісним орієнтирам особистості, - менше, ніж попередні, відповідають її об’єктивним можливостям, і є для неї менш важливими; однак вона змушена використовувати їх (ціною великих зусиль та витрат) для задоволення навіть колишнього набору життєво важливих потреб (цілей);
- нові способи соціальної дії не суперечать ані ціннісним орієнтирам, ані можливостям соціального суб’єкта, однак їхні переваги з тих чи тих причин наразі не усвідомлюються” [23, 39].

Варто зазначити, що не всі вимушені дії адаптивні за своєю природою; деякі з них можуть мати неадаптивний чи навіть дезадаптивний характер. Прикладом таких є випадки самогубства внаслідок неможливості відстояти свої права

законним шляхом чи на знак протесту до чужого середовища; вимушеного голодування із загрозою станом здоров'я, навіть доведення до смерті тощо. Доречно також наголосити: вимушене підкорення новим правилам гри не гарантує не лише успіху в нових умовах, а навіть того, що буде знайдений більш або менш надійний спосіб пом'якшення актуальних життєвих проблем, навіть якщо і припустити, що соціальним суб'єктам вдасться уникнути неадекватних чи помилкових дій.

Отже, як з'ясувалося, суспільні зміни призводять до зміни соціальної ситуації на макро-, мезо- і мікрорівнях, що спонукає до зміни адаптаційних практик.

Сьогодні, в українському суспільстві переважають вимушені адаптації, які відбуваються завдяки захисним, компенсаторним та деприваційним практикам.

Захисні практики, використовуються для самозбереження адаптанта – підтримки усіма можливими засобами status quo – і пов'язані з обов'язковою зміною способів взаємодії із середовищем при збереженні назагал старих традиційних цілей та цінностей.

Компенсаторні практики здійснюються винятково через механізм переключення взаємодоповнювальних режимів функціонування суб'єкта адаптації.

Невизначеність ситуації на ринку праці в Україні та потреба самостійного пошуку нових джерел доходу для своїх сімей активувала механізми самоорганізації. Прикладом компенсаторних практик у сучасній Україні є повсюдна праця населення на присадибних ділянках тощо, яка здійснюється для підтримки матеріального достатку. Одним з найефективніших способів виживання стала трудова міграція мешканців країни за її межі. Звернувшись до матеріалів соціологічного моніторингу “Українське суспільство 1994-2005 рр.” за ред. Н.Паніної, вибіркова сукупність якого у 2005 році складала 1800 осіб і репрезентувала доросле населення України (віком понад 18 років), ми побачимо, що частина

людей виїжджає на тимчасові заробітки за межі України: 12% населення зазначили, що бодай один із членів їхніх сімей має досвід тимчасової роботи за кордоном. У західних регіонах України такий досвід більш поширений, ніж в інших (тут таких сімей 21%, у південних регіонах близько – 13%, у центральних – майже 10%, у східних – лишень 8%). На запитання щодо подальших планів, пов'язаних із роботою за кордоном, 6% респондентів відповіли, що планують найближчим роком (2005) поїхати за кордон на тимчасові заробітки (у західних регіонах – 14%, центральних і східних – від 4% до 5%) [66, 128-129]. І хоча, цифри трудових мігрантів дещо занижені, навіть вони вже багато про що говорять. Доцільно також зазначити, що більше половини громадян України працевлаштовувались за кордоном за усною домовленістю з роботодавцем, без юридичного належного оформлення трудової угоди. Решта укладали трудовий договір ще в Україні або в країні тимчасового перебування. Половина з тих, хто має закордонний трудовий досвід, має намір упродовж найближчого року знову виїхати за кордон з метою заробітчанства.

Але використання компенсаторних практик на цьому не завершується. В новому середовищі заробітчан також очікують проблеми. Зміна місця проживання, клімату, інше (а можливо, й вороже) соціокультурне середовище можуть підірвати їхнє здоров'я, і, не маючи медичної страховки, вони змушені будуть розпродувати цінні речі, просити милостиню тощо.

Звісно, стадія актуалізації компенсаторних практик не завжди завершується так драматично. Призначення таких адаптацій полягає в тому, щоб: 1) дочекатися, коли припиниться дія неприйняттого чинника й повернутися до вихідного, “доадаптивного” стану; 2) чи, відтягнувши час, підготуватися до більш адекватної відповіді на виклики оточення (наприклад, переглянути і скорегувати суб'єктивний концептуальний образ світу, відшукати нові, досконаліші

способи реагування на агресію з боку зовнішнього середовища, переглянути і змінити ціннісні орієнтири, (про що ми будемо вести мову у III розділі).

До адаптаційних практик також належать і *деприваційні*, що здійснюються шляхом зниження рівня зазіхань, спрощення внутрішньої структури адаптанта, стереотипів його поведінки. Так модель пристосування ґрунтується на стратегії самообмеження. За роки трансформації в Україні назбиралося безліч прикладів використання деприваційних адаптивних практик, таких, як зниження споживчих стандартів, розпродаж збіднілими прошарками населення коштовних речей (прикрас, хутряних виробів, книг), здавання помешкання в оренду, обмін облаштованих квартир на житло меншої площі у віддалених районах тощо.

Отже, динаміка, масовий характер та непередбачуваність суспільних змін призвели до зміни соціальної ситуації на всіх рівнях, що детермінувало доповнення, а подекуди й заміну адаптаційних практик (асимілятивні, акомодативні, зустрічні, коадаптаційні, дезадаптаційні, реадаптаційні), - які використовувалися при адаптаціях до соціальних систем, що змінюються повільно, - на практики, які допомагають пристосуватися до нової соціальної ситуації (захисні, компенсаторні, деприваційні та ін.).

2.2. Особистісний вибір поведінкових стратегій соціальної адаптації в перехідному суспільстві

В адаптаційних процесах соціального характеру надзвичайно важливим як для окремих індивідів, так і для значної кількості людей є подолання вагомих перешкод і труднощів, що трапляються зустрічаються на їхньому життєвому шляху. Таке подолання безпосередньо залежить від людської активності та діяльності. Саме завдяки матеріально-перетворювальній діяльності людина поставала як вид *homo sapiens*; цим вона зберегла і розвинула себе в перебігу історії.

Індивідна активність повинна бути спрямована на соціально цінну, а не руйнівну діяльність. Утвердження особистості в адаптаційних процесах передбачає постійну предметно орієнтовану активність з метою зміни соціальної реальності, у тому числі й умов власного існування. Діяльність з її матеріальними атрибутами та суспільні відносини, що формуються в цьому процесі, є фундаментальна основа людини як соціальної істоти. Однак діяльність неможлива без її духовного забезпечення. Чим вищий рівень діяльності, тим сильніша потреба в її одухотворенні. Особливо переконує в цьому сучасний стан українського суспільства. Сьогодні стає цілком очевидним, що дедалі більшого значення для людини набувають запитання: в ім'я чого вона живе, що її чекає в майбутньому, що важливіше для неї – мати чи бути тощо. Тож значною втратою, для суспільства з іншого боку, стає життєва орієнтація багатьох людей, (особливо молодих бізнесменів), виключно на себе, на задоволення своїх індивідуальних потреб.

Вихід матеріальних проблем на передній план, постійна пропаганда (через рекламу, західні кінофільми) матеріальних символів “нового життя” призвели до того, що матеріальні

аспекти життя в свідомості громадян відвели на задній план інші (культурні, соціальні, політичні, особистісні). І запитання “чи нормально Ви живете?” наразі означає “чи вистачає Вам грошей, щоб нормально жити?”. У “нормального життя” з’явився грошовий еквівалент, для вимірювання якого соціологи пропонують назвати величину доходу, який, на думку респондента, дав би його родині можливість нормально жити.

Очевидно, що в епоху переходу від однієї системи цінностей до іншої (наприклад, від тоталітарної до демократичної) громадяни витрачають чималі особистісні зусилля на пошук найбільш безпечних і ефективних форм адаптивної поведінки та діяльності, які б одночасно відповідали особистісному “Я”. Проблема пошуку ефективних форм адаптації стосується усіх, але найбільш приховано та небезпечно – молодого покоління, яке в поліфуркаційному суспільстві відчуває приблизно теж саме, що й емігранти в чужій країні: розгубленість, труднощі, пов’язані з відмовою від рідної культури, традиційних норм життя, від розриву із старим поколінням, невміння відчути головне в тих культурних моделях поведінки, які пропонує Україні, наприклад, європейська культура. Відчуття потреби вимушеної імітації породжує комплекс соціальної та індивідуальної неповноцінності.

Міжособистісні, інформаційні, структурно-організаційні, ціннісні конфлікти більш загального порядку (наприклад, у критеріях оцінки ідей та поведінки соціальних груп, суттєва різниця в соціетальних цілях та ідеалах, різниця в способах життя, ідеології та релігії тощо) також здатні створити в суспільстві ситуацію, яка стимулює підживлення динаміки та значущості адаптивних процесів.

Перелічені, а також багато інших індивідуально значущих та виявлених внутрішніх конфліктів (наприклад, між соціальною ідеєю і характером особистості, між звичним

змістом життя та його знеціненням, суперечності в моральних переконаннях однієї й тієї самої людини, між власними почуттями, суспільним обов'язком та відповідальністю, між добром та брехнею, почуттям істини та слабкістю духу тощо) як зазначають Е.Донченко, Т. Титаренко, - породжують потребу пошуку суб'єктивно безпечної "ніші" [105; 48].

Досліджуючи проблему соціальної адаптації, потрібно звернути увагу на потенційний феномен конфлікту, який може виконувати як позитивну, так і негативну роль.

Позитивна роль конфлікту полягає в тому, що:

- у процесі його розв'язання може виявитися спільність інтересів, прагнень, ідеалів та цілей (які приховувалися до вичерпання конфлікту за псевдо-вимогами), спроможний стати основою укладення формальних та неформальних союзів між учасниками конфлікту;
- конфлікт часто допомагає виокремити першочергові завдання, які належить розв'язати для нормального розвитку окремого соціуму;
- конфлікт, що нормально розвивається та нормально розв'язується, стимулює вироблення ефективних заходів для запобігання майбутнім можливим деструктивним конфліктам, кризам тощо.

Водночас конфлікт є носієм негативних функцій.

Наприклад:

- як правило, позбавляє людей звичних та стійких стосунків з іншими людьми, що змушує їх починати шукати себе наново;
- часто змушує людей, великі групи, організації чи навіть усе суспільство зайняти широко розрекламовані позиції, які відтак (саме з причини їхнього оприлюднення) нелегко змінити чи відмовитись од них, що змушує суб'єкта навіть у разі помилки далі йти неправильним шляхом;

- часто слугує причиною непорозуміння між тими, хто реально є потенційним ядром соціальної динаміки, перешкоджаючи в такий спосіб розвитку коаліційних зв'язків у суспільстві;
- може настільки реально змінити пріоритетні завдання соціуму, що це ставить під загрозу інші його інтереси.

Природне намагання людей та груп уникнути негативних наслідків конфлікту та вийти на його позитивні можливості породжує рух, пошук, помилки та правильні рішення – все те, що в решті-решт виявляється в розподілі соціальної динаміки на різні течії, не рівні за величиною та значущістю.

Пропоную розглянути специфіку зафіксованих в процесі теоретичного аналізу та на основі деяких емпіричних даних [32; 39; 64; 65; 106; 107] адаптаційних процесів в українському соціумі.

Почнемо з найбільш поширеного та найменш індивідуалізованого серед інших адаптивних процесів, - *процесу ідентифікації*. Чимало різних дослідників аналізували цей феномен у найрізноманітніших його ролях та рисах (самоідентифікація, ідентичність, публічна і соціальна ідентичність, множинна ідентичність, негативна, аутентично укорінена, почергова, полемічна ідентичність тощо).

У будь-якому соціумі існують цілі духовні прошарки, які складаються з набору культурно-історичних цінностей, що притягують до себе певні, специфічні для кожного соціуму форми та стилі поведінки. Наприклад, чи можемо ми уявити цілі натовпи, що втратили глузд від прагматичної вигоди, спекулянтів у давній Англії? Чи може англійський менталітет породити такі флуктуації навіть у моменти економічних криз? Важко собі це уявити. В українському суспільстві, численні групи людей відвертаються од своїх традицій, втрачають елементарну людську гідність, отримують дуже мало й

зазнають значно більше образ іа зневажливого ставлення, ніж вони на те заслуговують. Чимало людей не можуть організуватися для нормального людського життя, страждають соціальною апатією та небажанням втручатися у хід подій, що перейшли межі припустимої норми.

Російський соціолог В.Ядов зазначає, що формування соціальної ідентичності, що відіграє важливу роль у механізмі конструктивних адаптацій, у сучасних кризових умовах здійснюється за “принципом “від протилежного””: люди швидше усвідомлюють, з ким вони себе ідентифікують, однак важче набувають відчуття позитивної соціальної групової ідентичності. Водночас криза інтенсифікує соціальні ідентифікації особистості з постійним колом ближніх (родина, близькі, колеги, люди одного покоління, сусіди)” [108]. Додамо: якщо в певного адаптанта невелике або зовсім відсутнє близьке оточення, а інші “соціальні опори” ідентифікації послаблені (старі зруйновані, нові не створені), то це посилює деструктивну спрямованість адаптивної поведінки, провокуючи виникнення соціальної патології різного виду.

Відомо, що пасивність, соціальна нейтральність прирікають мислення людини на бездіяльність. До найхарактерніших особливостей сучасної української ментальності можна віднести:

- скептично-негативне ставлення до наявних форм соціальності. Дослідники нераз акцентували та акцентують увагу на прагненні українських громадян отримати “волю”, а не свободу. Характерним прикладом цієї риси української ментальності може бути правовий нігілізм;
- орієнтація на окремі, виняткові форми досягнення успіху, а не соціально визнані, встановлені законом чи раціонально обґрунтовані;

- патерналізм – інфантилізм, тобто орієнтація на державу, її турботу і піклування про індивіда, що обертається небажанням брати на себе відповідальність [109, 296].

Названі вище та інші риси української ментальності (в їх поєднанні з економічними та соціально-політичними обставинами життя) значно ускладнюють адаптацію наших громадян до нових умов існування, а багатьох прирікають на злиденність, породжують феномен бездіяльності та безвідповідальності. Ще Аристотель зауважив, що найстрашнішим злом є бездіяльність, нерухомий стан душі. А за словами І.Канта, “людина хоче жити безпечно й весело, однак природа воліє, щоб вона (людина) вийшла зі стану бездіяльності й поринула з головою в роботу...” [110, 12]. Бездіяльне життя є неповним існуванням, воно призводить до бездуховності і породжує пияцтво, наркоманію, антигромадські вчинки і навіть злочини.

Автори праці “Проблема соціальної ідентифікації українського суспільства” В.Тарасенко та О.Іваненко пояснюють причини, за яких, уже понад десятиріччя українське суспільство не може однозначно самовизначитися. Вона полягає в тому, що досі немає відповідного загальноприйнятого соціального іміджу, на основі якого можна було б йому самоототожнюватися й розпізнавати самого себе. Йдеться, передусім про його об’єктивні внутрішні параметри й координати (механізм адаптації до зовнішнього середовища, спосіб виробництва, рівень та якість життя, соціальна структура, соціальні інститути, характер суспільних відносин, тип власності, влади тощо), які уможлилювали б виявлення ним власної соціальної специфіки, ідентичності, тобто означення того типу соціуму, що життєдіє в суспільстві [51, 135-136].

Процес масової ідентифікації, швидше за все, народжується з такого соціального почуття, як *страх*, що

було підтверджено в емпіричних дослідженнях. У соціумі, де масовість проявляється в реакції захисту, який породжується соціальним страхом (соціофобією), важко сформувати громадянське самостійне демократичне суспільство.

Процес трансформації в нашому суспільстві охопив усю систему соціальної організації та систему життєвих цінностей. І це має своє відображення в масовій та індивідуальній свідомості. Очевидно, що такі глибокі зміни, які охопили широкий спектр соціальних чинників, вимагали зміни стратегії життя й техніки повсякденної поведінки, зумовили потребу введення в дію нових адаптаційних механізмів. Однак, як показує досвід, для багатьох це завдання виявилось занадто складним.

Ситуація ускладнюється тим, що суспільство, яке переживає тотальну кризу, є суспільством ризику, де ризик також має тотальний характер. Соціальний суб'єкт суспільства ризику перебуває в ситуації постійної небезпеки для свого здоров'я, добробуту й навіть життя. Життєва нереалізованість за цих обставин постає як один з проявів непристосованості особистості до нових соціальних умов.

У результатах соціологічного моніторингу “Українське суспільство 1994-2005 рр.” за ред. Н.Паніної, виокремлено спектр тих факторів, що як здається опитуваним, створюють загрозу існуванню людей, знижують шанси на забезпечення гідного людини життя. Серед обставин, що викликають побоювання в респондентів, частіше називалися безробіття – (68,6 %); зростання цін – (77,8 %); невиплати заробітної плати, пенсії тощо – (56,2 %); зростання злочинності – (46,5 %); голоду – (33,8 %); зараження загрозливими для життя інфекціями (туберкульоз, СНІД тощо) – (32,9 %); зупинення підприємства – (34,7 %). Значна частина опитаних вважає, що їхнє життя навряд чи можна назвати нормальним, тому що вони скоріше не живуть, а виживають – (21,1 %) [66, 87]. Отже, однією з найсуттєвіших перешкод на шляху досягнення

особистістю своїх цілей і реалізації життєвих планів є *страх*, який не тільки робить її невпевненою у своїх силах, непослідовною у своїх діях, а іноді й паралізує волю, принижує індивіда в очах інших людей. Зупинимось на цій проблемі докладніше й зазначимо, що в українській соціальній філософії та соціології вона майже не досліджена, хоча в європейській філософській думці вона порушувалася вже з часів Просвітництва. Так, ще П.Гольбах зауважив, що “якби люди менше боялися смерті, то вони б не були рабами, а тиранія назавжди зникла б з соціального середовища” [111, 308]. Про це ж саме писав Ш. Монтеск’є. На його думку, при “деспотичній формі правління (коли деспот не визнає жодних правил, крім своєї примхи) в суспільстві поширюється страх. Такий спосіб правління не потребує добродетності, ба більше, він небезпечний для народу. За умов деспотії небезпечно відстоювати свою думку, домагатися справедливості. При такому політичному режимі не культивується честь, гідність, моральність та інші позитивні якості, оскільки “безпека індивіда залежить від його нікчемності” [112, 225].

Страх людини органічно вплетений у структуру її духовності; це не просто негативна емоція, а фактор становлення особистості, а з іншого боку – соціальний феномен. Страх як духовне утворення І.Кант визначав через відчуття, що збуджується душевним хвилюванням. “Це – життєве відчуття, яке пронизує все тіло,” – писав він [113, 387].

Однак страх притаманний не тільки тій чи тій конкретній людині, а й значним масам людей; у такому разі вже йдеться про *масовий страх*. Найчастіше це страх ситуації, коли деформовані національні, сімейні, професійні чи інші традиції та звички, які стають об’єктивною умовою страху, коли навіть за відсутності об’єкта страху в людей проявляється стан невизначеності, фатальної залежності від чогось зовнішнього (земного чи надприродного). Масовий (груповий) страх – це завжди порушення ефективних стійких форм діяльності певних

соціальних структур чи суспільства загалом. Як відомо, відчуття страху (як в індивідуальному плані, так і в масовому масштабі) можуть вселяти людині не лише соціальні, а й природні явища (руйнівні бурі, землетруси, засухи, масові епідемії, цунамі тощо). Говорячи про органічний зв'язок людини з навколишнім природним середовищем, Е. Фромм пише: “Якщо людина втратить своє природне коріння, то де вона опиниться і ким вона стане? Вона залишиться сама, без батьківщини. Вона не витримає цієї ізольованості й втратить розум. Тож не дивно, що ми спостерігаємо прагнення людей зберегти природні зв'язки й запобігти тому, щоб не бути відірваними од природи...” [114, 457-458].

Ще важче дається людині подолання страху (дехто ніяк не може позбутись його, і це негативно впливає на духовний розвиток індивіда, отруює йому життя, робить його замкнутим, некоммунікбельним). Іноді це проявляється у спробі виграти час для раціонального осмислення ситуації та намаганні зберегти людську гідність. Відомо, наприклад, що обмовляючи себе, “зізнаючись” у злочинах, до яких вони не були причетні, в'язні сталінських концтаборів конструювали образи наступного “справедливого суду”, деякі вірили в образ-фетиш Сталіна, який нібито “нічого не знає” про беззаконня. Інші свідомо йшли на обман і самообман унаслідок детермінованості їхньої свідомості образом-фетишем партії, до якої належали ці люди і які намагалися зберегти цю єдність. Водночас відомо, що розчарування в “останній інстанції” призводило (і призводить сьогодні) до неминучих катастроф, за якими – ніщо, небуття [115, 71-73]. Людина “існує лише настільки, наскільки себе реалізовує, долаючи різні перешкоди,” – пише Сартр. – “Вона є не що інше, як сукупність своїх учинків, не що інше як своє власне життя” [116, 333].

І надзвичайно важливо, щоб життєдіяльність людини мала творчий характер, щоб індивід не просто існував, а проявляв соціальну та індивідуальну активність, реалізуючи

закладені в собі можливості, постійно самоудосконалюючись. Як зазначає Е.Фромм, “Життя має свою власну динаміку. Людина повинна зростати, проявляти себе, прожити своє життя з відчуттям його повноти й цінності... Чим більше виражається прагнення до життя, чим повніше життя реалізується, тим менше проявляються руйнівні тенденції. Руйнівність – це результат марно прожитого життя” [21, 157].

Як бачимо, страх впливає, а іноді й визначає ту чи ту стратегію поведінки. Рівень невизначеності в суспільстві суттєво впливає на життя нації, підказуючи людям, чи нагромаджувати їм кошти, чи навпаки – витратити, побоюючись їхнього тотального знецінення; чи, може, робити запаси продуктів, побоюючись дефіциту, і таке інше.

Нарешті ми підходимо до того моменту, що страх – виправданий він чи ні, - може викликати активну реакцію, скеровуючи дії людей в русло потрібне для запобігання різноманітним загрозам. У багатьох випадках страх відіграв мобілізуючу роль, стимулюючи людей здійснювати кроки, які б дозволили уникнути негативного розвитку подій.

Рішучі реформи та революції досить часто можуть бути витлумачені як спосіб дії, спрямований на те, щоб запобігти небезпечному розвитку ситуації. Наприклад, страх громадян України перед бандитами, які “повинні сидіти в тюрмах”, спонукав їх до виявлення рішучого протесту проти можливого їх приходу до влади на президентських виборах 2004 р.

Варто зазначити, що активна реакція на страх може виявитися в конструктивній чи руйнівній поведінці. *Конструктивна* дія можлива в тому разі, коли особистість мобілізує всі свої здатності протистояти страхам, зберігаючи контроль над своїми почуттями. Страх, переможений розумом, загострює сприйняття та посилює раціональні спроможності людини. За таких обставин людина здатна вийти за рамки своїх звичайних можливостей. А тут ми вже потрапляємо до галузі соціальної психології стресу.

Руйнівна поведінка в ситуації страху пов'язана з панічними типами реагування на ситуацію. В ситуації паніки особистість може діяти ірраціонально, хаотично та імпульсивно. Такі дії не контролюються розумом і можуть мати катастрофічні наслідки як для особистості, що панікує, так і для оточення.

Зразком руйнівної поведінки можна визнати агресію: коли соціальний суб'єкт, перебуваючи під впливом страху, нападає на його джерело чи на те, що видається йому таким.

Страх може обеззброїти особистість перед реальною небезпекою. В таких випадках люди стають пасивними: вони ігнорують і навіть заперечують наявність загрози. А настрої, що набувають масового характеру, проникнуті відчуттям апатії, безнадійності; - це вони стають важливим елементом процесів соціальної демобілізації.

Повернімося до процесу масової ідентифікації (який чимало дослідників розуміють як процес ототожнення особистості з реальною або вигаданою більшістю та інтеріоризацією нею соціальних стандартів поведінки, яка очікується, з огляду на ситуацію, що склалася). Поведінкові процеси, які ми спостерігаємо в українському соціумі, характеризуються саме поступливим, “домовно-компромісним” стилем та орієнтовані на підкорення ситуацією.

Як результат, маємо найбільш поширений тип адаптивної поведінкової реакції – *ідентифікація із ситуацією*. Ситуація вже не вперше відіграє роль суб'єкта, опонента, якому населення соціуму програє свої інтереси (згадаємо голодомор 1933 р. на Україні). В результаті приживаються такі життєві кредо, як “убий ворога своєю добротою”, “підстав другу щоку”, “мир за будь-яку ціну”, “краще півхлібину, ніж нічого”, “поділимо різницю”, “кинемо жереб” тощо. Певно те, що в українському соціумі переважає жіночий (екзекутивний) первень, з одного боку, утримує у

ньому відносну й своєрідну стабільність (стабільність, що розуміється лише як мир, відсутність кровопролиття, терпимість), а з іншого – ініціює потяг до невинуватої самопожертви та відмову од власних інтересів. Жіночий первень надає ідентифікації роль захисника і ката одночасно.

Якщо соціологічна закономірність фіксує безпосередню залежність між рівнем стабільності суспільства та конформізмом як таким, що відповідає культурним цілям та інституціоналізованим засобам (Р.Мертон), то в разі соціального вибору, переходу від одної історичної стадії суспільства до іншого ця закономірність не спрацьовує. Так, специфічність переходу від соціалізму до капіталізму настільки відчутна та невивчена, вона настільки вибиває суспільство з природної та неодмінної зміни епох, що масова конформна ідентифікація з ситуацією лише продовжує соціалістичну агонію, зводячи рівень розвитку соціуму нанівець. Однак, з іншого боку, зберігаючи видимість цілісності суспільства, така ідентифікація посилює непорядковану взаємодію індивідів. Це призводить до переоцінки цінностей та формування соціетальних потреб, основною з яких є потреба виживання соціуму.

Варто зауважити, що зв'язок між соціальною реальністю та її оцінкою досить складний. Далеко не завжди можна сказати, що більше впливає на поведінку людей – власне об'єктивна ситуація чи оцінка цієї ситуації індивідами.

Якщо говорити про суб'єктивні оцінки, то найбільш значущою є самооцінка людиною свого соціального становища в суспільстві. Під такою оцінкою можна розуміти комплекс уявлень людей про соціальну реальність та їхнє місце в цьому просторі уявлень, які регулюють життєву активність індивіда, втягуючи всі страти населення в адаптивний чи дезадаптивний процеси. Така самоідентифікація зумовлюється як об'єктивними характеристиками (професійний статус, рівень кваліфікації,

освіти), так і суб'єктивними, що базуються на результатах соціального порівняння свого матеріального становища, життя загалом із життям інших людей [Див. 164].

Розглянемо, чи змінилася соціальна самоідентифікація за останні роки на прикладі самооцінок соціального становища людей в Україні, і якщо змінилася, то наскільки трансформаційні процеси вплинули на зміну цих оцінок.

Звернімося до даних соціологічного моніторингу “Українське суспільство 1994-2005 рр.” за ред. Н.Паніної. Для виміру самооцінок соціального становища в суспільстві в моніторинг було включено запитання “Уявіть собі, що на щаблях певної “драбини” розташовані люди з різним становищем у суспільстві: на найнижчому щаблі – ті, хто має найнижче становище, а на найвищому – ті, хто має найвище становище. На якому із цих щаблів Ви поставили б себе? (див. таблицю 2.1) [66, 71].

Таблиця 2.1

Самооцінка соціального становища людей у суспільстві

Рік	1994	1996	1998	2000	2001	2002	2003	2004	2005
1найн.	19,4	22,6	23,9	21,6	18,6	17,2	17,2	14,3	8,3
2	25,3	22,2	28,1	26,9	23,8	24,0	22,9	20,4	15,2
3	32,3	33,0	32,7	31,5	34,6	31,8	33,7	33,2	35,2
4	18,6	18,1	13,2	16,6	19,9	21,6	21,2	23,9	30,1
5	2,2	2,6	1,2	2,4	2,3	4,2	3,8	6,7	9,3
6	0,4	0,5	0,4	0,4	0,3	0,3	0,7	0,8	0,8
7найв.	0,4	0,5	0,5	0,7	0,3	0,5	0,4	0,7	0,8
Не відповіли	1,4	0,7	0,0	0,0	0,3	0,3	0,0	0,0	0,2
Середній бал	2,61	2,59	2,43	2,55	2,65	2,75	2,75	2,9	3,2

Як бачимо, розподіл людей за самооцінкою соціального статусу наближається до нормального розподілу: якщо у 1994 році на середній щабель (4-й із семи) претендувало 19 %, у 2004-му – 24 %, то в 2005 році – 30 % дорослого населення України. Це є свідченням домагань доволі великої частини населення України на статус середнього класу в суспільстві.

Такий розподіл оцінок засвідчує, з одного боку, те, що хоча за останній період і відбулися значні трансформаційні

процеси, окремі люди все-одно навчилися адаптуватися до соціально-економічних умов, у яких відсутні інституціональні гарантії їхнього матеріального становища. З іншого боку – вербальне судження про власну стратифікаційну належність не обов'язково означає, що респонденти мали на увазі однакові критерії для визначення свого місця в соціальному просторі.

Доцільно зазначити, що сучасне суспільство перебуває у стані аномії. Вона являє собою результат конфлікту чи розбіжностей між “культурною” та “соціальною” структурами, що виражається в унеможливленні досягнення “цілей, що їх визначає культура” нормальними, законними, установленими в суспільстві засобами. Цей стан спонукає до пошуку не тільки визнаних, а й також девіантних способів задоволення потреб та пошуків шляхів адаптації до ситуації, що склалася.

В умовах, коли йде процес глобальної переоцінки цінностей, особисті психологічні інвестування можуть бути законними та незаконними. Законні інвестиції не завжди ефективні, а незаконні вже переходять до іншої поведінкової групи – *маргіналів та девіантів*.

За В.Стариковим, основними проявами маргіналізації є: 1) втрата об'єктивної належності індивіда до конкретної спільноти без подільшого входження в іншу спільноту; 2) втрата індивідом суб'єктивної ідентифікації з певною групою [117, 142]. Натомість Л.Корель вважає, що “у вузькому значенні цього слова маргінали – це частина населення, яка не бере участі у виробничому процесі, не виконує суспільних функцій, не має соціального статусу та існує на засоби, які здобуваються всупереч загальноприйнятим настановам чи надаються із суспільних фондів”. На її думку, “маргіналізація та люмпенізація суспільства – це “продукт” катастрофічних адаптацій” [1, 200]. Сама собою маргінальна поведінка має щось спільне з “інновацією”, про яку говорив Р.Мертон [118, 118-119], вона характеризується значним культурним

акцентуванням мети – успіху, використанням інституційно заборонених, але ефективних, на перший погляд, прийомів розв’язання конфліктів та яскраво вираженою потребою ризикувати тощо. Маргіальною в нашому українському соціумі сьогодні є поведінка, характерна для представників частини “тіньового”, а також досить “помітного” бізнесу. Історія швидко набутих величезних капіталів у нас переповнена досить сумнівними “інвестиціями” в розв’язанні основних соціальних конфліктів.

Гіпотетично можна припустити, що будь-яка культура, якою б вона не була – традиційною, авангардною, маргіальною чи будь якою іншою – не може запропонувати людині універсального набору можливостей, які б задовольняли усіх та кожного, а тому неминуче породжує соціальні “жертви”, тобто “непотрібну” частину людей, що в рамках даної культури живуть не своїм життям, діють та поведяться, не спираючись на свої найсильніші функції та можливості. Наприклад, у період нашого соціалістичного “застою” не могли себе реалізувати ті соціальні суб’єкти, які сьогодні виступають у ролі “рекетирів” та “егоцентриків малого бізнесу”, а також ті, хто і досьогодні не хоче відмовитися од риторики, спрямованої на розвал зв’язків між поколіннями та історичних зв’язків і цінностей, на роздмухування внутрішніх соціетальних конфліктів. І тих, і тих можна віднести до “зłodіїв у законі”, бо у стані “хаосу” немає законів для маргіналів. У сьогоднішньому “хаосі” України з усіх відомих способів привласнення – через працю, капітал, виплати із суспільних фондів споживання, різні законні, але нетрудові канали (виграші, отримання спадку та ін.), незаконні та нетрудові (зłodійство, грабунок, форми тіньової економіки) – саме останні отримали найбільше поширення в державному масштабі й стали майже законними, нормативними. Маргінали розробляють новий стиль життя, нову субкультуру з іншим набором цінностей та норм. У цій

субкультури знаходять продовження та розвиток феномени тієї самої жертвенно-маргінальної позиції, яку посідали (свідомо чи несвідомо) сучасні “олігархи” в недалекому застійному минулому: це нехтування традиційними цінностями, неприйняття “рідної” дійсності, нехтування законами та прагнення до хаосу, невизначеність та дріб’язковість сьогочасних бажань, цілей та прагнень, ігнорування змісту й потреби перспективи й багато іншого.

Сьогодні ми спостерігаємо, що в періоди зміни соціетальних станів простежується більш масова маргіналізація населення. Крім того, до цієї ж групи в період трансформації входять ті люди, які можуть бути зараховані й до конвенційного соціуму. Маргінальні адаптивні процеси в перехідний період залучають найбільш ініціативних “пробивних”, тих, хто здатні до конформізму в поведінці, і взагалі осіб, які на фоні безнормності (аномії) та масової конформної ідентифікації створюють настільки сильний демонстративно діючий потенціал у суспільстві, що здійснюється маргіналізація усього суспільства.

Доцільно сказати, що маргінал – це аномічний суб’єкт, який, зіткнувшись із кризовою адаптивною ситуацією, втратив можливість нормальної адаптації й використовує різні (девіантні) адаптивні стратегії, що не схвалюються суспільством.

Досить поширений в Україні також феномен жебрацтва і безпритульності. До тогож безпритульними часто стають молоді особи (років 25-30), які практично не хочуть працювати, а місцеві (та й центральні) органи влади нічого не роблять, щоб усунути це ганебне явище. У цьому разі можна констатувати елементарну безвідповідальність як тих, хто не хоче працювати, так і тих, хто відповідає за порядок у країні.

Традиційно більшість авторів пов’язує бездіяльність і безвідповідальність із тоталітарним режимом, з соціальними умовами людського існування. Це важливий, але дещо

однобічний підхід до аналізу названої проблеми. Причини цього явища значно глибші. Відомо, що певну частку вітальної активності новонароджена дитина отримує генетичним шляхом, а людиною в повному розумінні цього слова вона стає пізніше, в процесі соціалізації. Однак ким вона стане, залежатиме від соціального мікросередовища та її власних духовних (і частково матеріальних) потреб, інтересів, власної активності й діяльності. Якби все залежало від соціального середовища, рівня життя, демократії, рівня політичних та економічних свобод, то в більшості сучасних капіталістичних країн не було б безпритульних, наркоманів, алкоголіків та інших антисоціальних елементів, які перебувають на соціальному дні суспільства. Проте вони є (і, мабуть, ще довго будуть) у найблагополучніших, (з погляду рівня життя), країнах світу.

Маргіналам “допомагають” *девіанти*, які створюють на тому ж фоні аномії та масової ідентифікації великі злочинні угруповання кримінальних та мафіозних структур. Інші девіантні форми поведінки, що притаманні суспільству і в стані добробуту (пограбування, гвалтування, вбивства) на фоні тієї маргіналізації соціуму, що відбувається, отримують додаткові можливості та моральні права.

Автор психологічної концепції аномії Р.Макайвер виділив такі риси аномічної особистості:

1. Її життя проходить без мети, тому що в неї відсутні цінності, а це водночас, є результатом конфліктного зіткнення різних культур і систем цінностей: “втрачаючи компас, який вказує на шлях у майбутнє, вона втрачає і сучасність”;
2. Вона використовує свою силу чи можливості задля самої себе, що є результатом втрати моральних орієнтирів у суспільстві;

3. Вона ізольована від значущих людських стосунків та зв'язків, бо втратила “фундамент своїх попередніх цінностей” [119, 88].

Проаналізувавши роботи західних соціологів, А.Демичева дійшла висновку, що залежно від того, які зовнішні обставини та чи та соціологічна теорія розглядає як головний чинник та загальну детермінанту девіантної поведінки, їх можна класифікувати за такими ознаками:

а) причина девіації міститься в неоднорідності та мінливості нормативно-ціннісної системи суспільства (теорія аномії Е. Дюргайма, теорія субкультур, теорія контролю та близькі до них);

б) причина соціальних відхилень – соціальна нерівність та стратифікація суспільства (теорія аномії Р.Мертон, теорія конфлікту соціальних груп, теорія конфлікту влад та близькі до них);

в) загальна причина девіацій – стигматизація (концепція Ф.Танненбаума, соціальної ідентичності Е.Гоффмана, вторинної девіації Е.Лемерта, девіантної кар'єри та етикетування Г.Беккера);

г) загальна причина девіантної поведінки – дестабілізація суспільства (теорія соціальної дезорганізації, теорія дестабілізації В.Реклеса, теорія дезорганізації Е.Бьорджесса).

Узагальнюючи наведену класифікацію, дослідниця робить висновок, що в умовах соціальної аномії відбувається катастрофічне зростання всіх видів негативної поведінки, порушення всіх соціальних норм (окрім хибних). Вона зокрема наголошує: “Невизначеність пермісивного стану суспільства породжує втрату соціальних орієнтирів, соціальної опори, звичних гарантів безпечного та забезпеченого існування, що викликає в людей розгубленість, робить їх сприйнятливими до різних екстремістських проявів, тобто провокує девіантну поведінку, оскільки спостерігається

невизначеність нормативної системи, невизначеність у критеріях дозволеного, відсутність чітких процедур та відповідальності за скоєне. Подальше поглиблення кризи матиме ще більший руйнівний вплив на ціннісний світ населення України та на поширення негативної девіантної поведінки, ще більше послаблення соціального контролю, легалізацію більшості видів девіації та на продукування крайніх форм відхилень, відчуження од загальнолюдських цінностей” [120, 10-12] .

Соціальні відхилення також можуть мати для суспільства різні значення. Позитивні слугують засобом прогресивного розвитку системи, підвищення рівня її організованості, подолання застарілих, консервативних чи реакційних стандартів поведінки. Це соціальна творчість: наукове, технічне, художнє, соціально-політичне. Негативні – дисфункціональні, вони дезорганізують систему, підриваючи часом її основи. Це соціальна патологія: злочинність, алкоголізм, наркоманія, проституція, суїцид.

Межі між позитивним і негативним девіантної поведінки мінливі у часі й просторі соціумів. У трансформаційному суспільстві, де зруйновані одні норми і не створені навіть на рівні теорії інші, проблема формування, тлумачення і застосування норми стає надзвичайно складною справою.

У зв'язку зі сказаним вище пропонується виокремлювати такі характеристики маргінальної ситуації:

- проміжковість, граничне становище особистості;
- занурення особистості в перехідний процес (явище транзиту) чи в контекст зміни соціокультурних парадигм, яке характеризується дезадаптацією;
- феномен психологічної “двоїстої” адаптації, коли особистість опиняється “між двома місцями чи одразу в обох”.

Усі зазначені аспекти у своїй сукупності формують особливий “гібридний” тип особистості, який має різні

характеристики. В низці специфічних властивостей маргінальної особистості, пропонується вважати такі:

- загострені рефлексія та самосвідомість;
- критичне, скептичне, іноді цинічне ставлення до світу;
- релятивізм та неоцінювання світогляду;
- відокремленість, психологічне відчуження;
- замкнутість, внутрішня пригніченість.

Звернімо увагу на ще один індивідуалізований тип адаптивної поведінки. Цей тип простіше було б назвати усуненням, ухилянням, тому що позиція його представників може бути виражена у прислів'ях типу: “не буди лихо, доки воно тихе”, “не чіпай, доки не зламається”, “моя хата з краю – я нічого не знаю” тощо. Така поведінка характеризується відстороненням від безпосередньої участі в розв’язанні проблеми, сподіванням на те, що все розв’яжеться саме собою, без “мого втручання”. “Індивідуалісти” – це, здебільшого люди з певною філософсько-світоглядною позицією у ставленні до життя загалом та життя в конкретному соціумі. Навколишнім людям від них “ні тепло, ні холодно”. З одного боку, вони своєю поведінкою, розхитують соціум, тривожать своєю індивідуалістичною, ніцшеансько-бунтівною позицією, а з іншого – врівноважують його, навіть, можна сказати, цементують. Вони залишаються такими, як є, і в загальному стані хаосу, і в зміні статусів, ролей та громадських позицій.

Наслідуючи традиції біологічної науки, Л.Корель виділяє за доцільністю два види адаптацій: “1) *індивідуальні* (індивідуальний актор) і 2) *видові* (корпоративний, актор спільноти)”[1, 246]. Щодо соціології, то в адаптаціях окремих суб’єктів легко розпізнаються емпірично різні за “цілеспрямованістю” або “за доцільністю” адаптивні процеси; як ті, що забезпечують “збереження” (виживання, досягнення життєвого успіху) окремого конкретного адаптанта, так і ті, що “працюють” задля збереження всієї (тієї чи тієї) соціальної спільноти, до якої він належить. Як частина цілого, адаптант

може використати виключно власний, оригінальний спосіб адаптації, який не може бути використаним при адаптації всією цією соціальною спільнотою. Наприклад, зміна шлюбного статусу, використання сприятливих особистих обставин, являють собою унікальні приватні “соціальні опори” адаптації, більшою частиною яких можуть скористатися лише “обрані”.

Одночасно адаптант може “працювати” і на адаптацію тієї соціальної спільноти, до якої він належить (ідентифікацію з якою він не втратив), наприклад, через лобювання її інтересів у місцевих або центральних органах влади або в якийсь інший спосіб. Зрозуміло, що окремі (одиночні, персональні) й “видові” адаптації можуть: а) доповнювати одна одну, б) відбуватися паралельно, не перетинаючись, а іноді й в) суперечити одна одній. Так, наприклад, від’їзд великого вченого закордон у сучасній Україні хоч і є нерідко успішним засобом його особистого пристосування до існуючої реальності, водночас значно послаблює можливості адаптації наукового товариства, яке він залишив. Тим-то, “окремі” (одиночні, персональні) адаптації можуть як збігатися з адаптаціями конкретної соціальної спільноти, так і не узгоджуватись з ними.

Р.Мертон, класифікуючи пристосовницьку поведінку, згадує феномен “бунтівника” [118, 118-119] (такий суб’єкт виходить за межі доволішньої соціальної структури і залучається до діяльності щодо зміни цієї структури), він характеризується своїм складним ставленням до соціуму. Свого часу М.Шелер проаналізував стосунки, які складаються в рамках цього типу пристосувальної поведінки. Він виділив три взаємопов’язані компоненти: 1) змішані почуття ненависті, злоби та ворожості; 2) відчуття власного безсилля активно висловити ці відчуття проти людини чи соціального прошарку, які ці відчуття викликають; 3) переживання безкорисливої ворожості, що періодично поновлюється [121, 282].

Описаний нами “індивідуалізований” тип адаптивної поведінки також включає в себе злопам’ятство та злобність. Озлоблений індивідуаліст стоїть дуже близько до прийняття девіантної поведінки як такої, що розв’язує всі проблеми. Незважаючи на це, інстинкт самозбереження зазвичай залишає потенційного девіанта в групі “індивідуалістів”.

Звернімо увагу на те, що в науковій літературі не раз звучало питання й про доцільність адаптації взагалі, і про піднесення доцільності на інший рівень, а також розгляд її в іншому аспекті. Наприклад, Л.Корель запитує: “чи доцільно взагалі адаптуватися до конкретних змін? чи варто адаптуватися до таких змін, від яких завтра не залишиться й сліду? чи доцільно архітекторові починати будівництво величезної архітектурної споруди в тектонічно небезпечній зоні напередодні потужного землетрусу? чи доцільно тому, хто виріс “за ґратами”, адаптуватися до незнайомого життя на волі, якщо завтра він знову може опинитися в неволі? чи варто мешканцю міста адаптуватися до сільського способу життя, до сільських цінностей, якщо йому за кілька місяців доведеться повертатися в місто?” [1, 247].

На цю проблему звертає увагу також А.Лобанова. Вона каже, що процес адаптації до нових умов життя відбувається або “шляхом дійсного прийняття тих цінностей-норм, що пропонуються ініціаторами реформ, або шляхом удаваної видимості їх прийняття, або взагалі неприйняття. В усіх випадках адаптація здійснюється через імітацію (наслідування) тих цінностей-норм і цінностей-об’єктів, що поширюються під час реформ і набувають суспільно-визнаного характеру. Тому виникає потреба уточнити: коли йдеться про імітацію як справжнє їх наслідування, а коли про імітацію як мімікріювання. Якщо людина сприймає реформи, розуміючи, що “новий час” вимагає “нових слів”, “нових думок”, “нових цінностей”, однак не здатна їх акумулювати, то вона свідомо долучається до процесу наслідування тих ціннісних систем,

стандартів поведінки, які запроваджуються і поширюються в соціумі реформаторами, стає активним учасником змін, швидко адаптуючись до них шляхом імітації-наслідування або копіювання поведінки ініціаторів реформ. Інша категорія людей, які не приймають ні реформ, ні цінностей-норм, що породжуються їх ініціаторами, ні самих реформаторів, але прагнуть знайти своє місце в суспільстві (або не можуть самі щось змінити в бажаному напрямку), лише вдають видимість наслідування домінуючих загально визнаних цінностей і норм, насправді не визнаючи їх. У цьому разі відбувається соціальна мімікрія. Звідси, відповідно, випливає, що імітація людьми суспільних цінностей – об'єктів і цінностей-норм у процесі соціальних змін соціального життя має природний, невимушений характер наслідування, копіювання. Натомість навмисна, мотивована імітація мімікріантів являє собою не справжнє наслідування, а лише його видимість, штучну підробку суспільно визнаних цінностей – об'єктів та цінностей-норм, яка дозволяє їм, приховувати свою справжню систему цінностей, адаптуватися до нових чи небезпечних умов” [6, 93-94].

На завершення варто сказати, що здатність проживати в реструктуризованому просторі й часі має свої межі, переступаючи за які ми вступаємо у сферу масового безумства. Тому як індивід, так і соціум відчувають потребу в концентрації простору й часу (державність, самостійність, незалежність, дієві реформи, за якими можна було б побачити край своїм випробуванням тощо). Процес соціальної адаптації до нових умов в Україні є переважно індивідуально-сімейним. Ті типи неправових соціальних взаємодій що ми їх розглянули, за своєю сутністю являють доступні різним соціальним суб'єктам моделі й механізми самостійної адаптаційної поведінки до нових умов. Приймаючи до уваги характер та ступінь входження різних типів неправових взаємодій у систему соціальних відносин, можна зробити

висновок, що неправовий соціальний простір для багатьох суб'єктів став більш реальним, ніж правовий. У неправові соціальні взаємодії сьогодні втягнуті як ті, хто зайнятий на приватних підприємствах, так і ті хто працює в державному секторі; ті, хто вже скористався новими економічними правами й ті, хто ними не скористався. До того ж перші опиняються в неправовому соціальному просторі внаслідок того, що скористалися новими правами, а інші, - навпаки, незалежно від того. У наш час для розв'язання власних проблем люди використовують незаконні дії частіше, ніж у дореформений період [120] див. також [122; 123; 124]. До того ж одні й ті самі соціальні суб'єкти стають учасниками відразу декількох типів неправових соціальних взаємодій: зазначимо що в одних вони можуть бути об'єктами неправових взаємодій більш сильних соціальних суб'єктів, а в інших, - навпаки, самі стають суб'єктами.

На території України за період трансформації виник "неправовий простір" який дуже важко подолати, і який є серйозною перешкодою для соціальної адаптації особистості в нових умовах. Різні соціальні суб'єкти істотно не збігаються з допустимою величиною (силою) відкритого протестного потенціалу щодо порушення їхніх прав, а також рівнем добровільності чи недобровільності включення в неправові соціальні дії загалом та їх окремі типи. Ми не заперечуємо, що ухиляння від правових настанов, законів існувало і в минулому. Однак це було не в таких значних масштабах і не в такій відкритій формі. У нашому випадку відхиляння від правових норм саме собою вже перетворюється в норму, проникає в інститути соціалізації молодого покоління.

Звичайно ж, будь-яка типологія, разом із типологією адаптивних процесів у суспільстві, не претендує на вичерпне охоплення та аналіз усіх існуючих проявів соціальної та психічної активності особистості. Наша типологія адаптивної поведінки також хвибує однобокiстю, яка пов'язана з аналізом

лише одного зрізу соціальної реальності – її історико-культурної та соціально-психологічної підготовленості до відтворення певних поведінкових зразків реагування на проблемну ситуацію.

РОЗДІЛ III. ЦІННІСНИЙ ВИМІР АДАПТАЦІЙНИХ ПРАКТИК У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

3.1. Трансформація ціннісних орієнтирів особистості у пострадянському суспільстві

У цьому розділі конкретним об'єктом дослідження є українське суспільство, яке впродовж кількох років називали суспільством, що трансформується, суспільством перехідного типу, транзитним суспільством, а нині його, напевно, можна вже назвати посттрансформаційним, оскільки ЄС уже надав Україні статус країни з ринковою економікою. Отже, можна вважати, що трансформація від командно-адміністративної системи до ринкової відбулася, і почалася посттрансформаційна доба. Проте від зміни назви помітних змін у ньому не відбувається, адже, наприклад, рівень життя основної частини населення – один з найнижчих у Європі, людина все ще залишається соціально незахищеною тощо. І хоча про теперішнє українське суспільство вже написано чимало солідних праць, опрацьованих і опублікованих переважно Інститутом соціології НАН України [32; 64; 65; 66; 106; 107], у цій частині свого дослідження ми ставимо завдання (спираючись на матеріали як українських, так і закордонних соціологічних досліджень) провести порівняльний аналіз суспільних оцінок життєдіяльності з боку суб'єктів різних типів суспільства та “зазирнути” в найближче майбутнє з позицій соціального прогнозування.

З огляду на реформи соціальних інститутів та органів офіційної влади в сучасній Україні, в ціннісних орієнтирах різних типів соціальних суб'єктів посилюються внутрішні суперечності. Так, В.Кудрявцев підкреслює, що внаслідок “невідповідності нормативних вимог реальним умовам життя виникає *“подвійна мораль”*, за якої звичайним стає розбіжність

між словом і дією, а також виникає “тіньова нормотворчість”, тобто створення неофіційних правил поведінки, якими й раніше керувалися й нині керуються певні особи (різного штибу авантюристи, пройдисвіти, шахраї, карні елементи), що діють за принципом “ти – мені, я – тобі” [128, 47]. Цей механізм “*неправової свободи*” полягає в тому, що індивіди змушені дедалі частіше вступати в неправові стосунки (односторонні чи двосторонні, антагоністичні чи солідаристські) з владою, правоохоронними органами, злочинними угрупованнями чи елементами. Оскільки їхні права реалізуються в умовах відсутності надійних інституційних механізмів захисту інтересів не лише слабких, а й сильних соціальних суб’єктів, то зростає свавілля, всездозволеність, безвідповідальність та безкарність влади різного рівня, а також всілякого роду злочинних угруповань тощо [129].

Серйозною соціальною проблемою будь-якого суспільства, аж надто того, що трансформується, є *бездіяльність і безвідповідальність* (з цим феноменом ми стикаємось майже кожного дня, про що буде докладніше сказано далі). Щоб успішно “лікувати” цю небезпечну соціальну хворобу, потрібно знати механізм її формування.

Традиційно більшість авторів пов’язує названі вище феномени з тоталітарним режимом, соціальними умовами існування людини. Це важливий, однак не єдиний чинник формування людської бездіяльності і безвідповідальності. Причини цього явища значно глибші. Відомо, що певну долю вітальної активності новонароджена дитина отримує генетичним шляхом (особистістю в повному розумінні цього слова вона стає пізніше, в процесі соціалізації). Проте ким вона стане, залежатиме від соціального мікросередовища та її власних духовних (і частково матеріальних) потреб, інтересів, активності й діяльності. Якби все залежало від соціального середовища, рівня життя, демократії, політичних та економічних свобод, то в більшості сучасних капіталістичних

країн не було би безпритульних і алкоголіків, наркоманів, злочинців та інших антисоціальних елементів, що перебувають на соціальному дні суспільства. Проте вони є у найблагополучніших, з позицій рівня життя, країнах світу. Звідки ж беруться люди, які ведуть примітивний (майже тваринний) спосіб існування, не хочуть працювати й брати на себе будь-яку відповідальність?

Назване явище породжується як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами. У суб'єктивному плані головними причинами, є недостатньо розвинуті духовні потреби та інтереси, воля й характер особистості. Природні задатки новонародженої дитини – продукт тривалої еволюції й вони передаються спадково в генетично закріплених “кодах”. У процесі людської життєдіяльності ці “закодовані” дані не можуть реалізовуватись самі собою. Навіть такі, на перший погляд, найпростіші й начебто дані людині природою здібності, як здатність розрізняти людську мову, музичні звуки і т.п., формуються в дитини лише в процесі оволодіння мовою й залучення до музичної культури. Як зазначає А.Спіркін, “дитина після свого народження є лише “кандидатом” у людське суспільство й не може стати його повноцінним членом за умов ізоляції чи перебуванні в зграї тварин. Вона (дитина) може стати людиною лише спілкуючись з іншими людьми” [129, 261].

Людина здійснює свою практичну й теоретичну діяльність у формах, створених у процесі розвитку суспільства. Соціальне проникає у свідомість індивіда й звідси визначає суть його діяльності шляхом предметного світу, створеного попередніми поколіннями людей – культури, мови, нагромадженого знання і досвіду тощо. Отже, особистість – це продукт середовища й своєї власної активності, діяльності. Проте в одному й тому самому соціальному середовищі формуються різні особистості – активні, дійові, які хочуть багато знати й чогось досягти у

своєму житті, і пасивні, безвольні, інертні, позбавлені будь-яких духовних інтересів і не здатні прийняти жодного самостійного рішення. Які ж причини цього явища?

На думку Є.Бистрицького, ці причини приховані в особливостях першого етапу соціалізації людини, яка перебуває в сімейному оточенні, де здійснюється формування свідомості, мови, знань і досвіду в дитини. Блокування її індивідуальної ініціативи при бажанні зробити щось самій, коли замість неї це роблять батьки (в багатьох сім'ях – і в зрілому віці їхньої дитини), призводить до відповідного блокування свідомості людини, що формується, і закладає психологічні підстави соціальної пасивності та безвідповідальності. За Г.Гегелем, саме діяльність є найкращим виразником і реалізацією як настроїв, так і цілей людини. Тож поки молода людина не знайшла себе в практичній діяльності, то все довкола може здаватися їй дріб'язковим і неістотним. А неможливість (чи небажання) реалізувати свої життєві ідеали може спричинити в молодій людині своєрідну іпохондрію. І чим активніше вона оволодіває індивідом, тим важчими бувають її симптоми. У слабких натур, на думку Гегеля іпохондрія може тривати все життя [130, 89].

Рано чи пізно людина повинна відчутти себе самостійною й отримати підтвердження своєї цінності серед інших людей, які визнають її автономію. Соціальне самовизначення (незалежно від того, йдеться про вибір професії чи світоглядної позиції) є визначенням свого місця у світі. Відповідь на риторичне самозапитання “ким бути? і що робити?” містить у собі й певну оцінку себе і своїх можливостей.

Однією з причин суб'єктивного порядку соціальної пасивності та безвідповідальності людини можуть бути *слабка воля та імпульсивний характер*. Відомо, що волю Ф.Енгельс визначив як “сплав почуттів і розуму”. Це здатність

людини діяти в плані свідомо поставленої мети, долаючи при цьому виникаючі бажання й прагнення, які можуть стати перешкодою на шляху досягнення життєво важливої мети. Ось чому сім'я, школа, навчальний чи трудовий колектив повинні всіляко сприяти індивіду в його прагненнях реалізувати визначені життєві цілі, інакше найкращі наміри можуть залишитись лише на рівні бажань і мрій. У такій ситуації психологічною сутнісною силою, що об'єднує розум і почуття на шляху до визначеної мети, є сильна воля. “Як воля, дух діє практично”, - писав Гегель [131, 7].

Отже, регулятивна функція ціннісних орієнтирів особистості охоплює всі рівні системи збудників активності людини. З огляду на це, А.Здравомислов зазначає: “специфіка дії ціннісних орієнтирів полягає в тому, що вони функціонують не лише як способи раціоналізації поведінки, їхня дія поширюється не лише на вищі структури свідомості, а й на ті, що зазвичай визначаються як підсвідомі структури. Вони окреслюють напрями волі, уваги, інтелекту” [132, 202-203].

Роль ціннісних орієнтирів у регуляції вольових процесів досліджується і в одній з праць Ш.Надірашвілі [133]. На основі теорії Д.Узнадзе він виокремлює три якісно різних рівні регуляції психічної активності людини: об'єктивацію предмету, соціальних потреб, власного “Я”. Ш.Надірашвілі вважає, що об'єктивація власного внутрішнього стану призводить до визначення оцінювального завдання, в результаті чого породжується вольовий процес. Тим-то вищий рівень психічної активності людини – вольова активність – регулюється ціннісними орієнтирами індивіда.

Говорячи про волю, не можна оминати характер людини. Характер доцільно тлумачити як індивідуальне поєднання психічних особливостей людини, що зумовлює типовий для цього суб'єкта спосіб поведінки за певних життєвих умов, обставин. Єдність слова й діла, думки і вчинку, активна соціальна позиція неможливі, якщо він не має сильної волі й твердого характеру.

Воля й характер виховуються в подоланні труднощів і перешкод. Водночас термін “перешкода” потрібно розуміти не тільки як щось зовнішнє, а й внутрішнє – психологічне для людини: негативне бажання, страх, втома, розгубленість, поганий настрій і т.п. Тому ознакою сильної волі є свідомі, цілеспрямовані зусилля, які сприяють підпорядкуванню життєдіяльності людини подоланню труднощів.

Щодо чинників об’єктивного порядку соціальної пасивності та безвідповідальності людини, то найнегативнішим з них є *тоталітарний режим*, який функціонував у колишньому СРСР впродовж кількох десятиліть. Зміцнення авторитарно-бюрократичного соціалізму в цій державі супроводжувалось нав’язуванням спрощених, “казармових” уявлень про добро і зло, солідарність і справедливість, свободу і гідність, про виховання молодого покоління. Під гаслом сталінської тези про загострення класової боротьби різко протиставлялись загальнолюдські й класові норми моралі, деформувались демократичні цінності. Упроваджувалась соціальна інфантильність, конформізм у його крайніх проявах, у корисливих цілях використовувався революційний ентузіазм мільйонів людей, їх прагнення до “світлого майбутнього”.

На цій основі відбувалося порушення прав і обов’язків, мораль розділилася на офіційну й неофіційну, а взаємини між людьми виражалися у відносинах порядкових номерів, “безголосих речей”, як казав М.Бахтін. За таких соціальних умов людина ставала предметом використання у відповідних функціональних зв’язках, а її значення в них вимірювалось головним чином розмірами тих послуг, які від неї можна отримати. Потрапивши під натиск відчуження, люди, як казав Ю.Согомонов, “намагаються використати не тільки один одного, а й самих себе задля досягнення відчужених цілей” [134, 230].

Отже, під впливом економічних та соціально-політичних умов існування в колишньому СРСР відбулося відчуження та самовідчуження індивіда від соціальних цінностей, значно зріс і рівень його конформності й водночас знизився рівень індивідуальної відповідальності. Про такі явища, що можуть відбуватися за умов тоталітарного режиму, писали свого часу М.Вебер, Е.Дюркгайм та інші класики світової соціології. На думку Дюркгайма, “надто жорстке інтегрування індивіда в суспільні відносини, що призводить до придушення його індивідуальності, різкого обмеження свободи й потреб, народжує в нього відчуття знецінення життя, в результаті чого людина його легко позбувається” [135, 178-179].

Тиранія і беззаконня актуалізують питання про “людську природу”, про певні психологічні властивості людини (індивідуалізм, егоїзм, страх, некомунікабельність, заздрощі та ін.), які досить часто проявляються за умов тоталітарного режиму. Тоталітаризм живиться могутньою владою абстракції над людською душею. Все індивідуальне, особливо в культурі й людині, руйнується монолітною силою цієї системи. Тоталітарний режим породжує презирство до індивіда й існує за рахунок добровільного (під натиском обставин) позбавлення людиною своїх прав і свобод на користь могутній тоталітарній владі.

Хоча радянське суспільство шляхом болісних соціальних травм і виросло до відносно цілісного утворення, це не виключало наявності в ньому різноманітних конфліктів та ідейних різночитань, особливо в останній період його існування. Наприклад, свого часу була запущена в обіг ідеологема “нової історичної спільноти – радянський народ”, що, без сумніву було черговим російсько-більшовицьким ідеологізованим актом, який випереджував реальність. Однак ця ідеологема, що виражалась як владний примус, впровадила понятєве кліше, яке використовувалося для виправдання нівелювання етнічних та духовно-культурних розбіжностей. І

все ж, спільні духовні риси, характеристики правової, політичної, економічної, технічної культури можна було зазначити у представників майже всіх прошарків, груп, а також і національних, які склали тогочасне суспільство. Можна було б зафіксувати й те, що ізольованість радянського суспільства, специфіка його соціально-політичної системи породжували нерозвинутість, своєрідну простодушність у сприйнятті реальності мільйонами людей, їхню безпорадність в оцінюванні справжнього стану речей, самовідчуження від політики. До того ж потрібно зважати на те, що декілька поколінь людей виховувалися в дусі спотвореного колективізму і чи не з перших років життя усвідомлювали певний обов'язок перед іншими, перед суспільством.

Водночас декілька поколінь змушені були формуватися і в умовах дещо своєрідної адаптації до суспільних порядків, коли вимагалися такі індивідуальні риси, як соціальна пасивність при дозволений показовій активності, спонукання до наклепів при офіційному виправданні цього явища потребою зміцнювати безпеку країни, підвищувати пильність за умов “ворожого оточення”. Декілька поколінь соціалізувалися під час викривальних ідеологічних кампаній, які ніколи не припинялися, і кожне наступне політичне керівництво починало свою діяльність “з викривання”, як тоді наголошувалося, недоліків, справжніх і надуманих, своїх попередників. Звичайно, можна виокремити й інші ментальні риси, що вкоренилися в масовій свідомості в зазначений період, але нам, у цьому разі, важливо підкреслити лише ту обставину, що така цілісність суспільства, яка в багатьох випадках стримувалася ідеологічно, в період зміни ціннісних уподобань опинилася в ситуації серйозних випробувань. І багато із характеристик ментальних структур, які лише ззовні здавалися стійкими (оскільки мали ненадійну внутрішню основу), достатньо швидко стали поступатися місцем іншим настановам: корисливому самозакоханню, індивідуалізму,

чинічному прагматизму. Стан перманентного “розвінчування”, навіть висміювання політичної еліти зумовив ситуацію, що характеризується зневірою більшості людей у будь-які політичні гасла, обіцянки, заклики. Зовнішня цілісність, монолітність, яка свого часу трималася завдяки елементарному страхові, внутрішньо вже була підготовлена до крайньої індивідуалізації соціального життя її членів.

Теперішнє суспільство дедалі більше сприймається індивідами як “поле битви” за суто особисті інтереси, до того ж значною мірою деформувалися нестійкі механізми збігу інтересів різного рівня. “Аномія по-українськи” постає перед нами у формі криміналізації соціуму. Ми знаємо, що будь-яке порушення моральної та правової регуляції спричинює збільшення кількості індивідуальних злочинних поведінкових актів. Ще Е.Дюркгайм тісно пов’язував аномічний стан суспільства зі зростанням у ньому злочинності. Водночас, те що діється нині в українському суспільстві, важко вписується в прості параметри ускладнення криміногенної ситуації.

Криміналізація – це складний соціальний феномен. Ми не можемо її розуміти лише як збільшення кількості зареєстрованих злочинів та осіб, які ці злочини скоїли. Ми не можемо ізолювано розглядати всі соціальні феномени: неможливо, наприклад, відокремлювати економічні негаразди, соціальні катастрофи певних регіонів країни, зростаючу знедоленість багатьох підлітків та молоді під впливом криміналітету, тобто усього злочинного соціального світу. Криміналізація суспільства – це така форма аномії, коли іноді важко розрізнити соціально-позитивні та негативні дії. Неважко помітити, що злочинний соціальний світ уже не на соціальному узбіччі, – він на авансцені суспільного життя і здійснює істотний вплив на всі його сфери.

Крім того, криміналізація означає появу таких поведінкових актів, які раніше фіксувалися в нашій країні

лише в поодиноких випадках. Йдеться про замовні вбивства, кримінальні вибухи, захоплення заручників, відвертий терор проти тих представників влади, які не погоджуються жити за законами злочинного соціального світу. На поведінковому рівні зазначений вище процес виражається у прискореній підготовці резерву злочинного світу, що пов'язується із дедалі більшим залученням до антисоціальних дій молоді, підлітків, зведенням нанівець можливостей суспільства в позитивній соціалізації.

Своєрідний аномічний стан впливає і на духовну сферу. Це можна пов'язати із зростаючим нігілізмом щодо права, механізмів його функціонування. Право як цінність, регулятор поведінки дедалі більше замінюється анархічним свавіллям та втрачає свою привабливість і соціально-регулятивний статус.

У суспільстві, що звільнилося від тоталітаризму й переживає перехідний стан, з'являються, здавалося б реальні можливості створити гідні для людини умови існування, за яких індивід міг би максимально виявити свою соціальну активність і творчі сили. Однак, на жаль, ці можливості не завжди реалізуються і не впроваджуються в реальне життя. Негативним прикладом цього є нинішнє наше суспільство та система влади, що існує в ньому на всіх рівнях. Сформовані в тоталітарній державі одномірність, односпрямованість свідомості гальмують формування у значної кількості людей здатності приймати самостійні рішення. Зникає та свобода, яка означає реальну можливість розвивати повною мірою свої схильності, здібності, ставати господарем і суддею свого власного вчинку, своєї долі. А некомпетентне й досить часто безвідповідальне (а з боку окремих високопосадових осіб, – вважаємо злочинне) функціонування державної влади призвело до того, що мільйони українських громадян борються за елементарне виживання, а Україна опинилася серед держав світу з найнижчим рівнем життя (і це на тлі

досить високого науково-технічного та освітнього потенціалу).

Зміну ціннісних орієнтирів особистості у пострадянський період, що впливають на вибір адаптивних стратегій, можна запропонувати у вигляді такої схеми:

<i>Радянська доба</i>	<i>Сучасність</i>
Подвійна мораль	Подвійна мораль іншого гатунку
Правова несвобода	Неправова свобода
Ідеологічна заангажованість	Вседозволеність,
Соціальна активність	Безвідповідальність
Колективізм	Індивідуалізм

Ми вже говорили про те, що формування ціннісних орієнтирів індивіда здійснюється в процесі його соціалізації, під впливом як соціальних явищ (загального стану суспільства, рівня життя та загальної культури того мікросередовища, в якому відбувається формування людини як особистості, пануючих політичних, морально-етичних, релігійних та інших настанов), так і внутрішньоіндивідуальної життєвої програми людини. В цьому плані тодішня (в колишній Українській РСР, як і в усьому Радянському Союзі), тоталітарна, командно-бюрократична система з її офіційною комуністичною ідеологією відповідно позначалась на моральній свідомості та ціннісних орієнтирах людей. Згадаймо хоча б таке пропагандистське “гасло” як “радянське – отже, відмінне!”. І хоча товари колишньої радянської економіки не користувалися на світовому ринку попитом, а мільйони людей жили в неможливих для цивілізованих країн умовах, часто навіть не усвідомлюючи свого справжнього соціального становища, люди пишалися тим, що вони “радянські”, що соціалістичний спосіб життя, як їм усякчас повторювали, більш прогресивний за капіталістичний. Та

водночас, відбувалося тотальне відчуження людей од матеріальних та духовних цінностей, поступово деформувалася їх індивідуальна моральність, відбувалися значні зміни в ціннісних орієнтирах.

Серйозною причиною моральних відхилень у свідомості й поведінці громадян України радянських часів була *подвійна мораль, викривлене уявлення про добро і зло.*

Негативно впливають на індивідуальну (а врешті-решт – і на суспільну) мораль непослідовність у мисленні та практичній діяльності людини, відсутність у неї чіткої світоглядної та життєво-ціннісної позиції, плинність характеру, відчуття страху (втратити роботу, не отримати вчасно зарплату, побачити чергове підвищення цін на товари першої потреби тощо). Поряд з ними стоять навіюваність, схильність до впливу з боку інших, підлабузництво, заздрість, невміння обстояти свою позицію, байдужість, егоїзм, завищена самооцінка себе як особистості тощо. Наявність названих та інших негативних індивідуальних якостей у людини, більшість з яких має соціально набутий характер, іноді зводить нанівець зусилля тих, хто за характером своєї діяльності причетний до освіти й виховання, і в своїй сукупності (за відповідних об'єктивних умов) сприяє формуванню таких негативних якостей індивіда, як недбальство, безвідповідальність, недисциплінованість, моральна ненадійність. На жаль, останнім часом ми дедалі частіше зустрічаємо людей, яким притаманні саме такі риси.

Отже, досить стійкою залишається залежність внутрішньоіндивідуальних рис людини від соціальних умов її існування. Водночас, на противагу цьому, в більшості громадян тієї чи тієї країни завжди виокремлювалися (і виокремлюються сьогодні) неординарні особистості, які за своїми індивідуальними рисами та якостями не “вписуються” у свою епоху, значно випереджають свій час. Відомий київський філософ С.Кримський назвав таких людей

“монадними” особистостями. “У ціннісній свідомості людей ХХ століття такі монадні особистості, як М.Ганді і М.Л.Кінг, Я.Корчак і Матір Марія, А.Сахаров і О.Солженіцин мають більше значення, ніж масові політичні партії”, - робить висновок філософ [136, 22].

3.2. Циклічність відтворення індивідуальної ціннісної системи в перехідних умовах та її вплив на вибір адаптивних практик

Інтенсивне руйнування попередньої системи цінностей радянського суспільства почалося наприкінці 80-х років ХХ ст. Переосмислювалося значення таких цінностей, як свобода, справедливість, демократія, права людини, гроші тощо. Переосмислення відбувалося не лише на рівні окремих індивідів, зокрема дисидентів, а й цілих соціальних груп.

Природно, що цей процес відбувався і в Україні зі своїми специфічними особливостями. Зміну ціннісних орієнтирів, яка відбулася на території України, можна поділити на три етапи.

Перший етап (1985 - 1994 рр.) можна охарактеризувати руйнацією попередньої пануючої системи ідеологізованих радянських цінностей, найважливішими серед яких були “розвинутий соціалізм”, “радянський спосіб життя”, “соціалістична демократія” тощо, які нав’язувалися людям, а ті вірили, що саме “наша демократія”, “наш спосіб життя” – найдемократичніші у світі. Хоча це було зовсім не так. На цьому етапі відбувалася деформація й диференціація відносно однорідного (бо тоталітарного) в ціннісному вимірі суспільства, перетворення його в суспільство різнорідне, ціннісно гетерогенне. Зазначимо, що серед основних причин цих тектонічних зрушень було масове розчарування в

можливостях державного патерналізму, відчуття невідповідності того, що відбувається, з тим, що має бути. Для цього періоду характерними були достатньо висока політизація більшості громадян, яка проявлялася в зростаючому рейтингу таких цінностей, як “свобода”, “демократія”, “незалежність”, “права людини”; і навпаки, такі ідеологізовані радянські цінності, як “інтернаціоналізм”, “колективізм”, “ентузіазм”, “боротьба” тощо в той час стрімко втрачали своє значення і відходили на другий план.

На *другому етапі* (1994-1998 рр.) найбільш важливими стали передусім процеси прискореного ціннісного розмежування між елітними та масовими групами, а також між молоддю та людьми старшого покоління. Масові прошарки нашого суспільства, відчуваючи себе “безпритульними”, покинутими державою напризволяще, засвоювали нові цінності, які являли собою складний конгломерат “старого” і “нового”, результат вельми своєрідної “адаптації” попередніх соціально-політичних, патерналістських настанов до реальності, в якій держава не бере участі.

Водночас у цей період наше суспільство, яке ми розглядаємо як сукупність соціально-демографічних груп, все одно зберігало свою однорідність (принаймні, коли йдеться про базові, значущі для більшості населення цінності), чого мало хто очікував, з огляду на поширені уявлення про притаманні йому глибокі розколи. Тобто ціннісне ядро масової свідомості, звільняючись од поверхово-ідеологізованої “оболонки”, демонструвало, проте, свою стійкість. Можна сказати, що воно протистояло процесам свого розпорошення та поляризації, еволюційно трансформуючись, але не знищуючись. Ціннісна поляризація суспільства проявлялася передусім у зростаючому розмежуванні між “батьками” та “дітьми” між старшою (більше 55 років) віковою категорією та молоддю (до 25

років), а також між людьми з вищою освітою та малоосвіченими громадянами.

Тут важливо зазначити, що поляризація за віковою ознакою стосувалася низки ключових для сучасного суспільства цінностей, пов'язаних з новими, ринковими відносинами, які найточніше характеризують особливості адаптації до них полярних вікових груп. Це такі цінності, як “власність”, “праця”, “гроші”, “свобода”, “власна гідність”, “працелюбство”, “підприємливість”, “заповзятливість”, “професіоналізм”, “освіченість” тощо.

Нарешті, *третій етап* (1998 р. – по т.ч.) ознаменований неузгодженими процесами ціннісної консолідації та ціннісного розмежування всередині самих елітних груп, а також закріпленням у свідомості широких мас ціннісних орієнтирів, які допомагають їм адаптуватися до соціальної дійсності, вистояти і сягнути успіху.

За даними І.Мартинюк та Н.Соболевої, серед основних цінностей на перші місця за важливістю, як і варто було очікувати, вийшли: “матеріальні статки, добробут дітей, здоров'я, міцна родина”[137, 348]. Це й зрозуміло, оскільки більшість людей в Україні зосереджені безпосередньо на проблемах повсякденного виживання в цей складний і жорсткий час. Вони прагнуть одержати ту культуру й обрати ті цінності, що допоможуть їм вистояти і досягнути успіху: передусім це “цікава робота, підвищення освітнього рівня, незалежність у справах, судженнях і вчинках, розширення культурного світогляду і доступ до культурних цінностей” [Там само, 349]. Цінуються також особисті свободи і “демократичні надбання”, як то свобода слова, свобода підприємницької ініціативи, можливості критикувати і контролювати владу. “Попри очікування, не надто високо оцінюється відсутність значної майнової диференціації, уникнення поділу суспільства на багатих і бідних, на вищі та нижчі прошарки” [Там само].

Тобто, можна констатувати очевидний спад напруженості з приводу чужого багатства й очевидне відхілення від уявлень про соціальну справедливість як “зрівнялівку”. В такий спосіб готується ґрунт для сприйняття майнової нерівності в суспільстві як норми. При цьому створення в суспільстві рівних для всіх стартових можливостей продовжує прийматися як одна з найбільш важливих цінностей. Стабільно високими залишаються цінності суспільного визнання та сприятливої морально-психологічної атмосфери в суспільстві. Усе це свідчить про поступове вироблення в українського населення нових ціннісних пріоритетів.

Доцільно згадати також про тенденцію формування й розвитку так званого “*споживчого індивідуалізму*” чи “*адаптаційного індивідуалізму*”, що є характерним для всього трансформаційного періоду. На цю тенденцію свого часу вказували І.Клямкін [138] і Г.Дилигенський [139]. На їхню думку, індивідуалізм, характерний для пострадянської людини, це не індивідуалізм західного суспільства, який передбачає наявність громадянського суспільства, розвинутої системи соціальних зв’язків, високої культури тощо. Пострадянський індивідуалізм – це передусім не зовсім адекватна реакція на попередній, такий, що нав’язувався “згори”, колективізм, і зворотним його боком є фактичне знищення соціальних зв’язків, слабкість громадянського суспільства, відсутність солідарності у відстоюванні своїх соціальних та політичних прав.

На відміну од консолідованого західного суспільства, українське суспільство атомізоване, до того ж цей стан характеризує всі його основні соціальні групи, враховуючи й політичну еліту, яка захоплена безперервною внутрішньою боротьбою за владу і не здатна захищати не лише загальнонаціональні, а й власні групові інтереси.

Порівняно з серединою 90-х років минулого століття, за даними соціологічного моніторингу “Українське суспільство

1994-2005 рр.” за ред. Н.Паніної, сьогодні не задоволені своїм життям в Україні 44,0 % її мешканців, а своїм становищем у суспільстві – 46,6 %. Тих, хто позитивно оцінює своє життя, всього 28,4 %, а становищем у суспільстві задоволені лише 19,5 %. Решта від оцінок утримується.

Сподівання на покращення життя в найближчі роки важко назвати оптимістичними. Кожен другий (50,1 %) упевнений, що ніякого покращення не буде, і лише 21,1 % вважають, що їхнє життя найближчим часом більш-менш покращиться. А понад 25 % опитаних перебуває в невизначеності щодо найближчого майбутнього [66, 72].

Невизначеність ситуації на ринку праці в Україні та потреба самостійного пошуку нових джерел доходу для своїх сімей “увімкнула” механізм самоорганізації як один з принципів синергетики. Одним з ефективних способів виживання стала трудова міграція мешканців країни за її межі, про що вже йшлося в попередніх розділах.

З огляду на проблеми, про які йдеться в монографії, у громадян України поширюються песимістичні настрої, зневіра в краще майбутнє. Філософсько-соціологічна концепція песимізму мало кого приваблює, але це досить важлива проблема, яка вимагає не лише подальшого теоретичного опрацювання, а й практичного розв’язання. Досвід країн, які пережили період трансформації, засвідчив, що песимістично налаштована особистість часто-густо примиряється з постійною пригніченістю, оскільки сподівається, що відмова від активного прагнення до успіху позбавить її від стресів (Stress англ. – тиск) і дистресів. Однак це помилкова думка. Домінуючий негативний фон, характерний для такої особистості, значно знижує її життєвий тонус і продуктивність будь-якої діяльності. Безперечно, не можна повністю уникнути негативних емоцій та й не доцільно, оскільки вони також в окремих випадках мобілізують людину. На думку багатьох біологів, людина не повинна дозволяти

своєму мозкові “звикати” до неприємностей. Видатний канадський біолог і лікар зі світовим ім’ям Ганс Сельє, (який саме відкрив й описав феномен “стресу”) рекомендує, зокрема, забувати про “безнадійно бридке” й частіше бувати серед людей, працюючи та спілкуючись з ними [140, 65].

Підсумовуючи проведений аналіз, можна зазначити, що для всього досліджуваного нами періоду характерна принципова незавершеність у формуванні єдиної несуперечливої системи цінностей, яку б поділяла переважна більшість українського суспільства. Наявні блоки старих та нових цінностей не створюють ціннісної єдності, навпаки, доволі часто вони конфліктують між собою, не дозволяючи сформуватися стійкому “ядру” нової системи цінностей. Ціннісні конфлікти спостерігаються не лише між різними професійними та соціально-демографічними групами, а й усередині основних соціальних груп українського суспільства. Жодна з цих груп не є однорідною за своїми ціннісними орієнтирами, які часто видаються непослідовними та суперечливими. Завдяки цій непослідовності й суперечливості стають помітними коливання всередині елітних та масових груп.

Зміна соціальних умов, суспільних ціннісних орієнтирів призводить до того, що механізм їх відтворення перестає бути провідним, він поступається місцем адаптаційним механізмам. Динаміка індивідуальної ціннісної системи особистості у трансформаційному суспільстві може бути такою:

1. *Збереження попередньої ціннісної системи суб’єкта*, не зважаючи на суспільні зміни, що відбуваються. Сформована в процесі минулого досвіду індивідуальна система ціннісних орієнтирів слугує своєрідним фільтром для ціннісної інформації, яка надходить із зовні;

2. *Розлад індивідуальної ціннісної системи.* Це стан, який означає початок руйнації індивідуальних цінностей;
3. *Криза індивідуальної ціннісної системи,* відчуження й самовідчуження, своєрідний ціннісний вакуум;
4. *Розвиток* – така зміна в ціннісно-орієнтаційній системі особистості, коли збагачується внутрішній зміст ціннісних орієнтирів за допомогою механізму адаптації до соціокультурного середовища, що змінюється.

Щодо недалекого майбутнього, то незважаючи на всі негаразди, напрашується оптимістичний висновок. Образно кажучи, як транзитний потяг врешті-решт прибуває на станцію свого призначення, так і наше суспільство, що має належний науково-технічний, творчий потенціал за законами соціальної еволюції та при належному керівництві (пройшовши складний шлях свого розвитку), посяде гідне місце серед найрозвинутіших країн світу, які, на думку відомих західних соціальних філософів Е.Фромма, Д.Белла, О.Тоффлера, Й.Масуди та ін., увійшли вже в стадію “постіндустріального”, “інформаційного” суспільства, а в майбутньому створять синергетичне суспільство. Синергія ж, як відомо, ґрунтується на принципах самоорганізації та саморозвитку. Та й ринкова економіка створена на цих принципах і про їхнє часткове застосування українськими громадянами вже йшлося в праці. Тим-то відбуватимуться позитивні зміни в ціннісних орієнтаціях людей, особливо молоді, поступово здійснюватиметься їхня соціалізація та духовне піднесення.

3.3. Оптимізація стратегій адаптації в сучасному українському суспільстві

Руйнація комуністичної ідеології, як і самої соціалістичної системи, дала людям не тільки духовне звільнення, а й значні проблеми. Це, передусім, втрата соціальними суб'єктами основ їхньої соціальної ідентифікації, руйнування ґрунтовних соціальних цінностей та чітких орієнтирів щодо шляхів подальшого розвитку українського суспільства. Іншим наслідком руйнації комуністичної ідеології та втрати довіри до “розвинутого соціалізму” є непомірно швидка ціннісна динаміка, в якій насторожує, по-перше, поява стереотипів старого мислення та старих цінностей, що представлені зі зміною знаку (образ нового ворога, нові очікування світлого майбутнього, нові ідеали, де перевага надається рівності над свободою, тлумачення свободи як свавілля, віра у прості та швидкі рішення та ін.), а, по-друге, поява соціальних суб'єктів зі зруйнованими ціннісними орієнтирами, які нічим не замінені. У поведінковому плані перша група осіб схиляється до умовно-радикальної діяльності, порушення соціальної стабільності та енергійного висунення недостатньо перевірених ідей та проєктів, друга – до асоціальної поведінки, деструкції тощо. У психологічному плані перша група нерідко характеризується агресивністю, друга – як помірною агресивністю, так і невизначеністю своєї життєвої позиції.

Криза, в якій перебуває наша країна, почалася з розпаду соціальних зв'язків та руйнації сподівань соціальних суб'єктів, а ці сподівання – з кризи особистих ціннісних орієнтирів, із втрати ідентичності. За цих умов виникають два привабливих проєкти, до того ж вони часто йдуть поруч: “побудувати” якісно нову ідеологію – ідеологію оновлення; стимулювати розвиток “справжньої” науки про суспільство. В такому разі виявляється можливим заповнити як ціннісну прогалину в

суспільній свідомості (за допомогою нової ідеології), так і (за допомогою науки) нестачу знань про те, що ж належить робити для покращення існуючого суспільного стану.

Комуністична ідеологія, яку суспільство відкинуло, містила в собі ідею “морально-політичної єдності” всіх його членів, чим намагалося забезпечити у їх більшості ціннісний консенсус щодо важливих питань суспільного буття, системність світогляду як елемент стабільності свідомості, стійкості “соціально-психологічного самопочуття”. Відмовившись од цієї офіційної доктрини, українське суспільство тим самим створило передумови формування принципово нових цінностей.

Представники соціальної філософії та соціології провідних країн світу вже давно дійшли висновку, що ціннісна різноманітність – це природний стан людських спільнот. Як і інші базові елементи людського існування, різноманітність цінностей, як правило, амбівалентна і потенційно передбачає можливість позитивних та негативних інтерпретацій та процесів. Особливим випадком ціннісної різноманітності є наявність у сучасних суспільствах традиційних цінностей та структур, які склалися на доіндустріальній стадії свого розвитку. У принципі, співіснування (навіть у сучасних суспільствах, наприклад, у США) традиційних та модернізованих форм і елементів – звичайна річ. Що ж до суспільств, що розвиваються, в яких масив традиційних цінностей значно вагоміший, то модернізовані елементи існують там як “анклави” – краплі серед “моря традиційних структур”. Деяким країнам, що розвиваються, вдалося використати культурну “архаїку” як ресурс для модернізації, “вбудувати”, вписати ціннісні комплекси, що склалися за умов докапіталістичного розвитку, в модернізаційні процеси та контексти. Іншими словами, використовується те, чого, як здається, є вдосталь. Однак мета, зазвичай корелюється із засобами її досягнення.

Це означає, що для успішної модернізації суспільства потрібна визначена ієрархія базових цінностей. Фундаментальні цінності повинні не лише засвідчувати готовність суспільства до змін, які спричинює модернізація (і навпаки), а також достатньо реалістичне уявлення про мету руху та способи її досягнення. Теоретики модернізації довели, що зміни в процесі модернізації відбудуться лише тоді, коли на “кожній з попередніх стадій створюється відповідна сукупність чинників, так само, як на виробництві можна отримати кінцевий продукт за умов дотримання послідовності технологічних операцій” [141, 13-14].

Визначальним тут є співвідношення традиційних елементів та паростків модернізованих структур, ціннісно коректна діалектика процесів їхньої взаємодії, послідовність у нагромадженні нових якостей, що зменшують напруження у процесі розвитку, збільшують органічність соціальних змін та сприяють зростанню системної якості на шляху до модернізації. Так само важливим стає й саме уявлення про модернізацію як усвідомлену мету, з огляду на можливість достатньо серйозних соціальних змін, які охоплюють елементи модернізації, де вона попервах виступає як невідрефлексований результат масових соціальних процесів. Тим-то модернізація як усвідомлена мета суспільного розвитку сама залежить від уявлень про особистісні цінності, які склалися в суспільстві.

Трансформації, суспільні зміни і перебудови як це показує досвід України спричинюють порушення структурно-функціональної системи суспільства, кардинально змінюють, а іноді повністю руйнують повсякденний світ особистості, тобто її усталену систему соціальних статусів, ролей і норм. Вони порушують ціннісно-символічні підстави, що пов’язуються з усвідомленням людьми соціальних норм, з наданням соціальній ролі відповідного оцінного судження та інструментального значення. Вони руйнують межі, в яких

існувала впорядкована система соціальних зв'язків та ціннісних уявлень. Суспільство на певний час втрачає свою солідарність і толерантність щодо загально визнаної системи цінностей, набуваючи, за визначенням Е.Дюркгайма, аномічного стану. До того ж обмеження матеріальних благ, престижних соціальних позицій у політичній та економічній структурах суспільства посилює конкуренцію між людьми за їх завоювання. Все це зумовлює передусім соціальне розшарування, сутність якого можна пов'язати з ієрархічним розподілом соціокультурних благ. Суспільство, як зазначає А.Лобанова “залежно від участі та позиції людей у відтворенні (відновленні) соціально-статусної ієрархії та ціннісно-нормативної системи, може бути “розшароване” на декілька умовних груп:

- ті, хто займає активну позицію. Це люди, які “беруть ситуацію в свої руки”, ініціюючи та здійснюючи зміни. Вони не задовольняються “тим, що мають” і прагнуть за будь-яку ціну досягти “більшого” – бажаного соціального статусу, достатку, влади;
- ті, хто займає скоріше активну, ніж пасивну позицію. Вони не здатні “взяти ситуацію в свої руки”, однак стають прихильниками й помічниками тих, хто це може зробити, намагаються утримати “те, що мають” і сподіваються на певні дивіденди (соціальні чи матеріальні) за свою відданість;
- ті, хто займає скоріше пасивну, ніж активну позицію. Вони не підтримують тих, хто “бере ситуацію в свої руки”, але й не виступають проти них. Вони намагаються утримати “те, що мають”, вичікуючи “свого часу”;
- ті, хто займає пасивну позицію. Цих людей можна назвати байдужими до змін. Їм бракує індивідуальних якостей, а також особливого бажання утримувати “те,

що вони мають”, щось змінювати, досягати чогось “більшого”, вони “живуть, як складеться”;

- ті, хто активно й відверто виступає проти змін (особливий прошарок “контрреволюціонерів”). Вони намагаються утримати “все те, що мають” і залишити “все так, як було”.

У кожній з цих умовних соціальних груп формується своя ціннісно-нормативна система, що утворює відповідну ієрархію соціальних статусів, ролей та адекватну їй систему мотивацій та очікувань, тобто в умовах трансформацій у суспільстві виникає поліфуркація ціннісно-нормативних систем” [6, 115-116].

Якщо говорити про труднощі адаптаційного періоду трансформаційного суспільства, то є потреба у визначенні того оптимального шляху, рухаючись яким суспільство могло б значно скоротити названий адаптаційний період, розв’язуючи при цьому важливі проблеми свого існування та успішного розвитку. На думку багатьох дослідників, ефективний результат цього досягається через поєднання адаптаційних процесів з активною діяльністю соціально цінного характеру при адекватному управлінні на всіх рівнях – від нижчих до вищих. А це водночас сприятиме формуванню у свідомості й практичній діяльності людей довіри до наявної (в сучасній Україні) соціально-політичної системи. За нинішніх умов *довіра, впевненість* у завтрашньому дні, *готовність* до активної діяльності заради сьогоденного й майбутнього, *соціальна активність* є також важливими цінностями суб’єктивного характеру, без яких неможливі й інші цінності. Звідси можна вивести *принцип адаптації через соціальну активність і діяльність*, у процесі яких формуються життєво важливі цінності.

Особливої значущості набуває соціальна активність, якій завжди приділялась значна увага в усіх суспільних науках. У соціально-філософському аспекті ця проблема часто

аналізувалася у працях Ортеги-і Гассета, А.Камю, Г.Маркузе, Е.Фромма та інших авторів. У теоретичній соціології – в творчості К.Маркса, М.Вебера, Е.Дюркгайма, П.Сорокіна та багатьох інших відомих соціологів-класиків.

З огляду на трансформаційні процеси в Україні дедалі більше посилюється інтерес до названої вище проблеми. Зокрема, тривалий час проблема соціальної активності та відповідальності особистості була центральною у представників харківської соціологічної школи (О.Якуба, А.Плахотний, В.Бакіров, І.Ковальова та ін.). Вагомий внесок у розробку проблеми особистості та її активності внесли київські та львівські соціологи Л.Сохань, О.Донченко, Є.Головаха, В.Матусевич, Н.Черниш, В.Піча та ін.

Потрібно водночас зауважити, що діяльнісний підхід при аналізі особистісного існування піддається критиці з боку окремих дослідників [91, 36-38]. Тим-то видається цілком слушною вимога доповнити діяльність спілкуванням, суб'єкт-суб'єктними відносинами, бо саме взаємодія індивіда з іншими людьми виступає як висхідний принцип суспільної організації, на чому нераз наголошували М.Вебер, П.Сорокін, М.Бубер та інші дослідники. Однак найголовнішою є та обставина, що “Я – Ти взаємодія” є основою індивідного самовизначення та адаптації людини до соціального середовища, адже саме в ній індивід переживає проблеми свого буття та обирає життєвий шлях.

Відомо, що індивідна активність особливо інтенсивно виявляється в молодому віці. Тому коли йдеться про життєві плани та громадянську позицію індивіда, надзвичайно важливим є усвідомлення молодою людиною *змісту і смислу свого життя*. З цього приводу польський соціолог К.Обуховський зазначив, що “потреба в усвідомленні свого життя не як серії випадкових, розрізнених подій, а як цілісного процесу, що має певний напрям, наступність і зміст, є однією з найважливіших індивідуально орієнтованих потреб

людини” [142, 128-129]. Головна проблема юнацької рефлексії полягає в тому, щоб правильно поєднати ближню й віддалену перспективу. Вміння відкласти задоволення своїх бажань, працювати не тільки на сьогодні, а й заради майбутнього – один з найважливіших показників морально-психологічної зрілості особистості.

Вивчення ціннісних орієнтирів молоді дає можливість з’ясувати рівень її адаптації до нових соціальних умов та її інноваційний потенціал. Від того, який ціннісний фундамент буде сформовано, багато в чому залежить майбутній стан суспільства. Цінність соціальна за своєю природою і формується лише на рівні соціальної спільноти (як окремого соціального прошарку, так і суспільства в цілому). Індивідуальні ціннісні значення, що сформувалися в процесі діяльності – це явища суспільні, колективні. Ціннісне ставлення формується у процесі діяльності та реалізується через діяльність. Людина може обрати мету, сформувану стратегію майбутньої поведінки, керуючись індивідуальною системою цінностей. Діапазон та кількість соціальних ролей особистості визначається багатоманітністю соціальних груп, з якими вона себе ідентифікує, різноманітною структурою діяльності та взаємин, до яких вона залучена. Кожна роль – це сукупність всеохопних значень, без засвоєння яких неможлива комунікація, встановлення соціальних зв’язків людини зі світом.

Життя дорослої особистості багатогранне, й різні види діяльності можуть мати для неї неоднакове значення. Для одного основна сфера самореалізації – це праця за професією, для іншого – сім’я, для третього – суспільно-політична діяльність тощо. До того ж, різні мотиви, цілі й види діяльності мають певну ієрархію, яка не завжди адекватно усвідомлюється. Образно кажучи, “мотиваційна сфера особистості завжди багатовекторна”, як і та об’єктивна система аксіологічних понять, що характеризує духовний стан суспільства, у якому живе людина [143, 221-222].

Усім відомий той факт, що віднедавна в нашому суспільстві вкрай погіршився морально-психологічний клімат. Люди змушені діяти не за моральними нормами, а керуючись особистим уявленням про економічну доцільність, їхня ціннісна орієнтація спотворена ринковим імперативом – цінувати гроші більше за все, діяти так як вимагає того ринкове середовище. Людину “розірвали навпіл” – вона розуміє значення та зміст суспільних цінностей, однак змушена діяти навпаки, так як вимагають ринкові правила. Домінуючою мотивацією поведінки є економічні цілі та вигоди, натомість людські якості нехтуються. Проявами морального регресу є потворні форми поведінки заради наживи. Люди в такому разі сприймають один одного як жертву, за рахунок якої можна пожитися. Суспільство стало на шлях відчуження, віддалення од людей їх людських якостей, руйнування цілісності особистості.

На сьогодні в Україні ситуація склалася так, що новий соціально-економічний та політичний лад, на жаль, не зміг у матеріальному та соціальному аспектах принести більшості населення позитивні зміни в умовах їхнього життя чи хоча б надію на майбутнє. Навпаки становище значної частини населення погіршилося: люди не отримали жодних благ як компенсації за пережиті в період трансформації страждання та муки. Натомість вони стали жертвами соціальних потрясінь. Багато з них передчасно пішли з життя, що також є наслідком трансформації, що призвела до цього.

Рівень життя більшості з людей в умовах затяжного економічного спаду залишається вкрай низьким. Результати трансформації виявилися доволі обтяжливими для соціальної сфери. Кардинально погіршилося становище в галузі охорони здоров'я, освіти, культури, спорту, відпочинку та науки. За даними статистики, в Україні зростають захворювання на ті хвороби, які зумовлені соціально-економічним станом, рівнем життя: туберкульоз, інфекційні захворювання, СНІД тощо.

Адже якраз бідність посилює захворюваність, призводить до зниження тривалості життя, оскільки вона впливає на споживання населенням належних продуктів харчування, можливість оплати медичних послуг, засобів профілактики захворювань; породжує апатію та стомленість, розчарування та зневіру, призводить до такого душевного стану, який може викликати психічні та соматичні захворювання. Спонукає бідність і до девіантної поведінки. Особливість бідності в Україні полягає в тому, що субкультура збіднілих прошарків, яка за своєю природою є культурою маргінальних груп, стає визначальною і для всього суспільства. Так звана “культура бідності” значно змінює ставлення до свого власного здоров’я у представників бідних прошарків населення. Якщо для представників середніх класів та більш багатих прошарків суспільства здоров’я – це найвища цінність, то для представників найбіднішої частини суспільства здоров’я – лише засіб здобування елементарних життєвих благ.

Доцільно зазначити, що в останні роки абсолютні цифри бюджетних витрат на розвиток системи охорони здоров’я дещо зростали: у 1998 р. – 3,6 млрд. грн.; у 1999 р. – 3,8 млрд. грн.; у 2000 р. – 4,9 млрд. грн.; у 2001 р. – 5,1 млрд. грн. Однак доля ВВП на охорону здоров’я зменшується. У 2001 р. вона склала всього 2,7 %, тоді, коли МОЗ визначила цифру 8 %. За обсягом витрат на охорону здоров’я в розрахунку на 10 тис. мешканців Україна посідає 114-е місце серед країн ООН та 8-е – серед країн колишнього СРСР [144, 33].

Варто також підкреслити, що акцент на абсолютних рівнях прибутку як детермінантах здоров’я не пояснює, чому окремі “заможні” країни демонструють низькі показники здоров’я. Зокрема, увагу на себе звертають соціально-психологічні чинники (соціально-економічний статус індивіда, соціальний капітал, соціальна адаптація), які впливають на статус здоров’я. Багатьма дослідниками виявлено й те, що люди з більш низьким соціально-економічним статусом

демонструють занижену самооцінку, недостатній контроль (передусім за власним життям), більш негативні емоційні реакції на життєві події, стресові стани.

Отже, як було сказано вище, одним із чинників масових процесів погіршення здоров'я населення в період трансформаційних змін та радикальних реформ в Україні є рівень адаптації населення до реформ. Варто нагадати, що соціальна адаптація є одночасно і процесом, і станом. **Адаптаційний стан** – це характеристика стосунків індивіда із зовнішнім середовищем, яка слугує вираженням успішності адаптації як процесу. Ці стосунки можуть бути конфронтаційними, рівноцінними чи гармонійними [145, 45]. Біологічна особливість адаптації населення до соціально-економічних умов середовища, в якому воно проживає, полягає в його здатності до саморегуляції та самоконструювання через зміну власних функцій та структур, що дозволяє йому зберігати життєздатність за умов, які змінюються. Ми погоджуємося з Л.Беляєвою в тому, що адаптація включає в себе декілька стадій:

1. Первинне пристосування до ситуації, виживання, перебудова “старої” системи цінностей та норм згідно з реально діючою; соціалізація та ресоціалізація населення (стадія соціального шоку);
2. Персоналізація, здійснення життєвого вибору, керуючись власними потребами та інтересами (стадія мобілізації адаптивних ресурсів);
3. Інтеграція, суб’єктивне залучення себе до певного середовища прийняття його як свого, відчуття тотожності з ним, бажання жити в ньому, консолідуєчись з іншими (відповідь на виклик соціального середовища) [Там само, 46].

З огляду на проведені дослідження, можна констатувати, що соціальні суб’єкти по-різному проходять усі три стадії

адаптації, що супроводжується психічною напругою, дискомфортом, страхом, соціальним песимізмом. Окремим суб'єктам вдається досягти третьої стадії та закріпитися на ній, інші ж не можуть не лише адаптуватися, а й виробити певну лінію власної поведінки за умов зміни свого становища в суспільній ієрархії (соціального статусу, ролі).

Безперечно, що тривожність, страх та невпевненість у завтрашньому дні властиві представникам усіх прошарків та груп населення, хоча в бідних та літніх людей ці відчуття виявляються та загострюються частіше.

На цьому етапі ми підходимо до однієї з форм соціально-психологічної адаптації особистості до дійсності, а саме до **мімікрії**, тобто корекції поглядів, ціннісних орієнтацій, норм поведінки тощо згідно зі стандартами нових взаємозв'язків. Нерідко це пристосування виражається в амбівалентності моральних поглядів – у неузгодженості між ідеями, що проповідуються, та принципами моралі, з одного боку, і реальним рівнем моральних вимог до себе та оточення – з іншого. Такі явища, як крутість, безпринципність, продажність та інші антиподи моралі дедалі частіше сприймаються в буденній свідомості не як аномалія, а як досить виправданий варіант взаємин у побуті, в політичній діяльності, бізнесі тощо. Однак разом із звиканням до зазначених вище явищ, зростання аморальності та правового нігілізму зумовлює у більшості соціальних суб'єктів зростаючу турботу. У цьому процесі люди резонно вбачають підрив загальнолюдських принципів моральних взаємин, який створює загрозу як їхньому особистому існуванню, так і життєздатності цілого соціуму.

Досліджуючи соціальну мімікрію як універсальний соціальний феномен, А.Лобанова у своїй праці “Феномен соціальної мімікрії” визначає її як специфічний адаптивний спосіб поведінки соціальних суб'єктів, коли вони, не сприймаючи легітимно-домінуючої ціннісно-нормативної

системи того соціуму, до якого прагнуть інтегруватися, маскують свою особистісну ціннісно-нормативну систему, приховуючи справжні наміри, цінності, цілі, щоб у такий спосіб пристосуватися вижити чи досягти бажаної мети або успіху. Запропоноване визначення уможливує з'ясування логічної субординації соціальної мімікрії та адаптації. По-перше, соціальна мімікрія є адаптивним способом життєдіяльності переважно тих соціальних суб'єктів, ціннісно-нормативні системи яких не збігаються (суперечать) легітимно-домінуючій системі соціуму. По-друге, соціальна мімікрія – це не лише адаптація, а ще й певний спосіб досягнення успіху, гараздвання. І, по-третє, з одного боку, соціальна мімікрія є вужчим поняттям, ніж адаптація, оскільки вона є одним (специфічним) з її способів; а з іншого – ширшим, тому що має універсальний характер: вона властива певним соціальним суб'єктам у будь-якому суспільстві, на будь-яких фазах та етапах його розвитку, у всіх сферах життєдіяльності (політичній, соціально-економічній, трудовій, родинно-побутовій тощо)” [6, 31-32]. Звісно, що мімікрія ускладнює життя та гальмує стан адаптації.

Під час визначення своїх життєвих планів та адаптації до обставин, що змінюються, людині доводиться долати багато труднощів і бути відповідальною як перед іншими людьми, так і перед своєю власною совістю за свої дії та вчинки. Саме за цих обставин найяскравіше виявляється людська сутність. Певною мірою людина сама є творцем своєї долі. Як зазначає Габріель Марсель, “бути – значить бути в дорозі!” Людина – це проект майбутнього, який реалізується в процесі її життєдіяльності. І надзвичайно важливим є характер цієї діяльності (що людина залишить після себе – добро чи зло?).

Про те, що сутність людини включає характер її існування, писали такі видатні німецькі філософи, як А.Шопенгауер, М.Шелер та ін. Людина, яка усвідомила свою сутність, це вже не просто частина природи, а соціальна

істота, яка ставить собі за мету пристосувати природу до своїх потреб. “З того часу, - писав М.Шелер, - коли людина, що формувалася, зруйнувала притаманні всьому попередньому періоду її тваринного життя методи пристосування до навколишнього світу, вона обрала протилежний шлях – пристосування “відкритого” світу до себе, а тому повинна була стати в центрі цього світу” [146, 94].

Оскільки йдеться про пристосування людиною “відкритого” світу до себе (а це вона здійснює у взаємодії з іншими людьми), доцільно говорити про соціальну активність індивіда, яка переплітається, інтегрується з його індивідуальною активністю і виступає як важлива цінність суб’єктивного порядку, про що вже йшлося вище. *Соціальна активність* – це системна якість особистості, в якій виражається та реалізується рівень її соціальності, тобто “глибина й повнота зв’язків особистості з соціумом, рівень перетворення особистості у суб’єкта суспільних відносин” [147, 96-97].

Найважливішими ознаками соціальної активності особистості (на противагу пасивності, інертності) є стійке, а не ситуативне, прагнення впливати на соціальні процеси та реальна участь у громадських справах позитивного характеру. Саме аналіз її зв’язку з соціальністю дає змогу виявити типи соціальної активності. Виходячи з особливостей цього зв’язку, ми ще раз підтверджуємо доцільність виокремлення трьох основних критеріїв соціальної активності, про які вже йшлося у монографії:

1. Спрямованість на певні інтереси, потреби, цінності.
2. Характер і рівень прийняття інтересів, потреб, цінностей.
3. Особливості реалізації інтересів, потреб, цінностей.

Справжня активність, яка робить реальний вплив на життя країни, може виникнути лише завдяки діяльності вільних (у тому числі й від матеріальної залежності) людей. Щоб стати громадянином, бути справді соціально активним

індивідом, людина повинна розуміти певні абстрактні істини щодо самої себе, своїх здібностей і можливостей. Тому вкрай важливий нині вихід зі стану “здичавіння свідомості”, за словами М.Мамардашвілі [148, 10], бо лише цей шлях здатний привести до якісного оновлення життя суспільства на всіх його рівнях.

Деадаптація громадян адекватно позначається на їхній індивідуальній та суспільній свідомості, що підтверджується багатьма соціологічними опитуваннями, які останнім часом активно проводяться на території України. Наприклад за даними опитувань з проблем соціальної адаптації що здійснюється Інститутом соціології спільно з фірмою СОЦІС від 1994 року, сьогодні різні групи населення перебувають на різних етапах “входження” в нову соціальну реальність. Соціологічні дослідження демонструють майже полярний поділ населення країни щодо міри пристосування до сучасного життя. Якщо об’єднати групу тих, хто активно залучився до нового життя і вважає ринкові відносини природним способом життєдіяльності, з тими, хто постійно шукає своє місце в сучасному житті, то частка населення, що активно відтворює у своїй діяльності нові поведінкові орієнтири становитиме 44 % від цілого, а частка небажаючих пристосуватися до ситуації сьогодення, живе як випадє й очікує змін на краще, також дорівнює 44 % [149].

Варто зазначити, що розподіл є досить стійким і засвідчує наявність протилежних тенденцій на особистісному рівні. *Перша* репрезентує бажання сприймати й відтворювати нові поведінкові зразки, *друга* – небажання робити це. Обидві групи здійснюють вплив на суспільні перетворення: перші просувають їх своєю діяльністю, другі, навпаки, гальмують бездіяльністю.

Однією з важливих загальнолюдських цінностей, як відомо, є міжіндивідуальна комунікація людей, їх спілкування. Названа цінність з повним правом може бути однією з базових успішної адаптації особистості до нових умов

існування та її діяльності. Невипадково названа проблема так активно дискутується в західній “комунікативній філософії”. Визнання інтерсуб’єктивності за один з найважливіших вимірів і самого життя сьогодення, і сучасної філософії та соціології, зробили це поняття однією з найважливіших сполучних ланок різних, зовні навіть протилежних, філософських спрямувань – від прагматизму Ч.Пірса, філософії мови пізнього Л.Вітгенштайна та феноменології Е.Гуссерля, до діалогічної філософії М.Бубера, екзистенціалізму М.Гайдеггера та К.Ясперса або ж герменевтики Г.Гадамера.

Поняття і проблема комунікації належать до фундаментальних у концепції одного з провідних сучасних німецьких філософів та соціологів Ю.Габермаса. Він підкреслює, що саме реальні процеси суспільного життя та бюрократизація неформальних сфер діяльності, яка невблаганно поглиблюється, актуалізує нове проблемне поле дослідження – сферу “інтерації” міжособистісних комунікативних відносин. Теорія комунікативної дії Ю.Габермаса не просто органічно вписується в “парадигмальний” (за словами самого автора) поворот сучасної західної філософії до “всебічного осмислення структури та функції процесу комунікації, інтерсуб’єктивних вимірів людського буття. Однією з найважливіших із них є проблема демократії, прав та свобод людини” [150, 30-31].

Ще яскравіше й переконливіше проблема міжособистісної комунікації висвітлюється у працях таких представників німецької комунікативної філософії, як М.Бубер та О.Ф.Больнов. Звертаючись до окремої людини, пише Бубер, ми маємо про неї так само неповне уявлення, як, наприклад, уявлення про місяць на підставі його частини; повний образ людини дає тільки звернення до неї у товаристві іншої людини. Окрема людина виступає фактом екзистенції

тільки тоді, коли вступає в життєвий зв'язок з іншою людиною [151, 153-155].

У О.Больнова назване вище комунікативне поняття аналізується через поняття “зустрічі”, яке, за його словами, є “випробуванням для людини... В зустрічі не просто дістає підтвердження певна, вже наявна в людині субстанція, а проявляється людина як така... Тільки в зустрічі з іншою людиною, з “Ти” людина приходить до самої себе... В зустрічі ми мусимо орієнтуватися лише на тих людей, хто дружньо ставиться до нас, адже джерело її можливості приховане саме в них” [152, 169].

Ми зупинилися на цій проблемі більш-менш докладно тому, що вона в сучасному українському суспільстві із площини теоретичної перейшла в практичне поле людського існування, де соціальна адаптація до нових форм людського буття відбувається на фоні кризи споконвічних зв'язків між окремими індивідами. Швидка зміна міжіндивідуальних контактів, тягар як соціальних, так й індивідуальних життєвих проблем, соціально-політична нестабільність, невпевненість людей у майбутньому, - все це робить міжіндивідне спілкування в нашому суспільстві поверховим, формалізує взаємовідносини. За умов поверхового, “суєтного” спілкування (досить часто на суто практичній основі за принципом “ти – мені, я – тобі”) індивід мимоволі захищає свою психіку від перенапружень, вдаючись до гальмування емоцій шляхом шаблонних реакцій, стандартних оцінок – штампів. Врешті-решт це обертається почуттям неблагополуччя, невдоволенням людини своїм життям.

Будь-яка перебудова, руйнування порядку чи усталеного способу життя супроводжується пристосуванням учасників подій до нових умов. В Україні, за словами відомого соціолога О.Донченко, адаптація до глобального соціально-економічного переструктурування соціуму надто затягнулася.

Вище ми вже згадували про запропоновані нею та іншими авторами, три послідовні стадії адаптації [41, 38].

Сьогодні в нашій країні, як справедливо наголошують Є.Головаха та Н.Паніна, головними суперечностями існуючого стану речей є прискорений соціальний запит, з одного боку, і невтішна соціальна реальність – з іншого. Не структуруються й не спрацьовують найважливіші соціальні механізми перетворень та розвитку. З цих причин не може завершитися перша фундаментальна стадія соціалізації в новонародженому суспільстві, а отже, не спрацьовують друга й третя. До того ж, більшість громадян, змушені розлучитися зі своїм соціально-психологічним минулим і стати на шлях пристосування до інших цінностей, хоча це їм дається досить нелегко. На індивідуальному рівні вступають у дію інстинкти самозбереження в різних формах. Зростає суперечність між емоційними оцінками, зумовленими економічною ситуацією, і реальними настановами у напрямку пошуку шляхів підвищення життєвого рівня [39, 40-44, 87-89, 105-112].

Незважаючи на це і навіть у супереч важким соціальним обставинам в українському суспільстві сформувався феномен соціально-психологічної терпимості, який є важливою для суспільства здатністю, оскільки вона слугує захистом від саморуйнування. Більше того, українське суспільство роздирають внутрішньопартійні і міжблокові суперечності, замість того щоб виробити спільну позицію, побачити внутрішній смисл руху загалом. Однак у свідомості людей формується потреба в консолідації, без якої не може бути стабільності та прогресивного розвитку. Ця потреба може бути названа також важливою самоцінністю індивідуального порядку, яка виникає спонтанно у громадян трансформаційного суспільства у процесі адаптаційного періоду, коли формується нова система цінностей.

Ще один важливий момент: усі соціологічні опитування фіксують невпевненість людей у завтрашньому дні, про що

вже йшлося в монографії. У зв'язку з цим надзвичайно важливим для людини є задоволення її потреби у впевненості, у здійсненні очікуваного. Названа потреба співіснує (досить часто на підсвідомому рівні) у тісному взаємозв'язку з потребами у консолідації, дружбі і взаємодопомозі, стабільності в країні тощо і також може бути віднесена до нової системи цінностей трансформаційного суспільства.

У ціннісній картині світу людини названого суспільства загострюється проблема виживання. Вона пов'язана з жорстокою реальністю, до якої дуже важко адаптуватися нашому пересічному громадянину. Йдеться про феномен бідності, який супроводжує людство від зародження й до нині. Дослідження бідності у вітчизняній соціології ускладнюється тривалим вилученням цього явища зі сфери наукової та суспільної уваги, про що свідчить брак науково обґрунтованих концепцій бідності та бази емпіричних даних для порівнянь і розвитку української аналітичної та методичної традиції вивчення бідності. Водночас об'єктивна і всебічна наукова оцінка поширення бідності в сучасному українському суспільстві вкрай потрібна органам державної влади для розв'язання таких завдань, як розробка ефективних і цільових програм соціальної допомоги вразливим прошаркам населення, впорядкування процесів "тіньової" й несправедливої диференціації доходів населення, усвідомлення потенціалу соціальної напруги, накопиченої у суспільстві тощо.

Трансформаційні процеси суспільства перехідного типу, яким є сьогоднішня Україна, актуалізують також такі соціально-психологічні цінності, як співчуття, співпереживання, соціальний обмін. За словами Еріха Фромма, суть співчуття полягає в тому, що одна людина "страждає" разом з іншою людиною, або, в широкому розумінні, "відчуває разом" з нею. Це ставлення не "Я" до "Ти", його характеризує принцип "Я є Ти" (Tat Twam Asi). Співчуття

або співпереживання передбачає, що одна людина переживає в собі те, що пережито іншою людиною. Це переживання, на думку Фромма, вимагає звільнення від звуженої належності до того, що нам близьке лише за кровними зв'язками. “Щоб знати людей з боку співчутливого й проникливого знання, треба звільнитися від звуженої належності до даного суспільства, раси, культури й проникнути в глибину людської сутності, де ми є нічим іншим, як просто людьми. Справжнє співчуття й знання людини значною мірою недооцінене як революційний чинник у розвитку людини так само, як це трапилося з мистецтвом” [153, 178].

Оскільки жодне суспільство не може нормально функціонувати без елементарної солідарності, значною мірою актуалізується також соціальний обмін, теоретичні засади якого заклали американські соціологи П.Блау та Д.Хоманс. Солідарність та соціальний обмін як соціально-психологічні та соціологічні категорії тісно пов'язані між собою і набувають особливої значущості у трансформаційному суспільстві, де під тиском важких обставин людського існування спостерігається таке негативне явище, як дезінтеграційні процеси.

Теорія соціального обміну формувалася за умов критичної переоцінки утилітаристського розуміння людської поведінки як певної послідовності ринкових операцій, здійснюваних з метою здобуття винагороди за ті чи ті конкретні дії. Сучасна теорія соціального обміну узагальнює висновки утилітаристів, соціальних антропологів і психологів – біхевіористів. Однак не можна вважати її простим конгломератом цих теорій. П.Блау і Д.Хоманс та їх послідовники обґрунтовують теорію обміну передусім на матеріалі власних емпіричних досліджень, здійснюваних ними у виробничих колективах, а також у маргінальних групах великих міст. Використовували вони також відповідний етнографічний матеріал.

Основним об'єктом для Блау, Хоманса, як і для Кулі, Мейо та інших дослідників, слугувала мала соціальна група. Вчені розглядали її як своєрідну внутрішню систему дій, взаємодій і почуттів людей, що функціонує в рамках зовнішнього соціального середовища. Водночас, середовище, що оточує малу групу, саме складається із фізичних, технічних та соціальних умов діяльності групи.

Зміст теорії соціального обміну прийнято формулювати у вигляді п'яти "аксіом". По-перше, будь-яка людська дія залежить від її успіху (забігаючи трохи наперед, зауважимо, що названий компонент теорії обміну надзвичайно актуальний для керівних дій вищих ешелонів влади України, більшість яких аж ніяк не назвеш успішними). Чим частіше дія буде винагороджуватись, тобто матиме успіх, тим більшою буде ймовірність, що людина чинитиме так і надалі. По-друге, коли в минулому дія завершилась успіхом, то цей успіх слугуватиме надалі стимулом людських учинків. По-третє, вагоме значення має цінність (чи актуальність) того чи того людського вчинку, наслідком якого буде винагорода (чи покарання). Четверта аксіома стверджує, що чим частіше людина в минулому винагороджувалась за певні дії, тим менш цінною виступає для неї така винагорода, тобто йдеться про феномен перенасичення тими чи тими благами (винагородами). П'ята аксіома проголошує, що в разі неотримання сподіваної винагороди варто очікувати дії, зумовлені негативними емоціями (незадоволення, роздратування тощо) [140, 157-158].

Отже, і всі інші "аксіоми" теорії соціального обміну легко переводяться в практичну площину і звучать надзвичайно актуально для сьогоденного стану українського суспільства. Це стосується також концепції П.Блау, на аналізі якої зупинимось нижче.

У своїх теоретичних роздумах Блау розглядає процеси соціального обміну на макрорівні. Він виходить з того, що зі

зростанням рівня та обсягу обміну посилюється значення “спільних цінностей”, які повинні визнавати всі учасники обміну. Погляди П.Блау на функції цінностей збігаються з відомою концепцією Т.Парсонса, за винятком деяких окремих тверджень. Організаційне оформлення глобальні процеси обміну знаходять у соціальних інститутах. Саме вони, на відміну од цінностей, здатні чинити на індивідів зовнішній тиск. Завдяки інститутам мережа взаємообмінів структурується, набуває системних ознак. Блау поділяє соціальні інститути на інтегративні (ті, що безпосередньо підтримують соціальну солідарність), дистрибутивні (ті, що регулюють виробництво і розподіл соціальних винагород) та організаційні (останні мобілізують ресурси для досягнення певних соціальних цілей) [140, 162].

Наостанок зупинимося на важливих тезах: комуністична ідеологія передбачала ідею “морально-політичної єдності” суспільства, чим намагалася забезпечити в більшості його членів ціннісний консенсус щодо важливих питань суспільного буття, системність світогляду як умови стабільності свідомості, стійкості “соціально-психологічного самопочуття”. Відмовившись од цієї офіційної доктрини, українське суспільство тим самим відкрило для себе існуючу різноманітність цінностей.

Суспільні перебудови об’єктивно зумовили якісні зміни в системі соціетальних відношень, які супроводжуються зміною фундаментальних механізмів соціального регулювання та якісною трансформацією соціальних інститутів. Зміни вплинули передусім на цінності та норми, які були в основі найважливіших соціальних інститутів. Радянські системотворчі цінності (“інтернаціоналізм”, “колективізм”, “ентузіазм”, “альтруїзм”, “боротьба”) були замінені “ринково-демократичними” (“матеріальні статки”, “добробут дітей”, “здоров’я”, “міцна родина”, “цікава робота”,

“підвищення освітнього рівня”, “незалежність у справах, судженнях і вчинках”).

Сьогодні українське суспільство освоює нову та незвичну субсидіарну (на протипагу комунітарній) та ліберальну (на протипагу тоталітарній) ідеологію, що робить акцент на свободі особистості та виключно на її власній відповідальності за свою долю та долю близьких людей, і яка змінює знаки традиційних цінностей на протилежні. Як наслідок, механізм “правової несвободи” поступився механізмові “неправової свободи”, який полягає в тому, що індивіди змушені дедалі частіше вступати у неправові стосунки (односторонні чи двосторонні, антагоністичні чи солідаристські) з владою, правоохоронними органами, злочинними угрупованнями чи елементами тощо. Оскільки їхні права реалізуються за умов відсутності надійних інституційних механізмів захисту інтересів не лише слабких, а й сильних соціальних суб’єктів, то це спричинює зростання свавілля, всюдозволеності, безвідповідальності й безкарності влади на різних рівнях, а також всілякого роду асоціальних, неправових та злочинних угруповань тощо.

Підсилення внутрішніх суперечностей, які виникають внаслідок неузгодженості нормативних вимог з реальними умовами життя залишається причиною подальшого існування “подвійної моралі”, за якої відбувається порушення узгодженості між словом і ділом, а також виникає “тіньова нормотворчість”, тобто створення неофіційних правил поведінки, якими й раніше керувались, і нині керуються певні особи. Такі ціннісні орієнтири, як ідеологічно заангажована соціальна активність поступилися місцем всюдозволеності та безвідповідальності, а колективізм – індивідуалізові.

Зміна соціальних умов, суспільних ціннісних орієнтирів призводить до того, що механізм їхнього відтворення перестає бути провідним, поступаючись місцем адаптаційним механізмам. Динаміку цього процесу можна простежити через

аналіз трансформації індивідуальної ціннісної системи особистості, яка має циклічний характер. Основними фазами цього процесу є:

- *збереження попередньої ціннісної системи суб'єкта*, незважаючи на суспільні зміни, оскільки сформована в процесі минулого досвіду індивідуальна система ціннісних орієнтирів слугує своєрідним фільтром для ціннісної інформації, яка надходить ззовні;
- *розлад індивідуальної ціннісної системи* – стан, який означає початок руйнації індивідуальних цінностей;
- *криза індивідуальної ціннісної системи*, в процесі якої відбувається відчуження та самовідчуження, особистість відчуває ціннісний вакуум;
- *розвиток* – така зміна ціннісно-орієнтаційної системи особистості, коли збагачується її внутрішній зміст за допомогою механізму адаптації до соціокультурного середовища, що змінюється.

Пристосування людини до соціуму передбачає обов'язковість визначення нею легітимно-домінуючої в суспільстві ціннісно-нормативної системи через її сприйняття. Адаптація за таких умов може бути як складною, так і досить легкою, а іноді навіть безпроблемною, адже збіг ціннісних орієнтирів адаптанта й соціуму уможливорює прискорення процесу інтеграції. Такий тип адаптації доцільно називати соціетально-адекватним.

Якщо ж людина не сприймає легітимно-домінуючу ціннісно-нормативну систему соціуму, до якого вона прагне інтегруватися, то процес пристосування адаптанта значно ускладнюється. Він може здійснюватися: а) соціетально-неадекватним, неприхованим протиставленням особистісної системи ціннісних орієнтирів соціетальній; б) мімікрійним, маскуванням особистісної нормативно-ціннісної системи під соціетальну, тобто прихованим протиставленням особистісних ціннісних орієнтирів соціетальним. Його вплив

на окрему особистість і на суспільство проаналізувала А.Лобанова, запропонувавши цілісну наукову концепцію соціальної мімікрії.

Труднощі адаптаційного періоду трансформаційного суспільства породжують потребу у визначені того оптимального шляху, рухаючись яким, суспільство могло б значно скоротити названий адаптаційний період, розв'язуючи при цьому важливі проблеми свого існування та успішного розвитку. Чимало дослідників вважають, що такий шлях передбачає поєднання адаптаційних процесів з активною діяльністю соціально цінного характеру за умов адекватного управління на всіх рівнях – від нижчих до вищих. А це, водночас, сприятиме формуванню у свідомості та практичній діяльності людей довіри до наявної (в даному випадку – в сучасній Україні) соціально-політичної системи.

За нинішніх умов *довіра, впевненість* у завтрашньому дні, *готовність* до активної діяльності заради сьогодення та майбутнього, *соціальна активність тощо* є важливими цінностями суб'єктивного порядку, без яких неможливі й інші цінності. Їх реалізація сприятиме здійсненню *принципу адаптації через соціальну активність і діяльність*, у процесі яких створюються життєво важливі цінності.

РОЗДІЛ IV. СУПЕРЕЧЛИВИЙ ХАРАКТЕР СОЦІАЛЬНОСПРЯМОВАНИХ ЗМІН У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

4.1. Стратифікаційні процеси в суспільстві та їх вплив на психологію і поведінку людей

Соціальний аналіз змін стратифікаційної структури українського суспільства дозволяє уточнити низку положень, важливих для здійснення його загальної характеристики. Передусім необхідно виділити процеси модернізації, пов'язані зі становленням ринку в Україні та приватного сектору господарювання: утворення та розвиток груп підприємців, робітників державних, змішаних та приватних підприємств; утворення в сільському господарстві груп фермерів, а в сфері промислового виробництва менеджерів, маркетологів та інших груп спеціалістів.

Трансформація соціальної структури українського суспільства має глибокий, груповий характер. Зруйновано стару структуру, чіткі перегородки між класами, виникли нові соціальні утворення. Оновився характер і набула глобальних масштабів поляризація суспільства, яке виявилось розколотим на дві протилежні частини: вищі верстви, котрі відрізняються великими прибутками та привілеями, і всі інші соціально незахищені та малозабезпечені.

За цих умов соціальної допомоги потребує більша частина населення, а соціальні групи не мають чітко визначеної форми класу. Головним чином, на думку О.О. Якуби, це “класоподібні утворення. Деякі з них являють собою групи на стику класів, наприклад, групи підприємців, структурні елементи яких можна віднести до різних класів” [154, с.145].

Визрівання соціальних груп – тривалий та складний процес. При цьому названі групи потребують допомоги не тільки для того, щоб вижити, але й для подальшого

самоутвердження, розвитку, участі в управлінні суспільством. Становлення соціально-класової структури органічно пов'язане з механізмами розвитку суспільства. Остання передбачає саморозвиток, тобто йде з нижчих щаблів організаційної структури до вищих. Водночас на сучасному етапі великого значення набувають цілеспрямовані дії у сфері вищих ешелонів державної влади. А вони знаходяться у стані постійної неузгодженості управлінських дій, боротьби за владу і навіть конфронтації, що негативно відображається на матеріальному і соціальному стані суспільства, призводить до більшої його поляризації.

Соціальна поляризація українського суспільства має різні сторони і знаходить свій прояв у наступних характеристиках. Так, у структурі споживання населення витрати на харчування в середньому становлять 52%, причому у 60 відсотків населення – 60 %, у 30 – перевищують 50 %. Масового характеру набуло й вилучення людей з економічного життя [155, с.58].

Соціальні процеси в Україні за сучасних умов – виражаються і в становленні нової соціальної верстви, яку прийнято називати „середнім класом”. Середній клас – це, перш за все, високопродуктивний і висококваліфікований, ініціативний працівник, це завжди інноваційний тип особистості. Представники інноваційного соціального типу особистості знаходяться в найбільш кваліфікованих верствах робітників, селян, інтелігенції. В українському суспільстві середні верстви тільки формуються і з'явилися у зв'язку з розвитком різних форм власності. Вони поповнюються і за рахунок кооператорів, орендаторів, фермерів, дрібних підприємців, управлінського персоналу банків, приватних кооперативних та спільних підприємств. Оскільки більшість з них ще не змінили як слід свого становища, їх виникнення не сприяє розвитку стабільності суспільства.

Складні процеси перерозподілу власності, структурних переміщень працівників, економічні негаразди уповільнюють створення якісно нової, численної середньої верстви населення.

Спостерігається відтік середніх верств з тих сфер діяльності, які суспільству необхідні, але не спроможні забезпечити швидкий розвиток після переструктурування. Наприклад, за останні роки значно скоротилась чисельність інтелігенції у сфері наукової праці. При цьому перехід найбільш кваліфікованих спеціалістів до комерційних структур часто супроводжується таким негативним процесом, як зниження кваліфікаційного статусу і втратою професійної майстерності за рахунок підвищення рівня доходів і соціального статусу [156, с.73].

Отже, ті верстви, які в нових умовах могли б виступити ядром формування середнього класу, розмиваються, їх представники переходять або в бідні верстви, або в структурні утворення з іншим статусним рівнем. За будь-яких умов вони втрачають свою активну роль. Цим значною мірою можна пояснити те, що в Україні за сучасних умов середні верстви є не чисельною групою. Все це уповільнює технічну модернізацію, політичну демократизацію українського суспільства, не сприяє стабільності соціальної системи, не забезпечує її динамічний розвиток.

Особливість і відмінність стратифікації українського суспільства полягає і в тому, що соціальні позиції індивідів, груп, верств закріплюються переважно між соціальними зв'язками: протекція, родинні відносини, корпоративність і т.п.

Динаміка соціальних процесів свідчить, що основні тенденції перетворень соціальної структури українського суспільства характеризуються посиленням позицій ринкової економіки, зростанням числа зайнятих у приватному секторі і бізнес-діяльності, поглибленням соціальної диференціації та соціальної поляризації, появою принципово нових соціальних

груп, вимиванням середніх прошарків, зростанням соціальної напруженості.

Український соціум, таким чином, є диференційованим, гетерогенним, а його структуру визначає взаємодія двох тенденцій – до поглиблення нерівності, диференціації соціокультурних утворень і водночас тенденція до соціальної гомогенізації, спрощення соціальної ідентифікації особистості. Різноманітність форм власності, динамка розподільчих відносин визначають процес диференціації, тобто розшарування соціальної структури суспільства [157, с.105].

Негативні явища і тенденції становлення та розвитку нової соціальної структури українського суспільства зумовлені комплексом причин. По-перше, незавершеністю економічних і політичних реформ, помилками в процесі їх проведення, а також економічною кризою, яка призвела до того, що найрізноманітніші за свої матеріальним становищем та соціальною незахищеністю верстви перемістились до нижчого класу. По-друге, аналіз соціальних і політичних процесів свідчить, що українське суспільство після тривалої історичної перерви намагається позбутися домінування перерозподільного типу господарювання. Але така спроба на практиці набрала поспішний, недостатньо розроблений у технологічному і правовому плані характер, що, зумовило серйозну деформацію стратифікаційних процесів. По-третє, необхідно мати на увазі наступну визначальну обставину. Суспільний лад сучасної України як перехідного суспільства характеризується становленням економічного панування торгово-фінансового капіталу й авантюристичних форм капіталістичної діяльності.

Отже, вивчення процесів стратифікації в українському суспільстві показує, що формування новітніх соціальних утворень має специфічний характер внаслідок особливої міцності корпоративних зв'язків, пріоритетних позицій, які

зайняв в економіці країни торгово-посередницький капітал, допущених помилок у процесі здійснення реформ. Як результат – недостатня кількість нових соціальних груп і верств, посилення соціальної диференціації і поляризації суспільства, високі темпи його маргіналізації, недовіра до влади, демократичних перетворень.

Таким чином, аналіз соціальних процесів у сучасному українському суспільстві свідчить, що нові соціальні групи, які нині розвиваються, додають суспільству динамізму, хоч напрямки їх соціальної активності часто розходяться з інтересами інших соціальних груп.

Український соціолог Сергій Makeєв у свої працях “Легітимація політичних домагань” та “Процеси соціальної структуризації в сучасній Україні” досить детально розглядає проблеми соціальної структури сучасного українського суспільства. Аналізуючи економічні зміни і рівень життя в сучасній Україні, він приходить до висновку, що український соціум є диференційований, а його структуру визначає дихотомія двох тенденцій – до поглиблення нерівності і водночас, хоч би як парадоксально це звучало, тенденція до соціальної гомогенізації [158, с.72].

В останні роки в нашій країні спостерігається небачене зростання реальної соціальної однорідності: невиплати винагороди за працю фактично означають непідтвердження державою професійних і кваліфікаційних відмінностей, тобто зрівнялівки всіх у тій економічній ситуації, що склалася. Колишні конвенції, правила, зразки взаємодій або частково деінституалізовані, або не повністю інституалізовані. Інакше кажучи, доступ до ресурсів здійснюється за умов неповноцінних правил або ж зовсім без таких. Останнє спонукає індивідів та груп до дій, що лежать поза загальноприйнятим ціннісним або етичним контекстом та не мають жодних міцних суспільних підстав, якщо не для всіх, то для більшості.

Процеси структуралізації в Україні – це водночас і наслідки, і передумови поділу та переділу влади і власності. Оголошений життєво важливим рух до ринкової економіки супроводжувався виразними тенденціями до деіндустріалізації (зупинка і закриття підприємств, декваліфікація робітників та інженерів), натуралізацію обміну між економічними суб'єктами. А також відродженням архаїчних форм самозабезпечення товарами й послугами, поширенням практики перерозподілу доходів через формування неофіційного ринку зайнятості, створення каналів руху фінансових ресурсів за межами банківської системи і т. ін. Інакше кажучи, внаслідок комплексного впливу явних і прихованих чинників у соціальній структурі складаються певні конфігурації позицій, а спільним контекстом їхнього існування залишається довільна автономізація сегментів і фрагментів соціального цілого, причому ці сегменти і фрагменти конституюють власні правила самоорганізації, будучи не в змозі утвердити загальних. Відділення позицій (статусів) від систем винагороди, незавершеність процесу дроблення і присвоєння власності й політичної влади зумовлюють можливість і навіть необхідність розпаду обов'язкової для функціонально-залежних систем ідентичності індивідів та їх позицій, їхню взаємну диференціацію чи навіть відчуження і відторгнення. За відсутності систем винагороди належність поставлено під сумнів, отже, зникла й жорстка обов'язковість участі, контроль за якою заздалегідь приречений на неефективність. Інакше кажучи, оскільки ресурси ідентифікації виявилися недосяжними і невизначеними, значна частина простору ідентифікаційних практик перетворилася на “проблемний простір”. І в особистісному, і в соціальному аспектах питання ідентифікації стали центральними для структури суспільства [159, с.77].

Більше того, українське суспільство постає сьогодні як суспільство “нічиїх” речей. Тут мало що комусь належить; в

багатьох випадках важко сказати, чи здійснюється диференціація державної, колективної і приватної власності (тим більше, що державна власність використовується як приватна). Можливість для включення у нову гру зі значними економічними і соціальними ставками та готовність взяти в ній участь, реальні знахідки і втрати – ось що найчастіше диференціює агентів взаємодії. Порівняно з недавнім минулим, без сумніву, спостерігають помітні зрушення, внаслідок яких утворилась строката й неоднорідна картина, відбулося непередбачуване переміщення й розміщення індивідів, спільнот і організацій в суспільному континіумі взаємодій. Реконструкцію цієї картини соціологи ще не здійснили, не вироблені й поняття для окреслення явищ, що намітились. Проте певні особливості, які найбільше впадають у вічі, вже можуть бути предметом обговорення [160, с.204].

Наявність “верхів” і “низів”, тонкий прошарок тих, кому вдається підтримувати стабільність (своєрідний ембріон “середнього класу”) приховує у собі дві небезпеки. По-перше, це небезпека зростання соціальної напруги, що закономірно виникає в бінарній структурі. По-друге, первісне накопичення капіталу при спотворених ринкових відносинах може призвести до невідповідного зростання і самовідтворення вищого класу.

Стратифікація сучасного суспільства на “вищий – середній – нижчий” класи – процес закономірний. Треба лише створити законні умови для того, щоб їхні гроші були чесно заробленими. На сьогодні великим недоліком у діяльності Верховної Ради та уряду України є те, що вони не змогли створити економічні умови для швидкого становлення “середнього класу”. І це небезпечно, адже саме він є гарантом стабільності суспільства, виконуючи своєрідну роль буфера, що знімає соціальну напругу від зіткнення інтересів полярних класів.

Отже, українське суспільство є складноструктурною та багатовимірною будовою. Кожна особистість від народження

до кінця свого життя в ньому може бути охарактеризована через набір властивих їй приписних та набутих статусів і віднесена до певного класу.

Тому соціологи в якості одного із варіантів (за рівнем життя) виділяють в сучасному українському суспільстві три основні страти: вищу, середню й нижчу. В основі формування такої “драбини” є нерівність, і люди, рухаючись по такій драбині вгору, забезпечують собі, своїм дітям все кращі життєві умови і все ширші можливості і, рухаючись вниз, значно звужують свої можливості.

Як же оцінюють громадяни України свої життєві шанси за охарактеризованих умов? Соціологічні дослідження засвідчують, що відсоток незадоволених своїм життям і тим, що відбувається в суспільстві, значно переважає відсоток задоволених. Особливо негативно оцінюють українські громадяни шанси на комфортне життя. За всіма критеріями негативна оцінка переважає позитивну в 16-40 раз. Пом’якшена характеристика життєвих шансів простежується лише в тих твердженнях, де оцінка не пов’язана безпосередньо з грошима. Це відчуття безпечності, захист честі та гідності, можливість влаштувати особисте життя, здобути освіту і т. ін. [161, с.35-36].

Необхідно зауважити, що охарактеризована оцінка своїх життєвих шансів представниками різних класів і соціальних груп України неоднозначна, як неоднозначна вона і при оцінці соціальної справедливості. Більшість соціальних груп під соціальною справедливістю розуміє справедливу винагороду за трудову діяльність, гарантії соціальної захищеності. Представники підприємницьких структур найбільше занепокоєні незахищеністю підприємства, власності. Незаможні верстви населення вбачають соціальну справедливість у відсутності розподілу на багатих і бідних, а також ліквідації привілеїв для особливо багатих людей.

Дедалі більшу роль у визначення місця групи в стратифікаційній системі відіграє власність. Проведені в Україні дослідження свідчать, наприклад, що підприємці-власники відрізняються від підприємців, які не мають власності, більшою активністю, упевненістю, оптимізмом. Власність принципово змінила і соціальний стан керівників вищої ланки [154, с.147].

Певне значення у цьому контексті має і сектор господарювання. Робітники, наприклад, відчують погіршення свого життя та втрату соціального статусу, оскільки їхні здібності, досвід, трудової діяльності відступають на задній план, вони не відіграють суттєвої ролі у їхній життєдіяльності.

У такому ж стані опинилися і спеціалісти. При цьому відчуття “зайвих людей” у суспільстві породжує соціальну апатію, мовчазне обурення, пошуки нових місць роботи, у тому числі і в зарубіжних країнах. Ця ситуація небезпечна й тим, що призводить до соціальної деградації суспільства, руйнування наукового потенціалу тощо. Названі стратифікаційні процеси та матеріальні негаразди відображаються на психології та поведінці людей, породжують їх масове незадоволення загальним станом у суспільстві і своїм власним життям. Спостерігається поступове перетворення суспільства на комплекс різних об’єднань та угруповань і втратою людини свого власного “Я”; відбувається перебудова свідомості, типу мислення, стереотипів поведінки, ціннісних орієнтацій. Це спричиняє суперечливе ставлення людей до внутрішнього духовного життя, до вміння аналізувати свої можливості, розуміння смислу свободи і самого життя.

Аналізуючи процес існування особистості в сучасних соціально-економічних умовах (не тільки України, а й інших держав світу), можна стверджувати, що конкуренція, суперництво, страх, переживання невдачі та успіху в

діяльності, перевага матеріальних потреб деградують свідомість людини, створюють загальнолюдські цінності та систему взаємовідносин між людьми.

Приналежність індивіда до певної соціальної групи, соціальний престиж тих чи інших професій ставить індивіда в ситуацію вибору, де вона приймає для себе певні правила, стандарти, моделі поведінки тощо. Людині (особливо молодій) часто нав'язують стандарти спілкування, музики, моди, що негативно відображається на процесі її самоідентифікації. Маніпулятивні підходи у ставленні до оточуючих – це одна риса сучасної людини. Індивід – ХХ-ХХІ століть – це нерідко відмінний маніпулятор, який намагається психологічно підкорити собі подібного і мати від цього певну користь [162, с.100-101].

На основі проведеного аналізу можна зробити кілька висновків:

- 1) соціальна структура в Україні на сьогодні поки що розмита, недиференційована;
- 2) станові, групові інтереси часто не визначені;
- 3) елементи соціальної структури та суспільство загалом ще чітко не усвідомили шляхів подальшого розвитку, що породжує соціальну невизначеність, непевність, розчарування.

4.2. Соціальні проблеми, що вимагають першочергового подолання

Першоелементом системи соціальної роботи є сама особистість, яку треба розглядати як певну систему потреб. Оскільки задовольнити будь-яку потребу людини неможливо без її безпосередньої участі, то вона автоматично стає агентом або учасником процесу соціальної роботи. Звідси прямо впливає місце та роль кризової людини у системі соціального забезпечення як джерела її саморуху. Її провідна функція полягає у тому, що він, елемент, індивідуалізує функціонування системи соціальної роботи шляхом здійснення програми особистого індивідуального розвитку.

Нагадаємо, що у філософському трактуванні потреби – це “нестаток у чому-небудь необхідному для підтримки життєдіяльності та розвитку організму, людської особистості, соціальної групи, суспільства загалом; внутрішній збудник активності”. При цьому задоволення існуючих потреб веде до появи нових, “і це породження нових потреб є, за визначенням К. Маркса, першим історичним актом”.

Людина виходить за обмеження першої природи і “доводить свою всезагальність понад усе шляхом створення розмаїття потреб і засобів (їх задоволення), а потім розчленуванням і розділом конкретної потреби на окремі складові і сторони, які стають різними приватними і тим самим більш абстрактними потребами”.

При цьому слід звернути увагу на те, що потреби особистості мають системний характер, тому суспільство повинно мати саме повний варіант системи соціальної роботи, оскільки у будь-який момент може активізуватись будь-яка потреба людини. “Розмір так званих необхідних потреб, рівно як і засоби їх задоволення, самі є продуктом історії і залежать від культурного рівня країни”, – цілком слушно зауважував К.

Маркс. Усвідомлені суспільством, класами, групами та індивідами потреби виступають як їх соціальні інтереси.

У словнику-довіднику для соціальних працівників та соціальних педагогів виділяється два види потреб, з якими вони стикаються у практиці соціальної роботи. Тут мова йде про психологічні та соціальні потреби. При цьому зазначено, що психологічні потреби – це “психічне явище відображення об’єктивної нужди (нестатку) організму у чому-небудь (це є біологічні потреби) або особистості (соціальні чи духовні потреби, які властиві тільки людині).

Психологічні потреби виступають джерелом активності людини. Діяльність людини породжується “модифікованими” потребами – мотивами. Мотив спонукає людину до діяльності, тому що мотив є предметом потреби, опредмеченою потребою”.

У той же час соціальні потреби подаються для соціальних працівників як “особливий вид потреб людини; нестаток у чому-небудь, що є необхідним для підтримки життєдіяльності організму людської особистості, соціальної групи, суспільства загалом; внутрішній спонукач активності. Потреби соціальні – потреби людини у трудовій діяльності – соціально-економічній активності, духовній культурі, тобто в усьому, що є продуктом суспільного життя.

До потреб соціальних належать потреби, пов’язані з включенням індивіда в сім’ю, соціальні групи і колективи, в різні сфери виробничої і невиробничої діяльності.

Потреби соціальні – вихідний збуджувач людини до діяльності, що виражає залежність суб’єкта діяльності від зовнішнього соціального світу. Умови, які оточують людину, не лише породжують потреби, але й створюють можливості їх задоволення. Фіксація соціальних потреб у формі ціннісних орієнтацій, усвідомлення реальних можливостей їх реалізації, шляхів і способів їх досягнення означають перехід потреб до свідомості людини”.

З інших наукових джерел відомо, що мотив – це окультурена потреба і з цим можна погодитись. При цьому очевидним фактом є наявність у структурі особистості двох протилежних джерел активності, а саме: вітального, коли активність збуджується завдяки механізму мотивації, тобто залежного від першої природи, та соціального, коли активність збуджується завдяки механізму спонукання, тобто залежного від другої природи.

Тут треба визначити сферу використання понять “людина” та “особистість”, бо кожна з понад ста тридцяти наук, що вивчає особистість людини, вкладає у них “свій” зміст. Досить вказати на те, що в сучасній науковій літературі існує понад п’ять десятків визначень поняття “особистість”.

При аналізі явища соціальної роботи слід виходити, на нашу думку, з того, що у понятті “людина” фіксуються загальні родові ознаки – біологічна організація, фізичний стан, психіка, свідомість, мова, а у понятті “особистість” фіксуються соціальні властивості (здатність до праці, спілкування), що притаманні окремому типу людей, і їх форма існування завжди індивідуальна.

Вираз “особистість людини” підкреслює системне відтворення та функціонування природних та соціальних якостей індивіда. Це добре сформулював А. Г. Спіркін, який писав: “Людина являє собою цілісну єдність біологічного (організмного), психічного та соціального рівнів, які формуються із двох начал: природнього та соціального, успадкованого та набутого в житті. При цьому людський індивід – це не проста арифметична сума біологічного, психічного та соціального, а їх інтегративна єдність, яка приводить до виникнення якісно нового ступеня – людської особистості”[129, с.262].

При цьому важливо підкреслити те, що особистість, як одна зі складових структури індивіда, морфологічно

складається з так званих сутнісних сил, які саме й утворюють її соціальну якість.

Суспільні відносини, засвоєні особистістю у ході життєдіяльності, як довів К. Маркс, претендують “на положення внутрішньої сутності”, у цьому сенсі вони і виступають сутнісними силами людини, які він і розглядав як “дійсний суспільний зв’язок” людей.

Більш пізніми дослідженнями доведено, що сутнісні сили, як атрибутивні якості, виникають у процесі внутрішньої життєдіяльності людини. Вони існують у структурі біологічного організму людини як специфічні енергоінформаційні поля, завдяки яким людина має змогу брати участь у суспільному поділі праці.

Таким чином, “сутнісні сили” треба розглядати як міру акумульованої людиною інтелектуальної енергії, завдяки якій вона може здійснювати певний вид роботи, а отримуючи за це матеріальну винагороду, підтримувати своє існування. Їх не можна ототожнювати з діяльністю людини, оскільки вони характеризують лише її потенційну можливість до здійснення такої діяльності.

Отже, сутність особистості людини є функціонування сутнісних сил як, власне, соціального змісту людини, що еволюційним шляхом виникає із атрибутивних властивостей універсуму. Це у генетичному аспекті, а у функціональному вимірі – сутнісні сили виникають у молодого покоління під впливом уже існуючого суспільства.

Саме молодь на етапі зрілого стану підхоплює естафету старшого покоління у збагаченні існуючого соціального світу.

За таких умов поняття “розвиток особистості” постав як суспільний процес. Воно розглядається як “рух” особистості у суспільній життєдіяльності. “Рівень, якість розвитку особистості, сам по собі є умовою її участі у житті суспільства”.

Даний процес – не просто потік її змін, а сталі, тобто такі, що зберігають зміни у структурі життєдіяльності особи, і які пов'язані з оновленням або реабілітацією, якщо говорити мовою соціальної роботи, її сутнісних сил. І якщо в жодній сфері дійсності не може проходити розвиток, який би не відкидав своїх прийдешніх форм існування, то розвиток особистості засобами соціальної роботи передбачає, відповідно, перетворення існуючих настанов, орієнтацій, ідеалів, цілей, потреб та мотивів, нарешті, поведінки людини.

Привласнюючи об'єктивні соціальні відносини, особистість завжди вступає з соціальними спільнотами у прямий або опосередкований контакт. Сюди ж вона, особистість, відкидає і свій особистий продукт, що отриманий у результаті перетворення засвоєного матеріалу.

Існування соціальних спільнот – це особлива сфера у структурі соціального організму країни, і вона відома нам як громадянське суспільство. Нагадаймо, що сьогодні в теоретичній думці України під громадянським суспільством розглядається “суспільство розвинених економічних, соціальних, політичних і моральних взаємовідносин, яке функціонально не залежне від держави, взаємодіє з нею, створює правові відносини, умови зростання матеріального добробуту та духовної культури, сприяє розвитку соціальної активності громадян, форм їх самоорганізації”.

Для сучасного українського суспільства актуалізуються, з точки зору того, що воно є основою для саморозгортання явища соціальної роботи, принаймні декілька основних особливостей громадянського суспільства, а саме те, що:

- воно ще тільки структурується у певну соціокультурну композицію громадських організацій, об'єднань, асоціацій, фондів, рухів. Це означає, що національна система соціальної роботи повинна одночасно вибудовувати свою структуру з урахуванням не тільки

стану та політики державних інститутів, але й поведінки агентів громадянського суспільства;

- його провідними завданнями, у розумінні європейської традиції, є: забезпечення прав і свобод кожного пересічного громадянина та громадське “страхування” щодо їх реального забезпечення;
- воно здійснює громадську оцінку якості “життєвого простору” особистості щодо дотримання принципу справедливості та його придатності для саморозгортання особистості;
- воно має стати експертом якості управлінських рішень з боку держави, особливо соціальної політики;
- воно покликане забезпечити ефективний громадський контроль щодо невтручання державних органів управління в особисте життя громадянина;
- воно повинно бути ініціатором пропозиції щодо множини власних рішень та механізмів запровадження (громадські слухання, обговорення у ЗМІ і таке ін.) аж до їх прийняття демократичними засобами.

Тож провідним елементом тут є соціальні спільноти, тому що саме вони на практиці генерують не тільки зміст соціального явища, але й наукові знання про “соціальне”, а у їх масовій свідомості функціонують та зберігаються духовні цінності. Тому головна його функція проявляється у формі діяльності з формування та зберігання потреб особистості.

Громадянське суспільство визначає загальні межі, обсяг і структуру системи соціального забезпечення. По вертикалі розташовуються різні соціальні спільноти, що відрізняються одна від одної наборами потреб та інтересів, які формуються на їх основі, а по горизонталі – розташовується сукупність потреб цих спільнот. Тим самим створюється певний діапазон для задоволення потреб окремої особистості і, відповідно, можливість досягнення нею певного рівня розвитку.

Це означає, що соціальні спільноти визначають той масштаб розвитку особистості, який відповідає конкретному періоду розвитку суспільства. Бо саме вони утворюють, за висновками К. Маркса, так званий формаційний тип особистості.

Таким чином, генетичний зв'язок соціальної роботи з громадянським суспільством, який інтуїтивно відчувається дослідниками, є поясненням того, що останнім часом дехто з них відносить до її об'єктів усе більшу кількість верств населення. Не поодинокими є випадки коли до об'єктів соціальної роботи віднесені категорії працюючих, які мають добре здоров'я, амбіційні плани на майбутнє й досить солідну заробітну платню.

Соціальна робота є породженням родового життя людини, тому вона саморозгортається на основі функціонування та розвитку громадянського суспільства, визначається потребами людини, і, нарешті, торкається як потреб біологічного, так і соціального походження. При цьому зауважимо, що держава виконує відносно соціальної роботи лише загальну регуляційну функцію.

* * *

*

На фоні всіх інших негараздів у нашому суспільстві постійно спостерігається проблема, про яку неможливо ні думати, ні говорити спокійно: це **проблема безпритульності дітей**. Як це було під час громадянської війни в Росії 1918-1922 років. У “Конвенції про права дитини” та міжнародній “Декларації про виживання, захист та розвиток дитини” зазначається, що жодна дитина не може бути позбавлена права на піклування та увагу суспільства, тим більше, якщо вона знаходиться в складних обставинах. Останнє передбачає вживання заходів, спрямованих на ліквідацію причин, що породжують подібні ситуації.

Сьогодні в Україні збільшується кількість функціонально-неспроможних сімей, самоусуваються від виконання виховних завдань заклади освіти, згортається робота з дітьми за місцем проживання. Внаслідок цього зростає кількість неповнолітніх, залишених наодинці зі своїми проблемами, а також тих, чия поведінка виходить за межі правових та моральних норм.

Міжнародні організації, зокрема ЮНІСЕФ, вважають, що до безпритульних, тобто дітей вулиці, належать неповнолітні, які:

- живуть “на вулиці”; їх найперші проблеми – виживання і житло;

- не спілкуються з сім'ями їх попереднього перебування, тобто сім'ями батьків, і живуть у тимчасових сховищах, або взагалі його не мають і ночують будь-де;

- підтримують контакт з сім'єю, але через бідність, перенаселеність, різні види експлуатації та зловживань щодо них проводять більшу частину дня, а іноді й ночі, на вулиці;

- вихованці інтернатів та притулків, які з різних причин втекли звідти і перебувають на вулиці [163, с.170].

Тому цілком закономірним є значний інтерес до них з боку українських соціологів, які періодично проводять опитування безпритульних дітей. Одне з них було проведено на замовлення представництва ЮНІСЕФ у Києві та Одесі в 1997 році (опитано 310 дітей). Причому міста для опитування були вибрані не випадково. Одеса завжди мала славу вільного “комерційного” великого міста, що, безумовно, приваблює дітей з вулиці. Столиця вабить їх тим, що велике місто має багато природних сховищ: метро, підземні переходи, ліфти і дахи багатопверхових будинків.

Для проведення дослідження з метою отримання детальної інформації про специфіку поведінки безпритульних дітей в названих вище містах були створені групи волонтерів, до участі в яких запрошувались підлітки – ровесники

опитуваних, які пройшли спеціальну соціально-психологічну підготовку. Під час проведення рольових ігор і психологічних тренінгів з ними були опрацьовані специфічні проблеми таких дітей, загальні правила оформлення і заповнення анкет, правила побудови і проведення бесід.

Аналіз результатів опитування безпритульних дітей показав, що більшу частину з них (54%) становлять ті, хто втік з неблагополучних сімей, близько третини виховувались у неповних сім'ях. Поширене уявлення, що безпритульними найчастіше стають сироти, не підтвердилось. Тобто недостатня увага владних структур до сім'ї є однією з головних причин дитячої безпритульності. Але не можна знімати відповідальності і з самих батьків у названих сім'ях, які пиячать, дотримуються нездорового способу життя, не займаються вихованням своїх дітей.

Пояснюючи причини свого перебування на вулиці, діти, як правило, називають сімейні негаразди та небажання відвідувати школу. Основними небезпеками, які підстерігають їх на вулиці, є злочинність, токсикоманія, торгівля наркотиками і проституція. Кожен п'ятий з опитаних не вміє читати, а кожен четвертий не вміє писати. Разом з тим, чим старша за віком дитина, тим частіше висловлюється бажання вчитися. Підлітки з вулиці віком у 16-17 років не можуть також знайти роботу. Дівчаткам іноді пропонують тимчасову роботу на лотках (продаж продуктів), але відсутність елементарних математичних знань для підрахунку фінансової виручки позбавляє їх такого заробітку. Тому безпритульним дітям доводиться звертатися до керівництва тіньової економіки або неформального сектора [Там само, с.171-173].

Значно зросло останнім часом **соціальне сирітство**, складовою частиною якого є безпритульні діти. Для будь-якого суспільства, характерне таке явище: зі зниженням життєвого рівня населення та девіацією багатьох духовних цінностей активно проявляється такий феномен розвитку

суспільства, як зростання кількості дітей, які залишилися без піклування батьків. Це притаманне і нашому суспільству. Причому кількість дітей-сиріт постійно збільшується. Тут необхідно сказати добре слово про сім'ї, які беруть на виховання чужих дітей.

За сучасних умов специфіка і основна спрямованість соціальної політики в галузі дитинства полягає в тому, щоб захистити дітей від усього негативного, що відбувається в суспільстві. Створення оптимальних умов для підтримки соціально-незахищених дітей є одним з найважливіших завдань сьогодення. Найбільш вірним і гуманним визнається таким чином влаштоване життя дитини, коли вона передається на виховання у сім'ю, нехай навіть у чужу.

Поруч з дитячою, досить гострою є в сучасній Україні “молодіжна проблема”. Державна молодіжна політика започаткована Декларацією “Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні”, а також відповідними Законами, прийнятими Верховною Радою України в грудні 1992 року та лютому 1993 року, і розповсюджується на підлітків і молодь віком від 15 до 30 років. Кількість таких громадян в Україні становить 10 млн. осіб, тобто 17% від усього населення [164, с.6].

Як уже зазначалося, загальний стан життєвого рівня населення досить низький, тому немає можливості належним чином сприяти молоді у її соціальному становленні. Проблеми молоді, як правило, відкладаються на невизначений термін, у конкретних випадках ті чи інші прийняті рішення бувають несвоєчасними і втрачається їхня актуальність. Тобто “дійти до кожної молодої людини”, або хоча б намагатися не залишити поза увагою якусь частину молоді – завдання в сучасній Україні мало реальне. Небажання погодитись з цим призводить до розпорошення зусиль держави і до зневіри молоді в справедливості суспільства.

Не сприяє вирішенню багатьох молодіжних проблем (житлової, працевлаштування, професійного зростання та ін.) ставлення до молоді як до несамостійної і утриманської частини населення, якій обов'язково потрібно щось дати, забезпечити умови або, навпаки, заборонити і т. ін. Навряд чи можна сподіватись, що за таких умов сформується самостійно мисляча, готова до активної дії особистість. Потреба в усвідомленні і практичній реалізації молодіжних проблем настільки актуальна, що значною мірою від цього залежить подальша доля нашої країни. Як зазначав широко відомий радянський фізик А.Д.Сахаров, “науковий прогрес не принесе щастя, якщо не буде доповнюватись надзвичайно глибокими змінами в соціальному, моральному і культурному житті людства. Внутрішнє духовне життя людей, внутрішні імпульси їхньої активності найважче прогнозувати, але саме від цього залежить у кінцевому підсумку... порятунок цивілізації”[165, с.27-28].

* * *

*

Серед негативних проблем сучасного українського суспільства особливої гостроти набула **проблема злочинності**. У 2006 році в Україні було засуджено 170 тис. чоловік, що на 9,1% менше, ніж у 2005 році. 41,6% від усього числа (66,9 тис. осіб) – вирoki за здійснення особливо важких злочинів. За станом на середину 2007 року довічне ув'язнення в країні несли 1435 осіб, у т.ч. 14 жінок.

Згідно даних, які містяться на сайті Департаменту www.kvs.gov.ua, станом на 01.01.2011 року в місцях позбавлення волі перебувало 154 027 осіб (рік тому –147 716 осіб), в тому числі в 141 установі засуджених 113 917 осіб (108 187 осіб), з них 6 731 жінка (6 311 жінок), у виховних колоніях – 1434 особи (на 65 осіб менше, ніж рік тому), в СІЗО трималося 39 363 осіб (рік тому – 38 030, півроку тому –

40024 особи). За рік чисельність ув'язнених осіб в установах Департаменту зросла на 6 311 осіб (+ 4,27%), тоді як за попередній на 1770 осіб (+ 1,21%). Більші темпи зростання чисельності були тільки у 1999 році..

Протягом 2010 року до установ виконання покарань знову засуджених поступило 47048 осіб (тут і надалі у дужках дані за 2009 рік - 41411 особи), а звільнилося 37227 осіб (39213 осіб), в тому числі 21237 осіб (20890 осіб) звільнено умовно-достроково.

Найбільшу частку серед засуджених осіб складають особи, які відбувають покарання за крадіжки – 27 966 осіб (24,55%, рік тому 22,8%), за умисне вбивство засуджені 17 971 особа (15,8%, рік тому - 16,8%). Очевидно, що ріст кількості засуджених відбувається за рахунок осіб, які скоїли нетяжкі злочини.

З числа засуджених у 2010 році осіб раніше вже відбували покарання 25 910 осіб, або 55,1% (21 426 осіб, або 51,7%). Дещо інше співвідношення вперше засуджених осіб та тих, хто вже засуджувався раніше серед всіх осіб, що відбувають покарання (відповідно вперше відбувають покарання 54824 особи, або 48,1% (52833 особи, або 48,5%), не вперше – 59093 особи, або 51,9% (56096 осіб, або 51,5%). В Україні відбувають покарання у вигляді позбавлення волі 2332 іноземних громадянина, або 1,96% (2 234 особи, або 2,05%) та 6 993 особи без громадянства, або 6,1% (6 787 осіб, або 6,2%).

На цьому фоні вражає підліткова злочинність, і взагалі підліткова агресивність. Названий феномен прийнято аналізувати у двох напрямках: у плані цілераціональної мотивації дії та з позиції ціннісно-раціональної дії. Так, агресія підлітків, що зумовлена фрустрацією актуальних потреб (у визнанні, довірі, самоактуалізації тощо), зрештою перетворюється на характерну рису підліткової субкультури, що може і не мати явної функціональної зумовленості.

Доцільно вирізнити три мотиваційні орієнтації інструментальної агресії. Перша, катектична орієнтація – це орієнтація стосовно балансу задоволеності-незадоволеності, зумовлена потребами організму. Але, з погляду теорії дії, конкретну “організацію” мотивації не можна аналізувати лише у термінах потреб організму [166, с.466]. Організація елементів дії, насамперед, є функцією ставлення дійової особи до ситуації, а також історії цього ставлення, тобто досвіду. Тому другим аспектом є когнітивний. У межах когнітивно-біхевіористської концепції підліткову агресію розглядають як результат специфічного соціального оточення. При цьому вважають, що підґрунтя розвитку і закріплення агресивної поведінки першою чергою слід шукати у тому, як батьки виховували своїх дітей у перші роки життя, а також у пізніші періоди, включно з підлітковим віком. Третім аспектом мотивації є оцінний аспект, оскільки в системі координат дії суб’єкт стикається з ймовірними реакціями “іншого” на можливі дії “Я”. Тому вибір агресії як спосіб досягнення мети спирається на оцінку ситуації з розгляду ефективності передбачуваних дій та очікування наслідків реакції.

Сутність ціннісно-раціональної агресії полягає у цінності агресивної поведінки самої по собі. Згідно із Т.Парсонсом, ціннісна орієнтація стосується не значенням передбачуваного стану справ для дійової особи в плані задоволення-незадоволення, а змісту самих стандартів вибору. У цьому сенсі поняття ціннісної орієнтації пов’язане із виявом культурної традиції у системі дій. Із визначення нормативної орієнтації та ролі цінностей у дії випливає, що всі цінності містять те, що можна назвати соціальним значенням.

Цілерациональність підліткової агресії можна пояснити, з одного боку, конфліктом між специфічними потребами підлітка й можливістю їх реалізації, а з іншого – захисною

реакцією на гормональні, психологічні та соціальні зміни, що супроводжують процес дорослішання.

Гормональна перебудова організму активізує сексуальну енергію, породжуючи нові потреби та, разом із ними, комплекси, страхи, побоювання. До цього додається відчуття сорому, пов'язане з переживанням тих зовнішніх змін, які не завжди подобаються самому підліткові. Тому логічно, що дискомфорт і відчуття меншовартості підлітка, спричинені цими переживаннями, можуть виявлятися у справжній ворожості до оточення. Пом'якшеною формою реакції є боязливість і сором'язливість. Допомогти дитині пережити цей переломний момент може почуття ідеальної, чистої закоханості, а також переорієнтування (сублімація) накопичуваної сексуальної енергії на процес творчості, творення, що сприяє духовному розвитку [167, с.67-76]. Підліткові необхідна реалізація цієї енергії. Інакше, позбавлений можливості сублімувати її в якійсь цікавій для нього діяльності, він доводить навколишнім свою “дорослість” різноманітними девіантними витівками (палінням, використанням ненормативної лексики, дрібним хуліганством, тощо) або, навпаки, намагається “закритися” у своєму внутрішньому світі.

З іншого боку, захисна реакція пов'язана з процесом соціального становлення, який так чи інакше викликає конфлікт між цінностями масової і індивідуальної свідомості, зрештою трансформує внутрішній світ дитини. При цьому можна говорити про специфічні потреби підліткового віку, пов'язані з процесами формування особистості. Це потреба в соціальній самоідентифікації, індивідуалізації, самоактуалізації (творчості), близькому другові, виборі життєвої стратегії. Проблеми реалізації цих потреб на мікросоціальному рівні пов'язана з характеристикою соціального оточення підлітка (сім'єю, школою, однолітками), на вищому (макросоціальному) рівні – із особливостями

соціокультурної ситуації, в якій формується особистість [168, с.7].

Мова йде про економічну та політичну нестабільність, відсутність усталеної системи цінностей, глибинну диференціацію молоді за соціально-економічним статусом, динамічність соціальних процесів. Зауважимо принагідно, що форма і характер цілераціональної агресії зумовлені когнітивними та оцінними чинниками: силою спонукання до агресії, силою чинників, що гальмують таку поведінку, знанням конструктивного розв'язання ситуації.

Тип переходу від дитинства до дорослості залежить від того, наскільки великим є розрив у нормах і вимогах, що висуває конкретне суспільство до дитини і дорослого. Там, де ці вимоги більш-менш одноманітні, розвиток відбувається повільно і дитина досягає статусу дорослого поступово. В інших суспільствах норми поведінки дітей і дорослих є різними, або навіть протилежними. Дитячий вік вважається ігровим, вільним. Натомість від дорослого очікують високого рівня індивідуальної відповідальності. Від дитини вимагають слухняності, від дорослого – ініціативи й самостійності. Інакше кажучи, чим вищим є темп історичного розвитку, тим відчутнішими є розбіжності між генераціями, тим складнішими є механізми трансмісії, передачі культури від старших до молодших і тим вибірковішим є ставлення молодших до своєї соціальної й культурної спадщини [169, с.12].

Нинішній тип суспільства, за визначенням відомого американського антрополога, Маргарет Мід, є префігуративним, у ньому ж міжінтеграційна трансмісія культури передбачає не лише інформаційний потік від батьків до дітей, а й зустрічну тенденцію: молодіжна інтерпретація сучасної соціальної системи й культурної спадщини впливає і на старше покоління. Саме цим М.Мід пояснює молодіжну “контркультуру” [170].

У цьому разі важливо зрозуміти конкретні соціально-вікові й міжінтеграційні відмінності, що саме й створюють конфлікт, який провокує вияв підліткової агресії. При цьому необхідно зважити на деякі методологічні деталі. По-перше, як зіставити суб'єктивно приписувані властивості або об'єктивні розбіжності, котрих самі люди можуть навіть не усвідомлювати? Можна дізнатись про думку підлітків стосовно того, чим і наскільки вони відрізняються від представників старшої генерації. А можна “об'єктивно” зіставити типові для тих та інших форми поведінки, ціннісні орієнтації, самооцінки тощо. Обидва підходи законні й правомірні, але результати, як зазначає І.Кон, як правило, не збігаються. Підлітки та юнаки схильні перебільшувати міру своїх відмінностей від старших. Нерідко цієї помилки припускаються й дорослі. По-друге, частина відмінностей зумовлена віком: молодь більше поціновує новизну та яскравість, більш зрілі люди – солідність та надійність. Деякі розбіжності (наприклад, музичні уподобання) пояснюються специфікою культурного середовища, до якого людина належала в роки свого формування, а частина з них (наприклад, рівень освіченості) зумовлена макросоціальними, історичними процесами. По-третє, рівень необхідності та наступності неоднаковий у різних сферах життєдіяльності. У сфері споживчих орієнтацій, дозвілля, художніх смаків, сексуальної моралі розбіжності між батьками та дітьми, між старшими та молодшими куди суттєвіші ніж стосовно головних соціальних цінностей. Молодь завжди прагне відрізнятись від старших, причому цього легше досягти за допомогою зовнішніх аксесуарів. Таким чином, за допомогою молодіжної моди, молодіжного сленгу, музичних захоплень тощо відрізняють “своїх” від “чужих”. У певному сенсі це є одним із аспектів процесу ідентифікації (самоідентифікації), що в соціологічному тлумаченні означає процес і результат опанування індивідом нормативних стандартів поведінки,

цінностей, ідеалів, ролей, системи якостей представників тих соціальних груп, з якими він себе ототожнює.

Еріх Фромм вважав самовизначення однією із головних потреб людини. Протилежним йому (самовизначенню) є відчуття невпевненості та непричетності. На думку деяких психологів, ті, хто погано ставиться до своєї нації, вважаючи себе приємним винятком із неї, агресивні й у ставленні до інших націй [171, с.96]. Досить вагомим чинником при цьому є сутність визначеності статусу та ролі, яку виконує молода людина. На думку відомого американського психолога Б.Скіннера, щоб зменшити невизначеність і незадоволеність молоді, потрібно забезпечити їй відчуття цілі і послабити відчуття відчуженості та безнадійності, особливо в моменти адаптації до нових умов існування [172, с.35]. За Скіннером, у суспільстві не може бути незалежної, “автономної людини”, оскільки поведінка людини зумовлюється і контролюється соціальним середовищем, засобами мови, звичаїв, соціальними інститутами, системою виховання тощо.

Сьогодні суттєво посилюється невизначеність соціальної ситуації, в якій молода людина живе і діє. Тому швидко зростає залежність поведінки, установок, стратегій молоді людини від її соціального та індивідуального життєвого ресурсу, зокрема її соціально-економічного статусу. Молодій людині без досвіду, належної освіти, матеріального забезпечення надзвичайно важко досягти високого статусу в суспільстві. З іншого боку, кризові явища, нестабільність у суспільстві спричинили до переміщення значної частини української молоді в “тіньову” сферу або напротиправний життєвий шлях.

Особливо піддаються різним негативним впливам підлітки, які ще не мають відповідного досвіду боротьби з життєвими негараздами. Американський соціолог і соціальний психолог Герберт Блумер, досліджуючи

елементарну колективну поведінку, яка характеризується збудженням, хаосом, безладдям, вказує, що вона може виникати за умов нестійкості або порушення звичних норм існування, за усталеного порядку життя, коли люди переживають неспокій, релігійні і моральні хвилювання, трудові конфлікти і т.п. [173, с.168].

Перераховані та інші соціальні фактори породжують не тільки неспокій та нервову напругу у людей, а й девіантну поведінку та злочини, особливо в середовищі підлітків. У сучасному українському суспільстві збільшується кількість дітей, для яких характерна негативна поведінка, токсикоманія та наркоманія.

Учені виділяють психологічні, біологічні та соціальні причини відхилення у поведінці. У літературі підлітковий вік визначається як найнебезпечніший період щодо виникнення й закріплення різних негативних виявів у поведінці. Саме в цей період розпочинається процес самооцінювання та самовиховання. Провідною суперечністю підліткового віку є прагнення до дорослості й неможливість адекватно його реалізувати. Дуже важливим для підлітка є ставлення дорослих до нього як до рівного за віковою ознакою. Тому будь-які дрібниці і невеликі зауваження, а тим більше нетактовність можуть боляче поранити самолюбство дитини. Звідси й виникає багато конфліктних ситуацій, різних форм протесту (неслухняність, упертість, негативізм, опір виховному впливу).

Вивчення основних причин схильності до вживання алкоголю, наркотичних речовин, куріння свідчить, що вони криються у внутрішньому конфлікті, який породжує мотиваційний конфлікт. Підліток знаходить тимчасове розв'язання проблем у алкогольному чи наркотичному сп'янінні.

У цьому плані особлива відповідальність покладається на сім'ю. Опитування дітей 12-13-річного і 16-річного віку,

проведені Державним центром ССМ, показали, що лише 25,3% молодших підлітків і 16,7% юнаків оцінювали свої взаємини з батьками як “дружні”, “добрі”; 19,5% підлітків оцінюють їх як довірливі. “Конфліктною” вважають ситуацію у сім’ї батьків 15,6% молодших школярів і 51,2% старших підлітків. Приблизно аналогічний розподіл відповідей підлітків стосовно взаєморозуміння з учителями [174, с.31].

Багаточисельні психологічні та соціологічні дослідження, які останнім часом проводяться серед молоді України, свідчать про те, що зростає кількість учнівської молоді, яка вже у підлітковому віці спробувала на собі дію наркотичних речовин. Тенденція щодо вживання наркотиків стає надто небезпечною і сприяє залученню підлітків до кримінального способу життя.

Серед причин, які, на думку учнів, спонукають молодь до вживання наркотиків чи алкоголю, на першому місці – цікавість (75%), конфлікти з учителями, батьками (64%), бажання відволіктися від реальності (58%), бажання самовираження (54%), прагнення завоювати авторитет у ровесників (42%). Значна частина опитаних дітей визнає шкідливий вплив наркотичних речовин на їхнє здоров’я [175, с.335].

Одним з важливих факторів агресивної поведінки підлітків є **насильство над дітьми в сім’ях**. Причому цей фактор притаманний не тільки Україні, він є глобальним, загальнопланетарним. Наприклад, у грудні 2007 року засоби масової інформації передали звістку про те, як жінка у Німеччині холоднокрівно задушила під час сну п’ятьох своїх малолітніх дітей. Часто можна почути про знущання над дітьми в США, Англії, Франції, Нідерландах, Росії та в інших країнах світу.

Зішлемся на дані соціологічного дослідження, проведеного на базі Українського державного педагогічного університету. За даними українських соціологів, насильство стосовно підлітків дуже поширене. Так, на словесні образи на

свою адресу наражаються 73,8% опитаних дітей. Фізичного насильства зазнає третина підлітків. Обмеження громадянських прав та економічне насильство (крадіжка, здирництво) відчуває кожен п'ятий (23,8%). Дівчатка частіше зазнають сексуального насильства, а хлопчики вимагань та побоїв.

Судячи з відповідей підлітків, зовнішній світ сприймається ними як агресивне середовище, у якому треба поводитись обережно. Найвагомим чинником, який провокує агресивну поведінку людей, є вживання наркотиків (так вважають 58% опитаних) та алкоголю (57%). При цьому зазначається, що завдаючи побоїв у стані сп'яніння, людина часто не має заздалегідь визначеної мети [176, с.134-135].

Цікаве дослідження, спрямоване на виявлення взаємозв'язку між реальними типами соціальних ситуацій (що провокують агресію) та особистісними характеристиками індивідів було проведено кафедрою психології Чернігівського державного педагогічного університету.

Як свідчать результати цього дослідження, повнолітні частіше вдаються до непрямих форм агресії. При цьому дівчата більшою мірою схильні до вербальних, а юнаки – до фізичних форм агресії. Внаслідок антипатії до людини агресивно поведуться 75% юнаків і 87% дівчат. Якщо для перших бажанішою стає “фізична-пасивна-непряма” форма, то для других – “вербальна-активна-непряма” і “фізична-пасивна-непряма” форми [177, с.95-98]. Поганий настрій провокує агресію приблизно у третини респондентів усіх категорій. Перебування у нетверезому стані спричиняє вияви агресії у 11-16% молоді. Співвідношення типів реакції у різних вікових групах є приблизно однаковим. При цьому дівчата рідше обирають прямі форми агресії.

Ненавмисні словесні образи не провокують агресію у більшості респондентів усіх груп. Навмисну словесну образу більшість представників усіх груп співвідносять з

“вербальною-активною-прямою” формою агресії (на кшталт “дурень – сам дурень”). Відповідна реакція виявляється у підлітків і дівчат. Навмисна фізична агресія викликає відповідну реакцію у 82% підлітків, 66% повнолітніх респондентів, 69% юнаків і 78% дівчат. При цьому юнаки, як правило, вдаються до активної й прямої форм фізичної та вербальної агресії, дівчата віддають перевагу останній. Різний вплив на виявлення агресивності у респондентів різних вікових груп справляє перебування у компанії друзів. Так, наявність агресивної реакції у цьому разі вказують 11% підлітків і 29% дорослих респондентів. Обидві групи обирають “вербально-активну-непряму” форму, проте підлітки більшою мірою схильні до вияву фізичної сили. Впливу статевої належності на специфіку реагування не виявлено [Там само, с.97-98].

Показовою тенденцією останніх років є загальне поширення **соціального сирітства**, зумовленого ухиленням та відстороненням батьків від виконання своїх обов’язків, про що вже частково йшлося в монографії. Доведено, що вплив сім’ї на соціальний розвиток дитини визначається сімейним побутом, якістю стосунків, типом споживацької поведінки, особливими умовами сімейного життя. Розвиток і поведінка дітей формуються під впливом життєвих обставин, і вирішальним осередком у соціальному мікросередовищі є сім’я. З досвіду сімейного життя дитина формує у своїй свідомості уявлення про себе та інших людей, про навколишній світ загалом. Кожна дитина потребує індивідуального підходу, розуміння й толерантного ставлення дорослих.

Особливо важливим усе це є для опікунських сімей, які беруть чужих дітей для догляду і виховання. Виховання в такій сім’ї має чітко виражене соціально-педагогічне спрямування і забезпечення умов для адаптації дитини у новому соціальному мікросередовищі, максимальна

нейтралізація набутого нею негативного досвіду, компенсація вад фізичного і психічного розвитку, набутих за умов асоціального оточення [178, с.37].

Отже, сім'я є головним соціальним інститутом життя й виховання дітей. Закладення у дитинстві позитивних основ розуміння самостійності людини, здатності її до самовіддачі й любові, потреби у розвитку і самовдосконаленні полегшать процес соціалізації дитини, нейтралізують значну частину негативної енергії дитини, яка накопичується в ній під впливом зовнішніх умов її існування.

4.3. Соціальне управління в Україні та іноземний досвід

Управління людьми (тобто соціальне управління) існувало на нашій планеті завжди – від його примітивних форм у первісному суспільстві до сучасних форм у різних країнах світу. Розпочинаючи з античної епохи, почала формуватися теорія управління. Американський соціальний психолог Г. Олпорт вважає родоначальником цієї теорії Платона. Точка зору цього видатного філософа античності про ірраціональну поведінку народних мас як явища, що нібито супроводжує демократію, стала пізніше домінуючим мотивом західної соціологічної теорії “масових соціальних рухів”.

Ці питання розвивав у свої працях також Аристотель. У трактаті “Про політику” він писав про те, що людина – істота політична і що суспільний інстинкт становить необхідну основу походження суспільного союзу. Водночас Аристотель одним з перших звернув увагу на “бунтівні настрої людей, незадоволених існуючим політичним ладом”.

Ці ідеї отримали подальший розвиток у працях Томаса Гоббса, Бенедикта Спінози, Джона Локка, французьких просвітителів XVIII століття. Але найбільше уваги проблемі соціального управління та його психологічному аспекту

приділяв видатний німецький філософ Г.В.Ф. Гегель. У своїх працях з філософії історії, зокрема, він вказує на соціально-психологічні механізми історичної діяльності людей. “Аналіз історії, – пише німецький філософ, – переконує нас у тому, що дії людей витікають з їх потреб та інтересів, з їх характерів та здібностей..., і ніщо не здійснюється без пристрастей” [179, с.83].

Велику увагу проблемам соціального управління приділяв К. Маркс. При цьому він виходив з положення про необхідність управління в усіх сферах життєдіяльності суспільства на професійній основі. Професіоналізм управління означає відділення функції управління від функції виконання, розділяє людей у процесі соціального управління на носіїв суспільного інтересу (об’єкт управління) та його виразників (суб’єкт управління). Водночас суб’єкт і об’єкт управління утворюють органічну єдність, яка розповсюджується як на окремі колективи людей так і на суспільство загалом. Ось що писав з цього приводу К.Маркс: “В усіх видах робочого процесу, у якому кооперуються між собою багато людей, взаємозв’язок і єдність діяльності здійснюється системою управління, що має місце при керівництві оркестром... Якщо окремий скрипаль сам керує собою, то оркестр потребує диригента” [180, с.422]. Хороші слова, які стосуються системи управління будь-якого суспільства.

Як соціальне, так і економічне управління безпосередньо пов’язані з діяльністю людей, що об’єднуються в різні колективи: трудові, творчі, навчальні, наукові, оздоровчі, спортивні та ін. Поняття колективу зводиться до таких ознак: 1) об’єднання індивідів на основі якихось спільних завдань; 2) спільність діяльності і взаємодопомога; 3) спілкування між членами колективу; 4) наявність управлінської структури.

а) Досвід американської та японської системи економічного і соціального управління

Найважливішою функцією управлінської діяльності керівника будь-якого рангу, особливо у промисловому виробництві, є наукова організація праці (НОП). Тривалий час у світовій економіці панувала система НОП американського інженера Фредеріка Тейлора (1856-1915), яка здійснила величезний вплив на організацію виробництва і розвиток техніки у багатьох країнах світу, за винятком Японії. Система тейлоризму направлена на підвищення продуктивності праці за рахунок її раціоналізації та наукової організації (особливо інтенсифікації). Тейлор вважав, що трудові процеси повинні бути стандартизовані, і це потрібно вводити примусово. Отже, ті чи інші трудові операції робітник повинен виконувати механічно і працювати, як годинниковий механізм. А мислення у трудовому процесі, на його думку, може лише порушити автоматизм рухів і знизити продуктивність праці. Контроль діяльності робітників повинна здійснювати група ініціативних, ...освічених осіб із адміністрації підприємства... Створюючи свою систему, Тейлор використав методи прикладних соціологічних досліджень – анкетування, інтерв'ю, спостереження [181, с.340-341].

Проте система НОП Тейлора містила суттєвий недолік: у ній не враховувалась реалізація виробленої продукції. Одним з перших, хто врахував цей фактор, був американський промисловець Генрі Форд I, якого називають автомобільним королем Америки. У 1913 році Форд відкрив свій перший автомобільний завод у штаті Мічиган. Згодом було відкрито ще декілька заводів, на яких широко застосовувалась конвеєрна система, де жива людська праця поділена на окремі прості (іноді примітивні) операції.

Максимальне підвищення продуктивності праці у Форда було пов'язано з урахуванням умов праці на конвеєрі. Він створював умови, за яких робітники не тільки працювали з чіткістю годинникового механізму, а й вимушені були

змінювати свої звички як на виробництві, так і в побуті. Так, наприклад, робітники вимушені були відмовлятися від куріння у робочий час. На заводах Форда було встановлено, на відміну від інших промислових підприємств, 8-годинний робочий день, значно збільшена зарплата робітникам, відкрита вечірня школа для дітей робітників (найкращим учням виплачували навіть невеликі стипендії); було створена соціологічна лабораторія для вивчення умов праці і побуту виробників [182].

У 1980 році корпорація Генрі Форда II (онука Г.Форда) нараховувала в США та країнах Європи уже 25 заводів. На багатьох заводах названої корпорації створено “гуртки якості”, до яких входили (і, можливо, сьогодні входять), крім інженерів та майстрів, 5-10 робітників, де вони проходять додатково професійне навчання і потім беруть участь в управлінні виробництвом.

Американська система управління багата своїм як теоретичним, так і практичним досвідом. На думку американських і зарубіжних дослідників, сьогодні в США спостерігаються тенденції якісних змін у системі управління виробництвом, що пов'язано з прискоренням науково-технічного прогресу та застосуванням у виробничих процесах нових технологій. І не тільки чисто виробничого, а й соціального характеру.

Система управління виробництвом у США (та в інших високорозвинутих країнах світу) будується на положеннях і принципах менеджменту. Він є об'єктом уваги як економічних, так і соціологічних дисциплін, особливо індустріальної соціології та соціальної інженерії. До проблематики менеджменту входять питання розподілу трудових операцій на виробництві та контроль за їх виконанням, координація діяльності різних структурних одиниць промислового підприємництва, пошук адекватної мотивації його ефективної діяльності.

Розпочинаючи з Хоторнського експерименту 1927-1932 рр., в результаті якого виникла наука “людські відносини”, менеджмент змінює орієнтацію на соціально-психологічну проблематику. Теоретичні основи сучасного менеджменту заклали американські економісти і соціологи Маслоу, Макгрегор, Мейо, Фрідман та інші дослідники і практики.

Процес управління у США, що дедалі ускладнюється, призвів до різкого зростання об’єму управлінської діяльності. Тому постає питання про максимальне використання управлінського потенціалу та його засобів: ЕОМ, Інтернет, творчої енергії та психологічних ресурсів людини.

У цьому плані досить цікавою є одна із статей доктора філософії із США, Кеннет Соарес [183]. Вона народилася в США, але довго проживала в Бразилії. Була консультантом з організаційного розвитку, працювала в апараті Організації американських країн, була президентом Всесвітньої організації з організаційного розвитку. З цієї проблематики в кінці 80-х років ХХ ст. прочитала курс лекцій у колишньому СРСР.

Характерною особливістю статті Соарес (“Общество в процессе изменения”) є те, що вона говорить не тільки про зміни, які відбуваються в США, а й в інших високорозвинутих країнах світу. Про які зміни йдеться у статті?

Коротко прокоментую найважливіші з них. Передусім вона називає інтеграційні процеси у сфері економіки, наукових досліджень, обміну інформацією та в інших сферах суспільного життя. Названий феномен, за словами Соарес, змушує менеджерів і агентів соціального розвитку проявляти більший професіоналізм та оперативність для досягнення своїх цілей.

Величезна увага в США приділяється роботі з клієнтами, особливо у сфері бізнесу. Без клієнтів немає бізнесу, немає угоди, стверджує Соарес. Те ж саме і в

державному секторі, і позаекономічній сфері, у комунальному обслуговуванні. Видається спеціальна література, присвячена аналізу роботи державної адміністрації та роботі державного сектора, яка сфокусована на розробці стратегії, політичних програм, розпоряджень та інструкцій. А співробітники, чия робота безпосередньо пов'язана з соціальним розвитком, зосереджують свої зусилля на тому, щоб допомогти людям у розв'язанні своїх повсякденних потреб [Там само, с.123-126].

Досить високо оцінюється і навіть нагороджується в США діяльність менеджерів та інших управлінців. У діяльності корпорації всіляко заохочується участь робітників у прийнятті рішень та їх відповідальність за прийняте рішення. Програми, що стосуються якості життя робітників, передбачають їх участь у розподілі прибутків, плануванні діяльності підприємства, а також контроль за цінами, якістю продукції і т.п. [Там само, с.127-130; 68].

Сучасні тенденції, які сьогодні утверджуються у світі і зближують народи різних континентів, вимагають від учених відкритості, розуміння й сприйняття змін, трансформувати різноманітні зміни в розумні рекомендації. Це також означає постійне професійне самонавчання і самовдосконалення вчених.

Соціально-психологічні методи американської системи управління

Добре відомо, що успіх будь-якої справи залежить від кількох факторів: 1) від загального стану суспільства; 2) від наявності необхідних ресурсів (матеріально-технічних і фінансових); 3) від того, як люди працюють 4) від якості управління, яке здійснюють конкретні люди-управлінці. Ось чому в США так багато уваги приділяють пошукам хороших управлінців. Вважається, що для великої фірми економічно виправданим є затрата 10-15 тис. доларів на те, щоб знайти хорошого менеджера. І якщо така людини знайдена, вона

отримує величезну зарплату – 100 і більше тис. доларів на рік. Американці вважають, що промисловий управлінець повинен бути не тільки хорошим організатором, а й дипломатом (тобто вміти вести переговори, коли це потрібно), а також інтелігентною, високоосвіченою людиною.

Основною вимогою, що пред'являється по відношенню до управлінця, є знання і розуміння ринкових відносин. Випустити потрібну продукцію навіть високої якості – це не така вже й складна проблема. Головне – як її вигідно реалізувати. У зв'язку з цим дуже важливо добре знати ринкові відносини – що, кому і як продати.

Другою найважливішою якістю хорошого керівника є знання науки про організацію та управління. Звичайно, він повинен хоча б у загальних рисах бути компетентним у питаннях техніки і технології на тому виробництві, де працює. Проте це не означає, що управлінець обов'язково повинен бути висококваліфікованим спеціалістом у даній галузі. Для вирішення технічних питань він може запросити хороших консультантів, інвесторів, які займаються технічними і технологічними проблемами. Головне для керівника – організувати роботу людей, подібно тому, як для диригента оркестром – керувати ним, а не самому грати на всіх інструментах.

Третьою вимогою, яка в США пред'являється до керівника, це уміння мати справу з людьми. Це означає розуміти людську психологію, природу людських взаємовідносин, розбиратися в питаннях мотивації, поведінки та ціннісних орієнтаціях людей. Ось чому при підготовці управлінських кадрів на Заході велика увага приділяється соціально-психологічним аспектам керівництва. Більше того, в усіх вищих навчальних закладах і коледжах для майбутніх управлінців читають курс “Людські взаємовідносини”, з якого студенти складають екзамен. З цього приводу Генрі Форд II якось заявив: “Застосування у виробництві людських

взаємовідносин призведе до перевороту, який перевищить науково-технічну революцію”.

В США широко практикується **метод цифрової оцінки працівника**. Бюро кадрів проводить відповідний облік. Один – два рази на рік кожному робітникові, інженеру, майстру виставляються відповідні оцінки з певних показників. Це стосується також управлінського персоналу. При цьому кожна фірма сама для себе розробляє систему таких показників (наприклад, чи запізнюється працівник на роботу, чи акуратний він, чи підвищує свою кваліфікацію і. т.п.). Серед інших факторів високо оцінюється і вміння людини мати справу з іншими людьми. Оскільки це робиться щорічно, то легко прослідкувати за системою оцінок, у якому напрямі розвивається та чи інша людина.

Широко застосовується в США **професійний відбір працівників**. Одним із інструментів профвідбору є психограми, в яких виділяються ті якості, якими повинна володіти людина, щоб успішно впоратись з тими чи іншими видами роботи і отримати задоволення. Для стандартизації методу беруть, як правило, ряд певних факторів: характер нервового напруження індивіда, загальний рівень його розвитку (інтелектуального і фізичного), умови праці та її характер (сидяча робота чи потреба стояти) і т.п.

Наявність у людини якостей, зумовлених психограмою, перевіряється за допомогою тестів. Цією роботою займаються спеціальні фірми і лабораторії [184, с.70-72].

На основі багаторічного досвіду управлінської роботи в різних фірмах та в уряді США відомий економіст українського походження В.І. Терещенко виділяє 9 найважливіших якостей хорошого керівника.

1. Перша якість – вміння бути саме управлінцем, а не погоничем:

- погонич поганяє, а справжній керівник уміло керує;

- погонич усе знає сам, а справжній керівник опирається на знання інших, радиться з ними;
- погонич наказує людям “зробіть!”, а хороший керівник – “давайте зробимо”;
- погонич ні про кого і ні про що не інформує і його люди живуть чутками, а хороший керівник інформує людей про все, що не є таємницею.

Є ще одна суттєва різниця між погоничем і хорошим керівником. Погонич своїми управлінськими методами може будь-яку роботу зробити монотонною і нудною, коли працівники тільки те і роблять, що поглядають на годинник і чекають кінця робочого дня. А хороший керівник уміє зацікавити людей роботою, навіть якщо вона далека від творчої. Декілька якостей тільки назвемо. Це:

- упевненість у собі;
- уміння цінувати час як свій, так і своїх підлеглих;
- суворість і вимогливість;
- уміння заохочувати і уміння карати.

Добре відомо, що немає людей, у яких реакція на зауваження була би абсолютно однаковою. Відомо, наприклад, що люди старшого віку гостріше реагують на критику, ніж молоді. Американські адміністратори, що займаються наймом робочої сили, враховують той фактор, що жінки більш “тонкошкірі”, ніж чоловіки, і гостріше реагують як на заохочення, так і на покарання. Досвідчений керівник враховує цей фактор і одним і тим же досягненням та проступкам чоловіків і жінок дає різну оцінку. У збірці інструкцій для управлінського персоналу великої американської фірми “Дженерал електрик” є положення, згідно з яким жоден службовець управлінської праці не має права робити комусь критичні зауваження у присутності третіх осіб.

2. Ввічливість і привітливість. Добре відомо, що елементарна ввічливість невіддільна від загальної культури

людини. Життєвий досвід свідчить про те, що ввічливість діє тією ж мірою, що і упевненість у собі.

3. Уміння говорити і вміння мовчати. Дослідження, що були проведені в США, показали: 60% свого робочого часу люди управлінської праці говорять, 40% – читають, пишуть, виконують іншу роботу.

4. Керівник повинен цікавитись життям своїх підлеглих. Це – одне з центральних правил американської системи управління [185, с.169-186].

Деякі аспекти японської системи управління

А зараз коротко зупинимось на японській системі управління. Японія – азіатська держава з досить високим рівнем економічного розвитку. У середині ХІХ ст., коли вся Європа була капіталістичною, у Японії ще був феодалізм. Після поразки у 2-й світовій війні економіка Японії була зруйнованою. Сьогодні ж за рівнем економічного розвитку Японія займає 3-тє місце у світі після США і Німеччини.

Сьогоднішня економіка Японії успішно конкурує з економічним потенціалом найрозвинутіших країн світу. Робітники японських компаній і фірм являють собою досить однорідну групу з високим рівнем кваліфікації. Ця однорідність є сприятливою передумовою для організації бригад і постійних контактів між робітниками. Більшість робітників мають хорошу освіту. Після закінчення обов'язкового 9-річного навчання у неповній середній школі 90% японських дітей поступають у 3-річну школу. По її завершенні від 40 до 50 відсотків випускників поступають до університетів, а решта йде на виробництво.

Важливою рисою японської системи управління є робота приблизно 35-40% робітників на одних і тих же підприємствах усе життя. Це, головним чином, робітники великих корпорацій. Сутність названої кадрової політики в

Японії полягає в тому, що фірма здійснює найом робітників один раз на рік, коли молодь завершує навчання у середніх школах та вузах країни. Будучи один раз прийнятим на роботу, робітник залишається тут до виходу на пенсію. А примусове увільнення когось в Японії є серйозним покаранням, оскільки в іншому місці робітника ніхто не прийме на роботу. Так званих “варягів”, яких прогнали, там ніде не беруть. Тому кожен дорожить своїм місцем.

Кожна фірма має свій “фірмовий одяг” для працюючих і навіть свій гімн, який японські робітники співають перед початком робочого дня. Японські корпорації докорінно відрізняються від західних. Чим саме?

По-перше, турботою про людей. Кожна японська фірма двічі на рік виплачує кожному працівникові велику суму грошей у формі винагороди за роботу, причому її величина залежить не від індивідуальних зусиль виробника, а від економічних показників усієї фірми.

По-друге, японська система управління характеризується своєю демократичністю. Тут працівники консультуються один з одним та зі своїми керівниками і обговорюють з ними проблеми фірми. Японці названий порядок іменують “прийняттям рішень знизу”.

По-третє, робітники і службовці японських фірм мають більш широку спеціалізацію у порівнянні з їхніми колегами на Заході.

По-четверте, великі японські корпорації забезпечують своїх виробників і службовців роботою, безробіття в таких фірмах практично не буває. На всіх рівнях корпорації люди працюють невеличкими бригадами або робочими групами. На відміну від західних країн, система авторитетів визначається діяльністю групи, бригади, а не індивіда на ієрархічній піраміді [186].

Боротьба японців за підвищення якості продукції викликала до життя різні методи контролю їх якості, які

широко застосовуються на практиці. До цих методів відноситься усе: від педантичного ставлення до чистоти робочого місця і до гуртків якості, використання контрольних карт для виявлення причин бракованої продукції і навіть право робітників зупиняти конвеєр для виправлення дефектів.

Цікавим є і такий факт. На промислових підприємствах люди працюють в одному приміщенні і навіть керівник (скажімо, начальник цеху) знаходиться разом з людьми, в одному із вуглових відгалужень. Заробітна плата не дуже прив'язана до посади працівника, а багато залежить від кваліфікації і стажу роботи. Профспілки у японців організовані за ознакою приналежності до фірми і об'єднують працівників різних спеціальностей.

Загалом Японія об'єднала свої технологічні та управлінські ресурси як на макро-, так і на мікрорівнях. Великі й дрібні фірми досить часто через систему контрактів (і приятельських взаємовідносин) діляться технологічними лініями, маючи при цьому взаємну вигоду. Корпорації і банки також досить часто об'єднують ресурси. Уряд і представники великих корпорацій працюють у тісному контакті, обмінюючись інформацією і спільно розробляючи курс, який забезпечує високий рівень конкурентноздатності японської економіки на світовому рівні.

ВИСНОВКИ

Здійснений аналіз наявних у зарубіжних та українських авторів концепцій соціальної адаптації, дозволяє зробити висновок, що погляд на адаптаційні процеси, характерний для світової соціологічної науки минулого, був спрямований на дослідження еволюційних або достатньо стабільних систем, які змінюються повільно. Сучасному ж переходу до нової системи життєдіяльності в пострадянських країнах притаманні риси нестабільності, революційного характеру змін, ознаки спонтанної самоорганізації тощо. Це передбачає створення нових концепцій, методології та методики дослідження процесів соціальної адаптації, особливо за умов суспільного перелому.

Проаналізувавши найбільш плідні ідеї та перспективні тенденції в еволюції наукових поглядів на проблему, автор прагнув уточнити визначення соціальної адаптації особистості як процесу і стану пристосування до змін у зовнішніх (соцієтальних і локальних) соціальних умовах та обставинах, внутрішніх якостях і рисах адаптанта (біологічних, соціально-психологічних, статусно-рольових), що відбуваються завдяки змінам як соціальних стереотипів поведінки, соціальних практик, цінностей, так і способів інформаційно-інтерпретативного відображення (конструювання, реконструювання) реальності у свідомості особистості.

Віокремивши та сформулювавши теоретичні засади аналізу соціальної адаптації в умовах перехідного суспільства, детально зупиняємося на дослідженні сучасних соціологів механізму соціальної адаптації особистості, виявляючи його як сукупність засобів, за допомогою яких активується та самореалізується адаптивний потенціал. Було показано, що в суспільстві, що перебуває в стані трансформації, виникли умови ускладнення механізму соціальної адаптації, оскільки вони характеризуються невизначеністю всеохопної ціннісної

системи і поширенням мімікрійних адаптаційних практик. Усе це вплинуло на деформацію особистісних ціннісних систем.

Як було виявлено в перебігу дослідження, пристосувальні процеси в сучасному трансформаційному суспільстві пов'язані з виникненням адаптивних асиметрій, а саме неузгодженості між свідомістю та поведінкою. В період динамічних змін поведінкові стереотипи зазвичай перебудовуються швидше, ніж свідомість. Натомість у суспільствах з еволюційним типом розвитку послідовність інша: спочатку змінюються ціннісні пріоритети, а відтак поведінка. Підкреслено, що тривалі адаптивні асиметрії призводять до зростання внутрішньої напруги та виникнення фрустрацій в адаптанта, що врешті-решт переростають в різноманітні соціальні патології.

Виокремленні ціннісні орієнтири особистості, такі, наприклад, як соціальна активність, відповідальність, соціальна творчість, імітація (справжнє наслідування) тих цінностей-норм і цінностей-об'єктів, які поширюються під час реформ, набуваючи суспільно-визнаного характеру, спонукають особистість до конструктивної адаптивної поведінки, натомість відсутність або їхня деформованість гальмує адаптивні процеси, поширюючи деструктивні стратегії, маргіналізацію та девіації.

Тривала системна невизначеність у сфері ціннісних пріоритетів українського суспільства створює таку світоглядну та психологічну атмосферу, в якій стають умовними, тобто не сприймаються як знаки реальності фундаментальні поняття суспільного розвитку. На ґрунті цієї екзистенційної порожнечі виникає та набуває катастрофічного характеру деградація внутрішнього світу особистості, що веде до фізичної недуги населення, зростання злочинності в країні, кількість самогубств, апатії, нераціональної та ірраціональної поведінки, втрати духовних і моральних цінностей тощо.

Суспільні зміни, впливаючи на соціальну ситуацію, породжують процес ціннісного відчуження, який виникає внаслідок усвідомлення особистістю невідповідності офіційно задекларованих цінностей реальним ціннісним орієнтирам. Внаслідок цього відбувається порушення усталених адаптаційних практик особистостей, різні групи людей вимушені звернутися до стратегії заміщення цінностей, які втратили свою функціональність, іншими ціннісними зразками, що більшою мірою відповідають новим соціальним умовам.

В українському суспільстві нині переважають вимушені адаптації, що характеризуються використанням захисних, компенсаторних і деприваційних практик. Вони спрямовані на самозбереження адаптанта – підтримку всіма можливими засобами status quo та пов'язані з обов'язковою зміною способів взаємодії з оточенням, але при збереженні в цілому старих, традиційних цілей та цінностей.

У певних випадках перехід до нових можливостей, нового типу суспільних відносин вплинув на формування індивідуальної поведінкової активності. Найважливішими ознаками соціальної активності особистості (на протизагу пасивності, інертності) є сильне, стійке, а не ситуативне прагнення, впливати на соціальні процеси (в решті-решт суспільства в цілому) та реальна участь у громадських справах позитивного характеру. На жаль, близько третини мешканців України залишаються життєво індиферентними, вони сподіваються на опіку з боку держави й суспільства. Серед них не лише люди похилого віку, а й значна кількість цілком працездатних.

Процес трансформації в нашому суспільстві охопив усю систему соціальної організації та систему життєвих цінностей, що знаходить своє відображення в індивідуальній свідомості особистості. Глибокі зміни, які охопили широкий спектр соціальних чинників, вимагаючи зміни стратегії життя й

техніки повсякденної поведінки, зумовили потребу введення в дію нових адаптаційних механізмів. Для багатьох це завдання виявилось занадто складним. Нового змісту набули процеси: ідентифікації, з поступливо-компромісним типом поведінки; індивідуалізації з відчуженим типом поведінки; інвестиції – з інвестицією, як формою найбільш корисного для суспільства та людини розв’язання внутрішнього конфлікту, шляхом вкладення особистісного потенціалу в реалізацію соціокультурної мети, тип поведінки колаборативний; також маргіналізації, з нонконформним, негативістським типом поведінки; девіації з агресивно-руйнівним типом.

Виявилось, що криза в українському суспільстві інтенсифікує соціальні ідентифікації особистості з повсякденним ближнім оточенням (родина, близькі, друзі по роботі, люди одного покоління, сусіди). Якщо в певних адаптантів незначне або взагалі відсутнє близьке коло людей, а інші “соціальні опори” ідентифікації послаблені (старі зруйновані, нові не створені), то це посилює деструктивну спрямованість адаптивної поведінки, провокуючи виникнення різноманітних соціальних патологій.

Сьогодні соціальні суб’єкти використовують для задоволення власних потреб протизаконні засоби частіше, ніж у попередній період. Одні й ті самі індивіди або групи стають учасниками відразу декількох типів неправових соціальних взаємодій: в одних вони можуть бути об’єктами сваволі більш сильних соціальних суб’єктів, а в інших, навпаки, самі стають цими суб’єктами.

Ми змушені констатувати, що сучасне суспільство перебуває в стані *аномії*, що є результатом конфлікту чи розбіжностей між “культурною” та “соціальною” структурами. Вона виражається в унеможливленні досягнення “цілей, що їх визначає культура”, нормальними, законними, встановленими в суспільстві засобами. Цей стан спонукає до пошуку інших –

девіантних – способів задоволення потреб і пошуків шляхів адаптації до ситуації, що склалася.

Доцільно наголосити на тому, що соціальні суб'єкти часто змушені діяти не за моральними нормами, а керуючись уявленням про економічну доцільність. Їхня ціннісна орієнтація викривлена впливом ринку – цінувати гроші понад усе, діяти так, як вимагає того ринкове середовище. Отже особистість, розуміючи значення вселюдських цінностей, змушена діяти всупереч їх настановам. Тим-то домінуючою мотивацією поведінки стають економічні цілі та вигоди, а вищі цінності нехтуються. Наслідком означеного регресу є примітивні форми адаптації, зумовлені спотвореною системою ціннісних пріоритетів.

За умов, коли не всі соціальні суб'єкти здатні сприйняти такі цінності, значно зростає вплив чинника бідності, що посилює стомленість, апатію, розчарування та зневіру, спонукаючи до девіантної поведінки. Внаслідок глобальної переоцінки цінностей психологічні інвестування можуть бути законними та незаконними. Законні не завжди ефективні, а незаконні небезпечні своєю *маргіальністю та девіантністю*. Субкультура бідності, що за своєю природою є культурою маргіальних груп, стає, на жаль, домінуючою. Ця тенденція загрожує звести нанівець усі зусилля з реформування суспільства.

Зміна соціальних умов, суспільних ціннісних орієнтирів призводить до того, що механізм їхнього відтворення перестає бути провідним, поступаючись місцем адаптаційним механізмам. Динаміку цього процесу можна простежити через аналіз трансформації індивідуальної ціннісної системи особистості, яка має циклічний характер. Основними фазами цього процесу є:

- *збереження попередньої ціннісної системи суб'єкта;*
- *розлад індивідуальної ціннісної системи;*
- *криза індивідуальної ціннісної системи;*

- *розвиток* – така зміна ціннісно-орієнтаційної системи особистості, коли збагачується її внутрішній зміст за допомогою механізму адаптації до соціокультурного середовища, що змінюється.

У ході проведеного дослідження стану соціальної адаптації населення Чернівецької області виявлено когнітивний дисонанс, який, за теорією Л.Фестінгера, виражає відношення невідповідності між когніціями (знання, уявлення, переконання) в межах соціальної спільноти. Проявляється він як незадовільне виправдання вибору, що призводить до порушення психологічного комфорту. Виявлення когнітивного дисонансу сприяє зниженню (мінімізації) неузгоджень, або ж униканню ситуацій, у яких може зрости дисонанс. На прикладі опитаних респондентів ми пересвідчилися у нездатності населення пристосуватися до постійного неспокою та переживань. Їм бракує повноцінного відпочинку та можливості покращити стан здоров'я.

Серед чинників, які перешкоджають успішній адаптації особистості варто відзначити труднощі самореалізації. Йдеться про усвідомлення власного “Я”, про вибір ідеалів і цінностей, що визначають смисл життя, а також про формування життєвої позиції та способу життєдіяльності, що не суперечать обраній системі ціннісних пріоритетів. Дослідження довело, що в людей ще зберігся значний адаптаційний потенціал, і в наступні 1,5 – 2 роки він, очевидно, не знизиться, хоча чоловіки віком від 35 до 50 років, які мають найвищий серед опитаних рівень адаптації, швидше від інших вичерпують свій адаптивний потенціал. Однак при зміні зовнішніх умов існування, способи адаптації ставатимуть активнішими, і серед адаптантів переважатиме інтернальний тип поведінки.

Пошуки шляхів розв'язання проблеми дають підстави вважати, що оптимізація соціальної адаптації особистості передбачає організацію управління цим процесом. З цією

метою було б доцільним організувати моніторинг соціальної адаптації для більш ефективної регуляції цих процесів і контролю за здійснюваними заходами. Основою ефективного управління соціальною адаптацією має стати поєднання саморегуляції агентів адаптації (інститути сім'ї, освіти, праці, управління) та цілеспрямованого, науково обґрунтованого зовнішнього впливу з боку держави, яка відповідальна за зміну ціннісних пріоритетів у будь-якій сфері життєдіяльності, водночас і тій, що пов'язана з соціальною адаптацією особистості в умовах інтенсивної трансформації суспільства перехідного типу, до якого належить Україна.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Корель Л.В. Социология адаптаций: вопросы теории, методологии и методики / ИЭОПП СОРАН. – Новосибирск: Наука, 2005. – 423 с.
2. Шмальгаузен И.И. Пути и закономерности эволюционного процесса // Избранные произведения. – М.: Наука, 1983. – 360 с.
3. Царегородцев Г.И. Философские проблемы теории адаптации. – М.: “Мысль”, 1975. – 276 с.
4. Калайков И. Цивилизация и адаптация. – М.: “Прогресс”, 1984. – 239 с.
5. Маркарян Э.С. Вопросы системного исследования общества. М.: Прогресс, 1972. – 60 с.
6. Лобанова А.С. Феномен соціальної мімікрії. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2004. – 300 с.
7. Ромм М.В. Социальная адаптация личности как объект философского анализа. // Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора философских наук. – Томск, 2003. – 47 с.
8. Parsons T., Smelser N. Economy and Society. – New York: The Free Press, 1956.
9. Parsons T., Bales R., Shils E. Working Papers in the Theory of Action. – new York: Free Press, 1953.
10. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. Глава 4. Социальная структура и аномия. // Социологические исследования. – 1992. – № 2. – С.118-124; № 3. – С. 91-96; № 4. – С. 104-114.
11. Philips L., Human Adaptation and His Failures. Academic Press, N-Y & London, 1968.
12. Налчаджян А.А. Социально-психическая адаптация личности (формы, механизмы и стратегии). – Ереван: Изд-во АН Армянской ССР, 1988. – 240 с.
13. Шибутани Т. Социальная психология. – М.: Прогресс, 1969. – 536 с.
14. Hartmann H. Ego Psychology and the Problem of Adaptation. N-Y, 1958.
15. Свиридов Н.А. Социальная адаптация личности в коллективе // Социологические исследования. – 1980. – № 3. – С. 70-75.
16. Ромм М.В. Адаптация личности в социуме: Теоретико-методологический аспект. – Новосибирск: “Наука”, 2002. – 274 с.
17. Ромм М.В. Понятие социальной адаптации: нормативная и интерпретативная парадигмы // Учёные записки МГСУ. – М.: Изд-во МГСУ «Союз», 2003. – № 6. – С. 42 – 51.

18. Ромм М.В. Полипарадигмальное основание постижения социальной адаптации личности // Вестник Уральского гос. техн. ун-та – УПИ. Сер.: Гуманитарные и социально-экономические науки. Актуальные проблемы социологии и менеджмента: Сб. науч. ст. – Екатеринбург: ГОУ ВПО, УГТУ – УПИ. – 2003. – № 4. – С. 42-47.
19. Ромм М.В. Социальная адаптация личности в России: парадигмы и контroversы // Теория и практика социальной работы на рубеже веков: В 2 т. – Новосибирск: Соцтехсервис, 2001. – Т. 1 – С. 162-170.
20. Ромм М.В. К вопросу о гуманистической природе стратегий социальной адаптации личности // Наука. Религия. Экономика: (Междунар. науч. конф., 1994). – Новосибирск, 1994. – С. 68-70.
21. Фромм Э. Бегство от свободы. – М.: Прогресс, 1990. – 271 с.
22. Корель Л.В. Социология адаптаций: этюды апологии. – Новосибирск: ИЭОПП СО РАН, 1997. – 160 с.
23. Шабанова М.А. Добровольные и вынужденные адаптации // Свободная мысль. – М., – 1998. – №1. – С. 34-45.
24. Заславская Т.И., Шабанова М.А. Социальные механизмы трансформации неправовых практик // Общественные науки и современность. – 2001. – № 5. – С. 5-24.
25. Шабанова М.А. Социальная адаптация в контексте свободы. // Социологические исследования. – 1995. – № 9. – С. 81-88.
26. Шабанова М.А. “Неправовая свобода” и социальная адаптация // Свободная мысль, – 1999. – № 11. – С. 54-67.
27. Шабанова М.А. “Неправовая свобода” и самозащитное поведение населения // Регион: экономика и социология. – 2000. – №1. – С. 114-129.
28. Шабанова М.А. Современный трансформационный процесс и «неправовая свобода» // Общество и экономика: социальные проблемы трансформации / Под ред. А.Р. Михеевой. – Новосибирск: ИЭ и ОПП СО РАН, 1998. – С.20-34.
29. Шабанова М.А. Свобода выбора как жизненная ценность и адаптация к рынку // Социологические проблемы перехода к рыночной экономике. Часть 1. Проблемы социальной адаптации к изменяющимся условиям жизни / Под ред. Ф.М.Бородкина и А. Р. Михеевой. – Новосибирск: ИЭиОПП СО РАН, 1994. – С.31-46.
30. Гордон Л.А. Социальная адаптация в современных условиях. // Социологические исследования. – 1994 – № 8-9. – С. 3-15.

31. Римашевская Н.М. Социальные последствия экономических трансформаций в России. // Социологические исследования. – 1997 – № 6. – С. 55-65.
32. Українське суспільство – 2003. Соціологічний моніторинг / За ред. д.е.н. В.Ворони, д.с.н. М. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2003. – 684 с.
33. Иванов В.Н. Реформы и будущее России. // Социологические исследования. – 1996. – № 3. – С. 21-27.
34. Гозман Л.Я., Шестопад Е.Б. Политическая психология. Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 448 с.
35. Демин А.Н., Попова И.П. Способы адаптации безработных в трудной жизненной ситуации. // Социологические исследования. – 2000. – № 5. – С. 35-46.
36. Способы адаптации населения к новой социально-экономической ситуации России. / под ред. И.А.Бугенко. – М.: Московский общественный научный фонд, Издательский центр научных и учебных программ, 1999. – 178 с.
37. Готлиб А.С. Социально-экономическая адаптация россиян: факторы успешности-неуспешности // Социологические исследования. – 2001. – № 7. – С. 51-57.
38. Коршунова А.А., Хорунжая Е.А. Социальная адаптация населения России к экономическим и политическим изменениям: на примере Москвы // Ломоносовские чтения, 2002 г. Студенты. Том № 2. – С.110-116.
39. Головаха Є.І., Паніна Н.В. Тенденції розвитку українського суспільства (1994-1997) Соціологічні показники (таблиці, ілюстрації, коментар). – К.: Ін-т соціології НАН України, 1998. – 131с.
40. Головаха Є., Паніна Н. Готовність до соціального протесту: динаміка, регіональні особливості і чинники формування // Українське суспільство: десять років незалежності (соціологічний моніторинг та коментар науковців). – К.: ІС НАНУ, 2001. – С.188–200.
41. Донченко О.А. Адаптаційний невроз як ознака нашого часу // Соціальна політика в Україні та сучасні стратегії адаптації населення. Збірник наукових статей. – К.: НВФ “Студцентр” / НІКА-Центр, 1998. – С.37-47.
42. Донченко Е., Овчаров А. Адаптационный невроз социума как следствие управленческого кризиса // Социология: теория, методы, маркетинг. – 1999. – №1. – С. 173 – 190.

43. Злобіна О.Г., Тихонович В.О. Особистість сьогодні: адаптація до суспільної нестабільності. – К.: Ін-т соціології НАН України, 1996. – 100 с.
44. Злобіна О.Г. Легітимація соціальних трансформацій через зміни у масовій свідомості // Соціальні технології. – Вип. 4. – К., 2000. – С. 49–62.
45. Злобіна О.Г. Особистість в кризовому соціумі // Вісник Міжнародного Соломонового університету. Соціологія. – 1999. – № 2. – С. 25–40.
46. Злобіна О.Г. Особливості адаптивної поведінки населення в умовах суспільної кризи // Вестник Международного Соломонова университета. – Вип.7. Соціологія. – К., 2001. – С.19–28.
47. Кононов І.Ф. Етнос, Цінності, Комунікація. – Луганськ: Альма матер, 2000. – 493 с.
48. Паніна М. Аномія у посткомуністичному суспільстві // Політичний портрет України. – К., 1996. – С. 43-52.
49. Панина Н.В. Молодежь Украины: структура ценностей, социальное самочувствие и морально-психологическое состояние в условиях тотальной аномии // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – №1. – С.5–26.
50. Злобіна О.Г., Тихонович В.О. Суспільна криза і життєві стратегії особистості. – К.: СтилоС, 2001. – 237 с.
51. Тарасенко В.І., Іваненко О.О. Проблема соціальної ідентифікації українського суспільства (соціотехнологічна парадигма). – К.: Інститут соціології НАН України, 2004. – 576 с.
52. Тарасенко В.І. Криза соціального самовизначення в Україні. До питання про соціальну ідентифікацію українського суспільства // Віче. – 2000. – № 11. – С. 58–68.
53. Ходорівська Н. Протестні наміри в самооцінках громадян // Українське суспільство – 2003. – Соціологічний моніторинг. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2003. – С. 394-401.
54. Ходорівська Н. Ситуаційні негативи повсякдення та адаптивні ресурси людини // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 4. – С. 140-157.
55. Ходорівська Н.В. Адаптація родини в умовах економічної кризи: зміни групових ролей // Тіньова економіка: соціальні проблеми неофіційної економічної діяльності в Україні. Доповіді міжнародної конференції. – К.: ІС НАНУ, 2000. – С. 145–147.

56. Ходорівська Н.В. Формування образів адекватної діяльності в глобальних адаптивних ситуаціях // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 3. – С. 193–195.
57. Шульга М.О. Маргінальність як криза ідентичності. (Круглий стіл “Реструктурація особистості в нестабільному суспільстві: зміна життєвих світів, руйнування ідентичностей, маргіналізація”) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 3. – С. 166–170.
58. Ручка А.А. Ценностный подход в системе социологического знания. – К.: Наукова думка, 1987. – 156 с.
59. Ручка А.О. Динаміка ціннісних пріоритетів населення України 1991–2000 роки // Політичний портрет України. Бюлетень фонду “Демократичні ініціативи”. – 2001. – №23. – С.75-80.
60. Ручка А. О. Динаміка цінностей населення України (1991–2000 рр.) // Українське суспільство: моніторинг – 2000 р. Інформаційно-аналітичні матеріали. – К.: ІС НАНУ, 2000. – С. 165–174.
61. Ручка А.О., Скокова Л.Г. Економічна ситуація та соціокультурні практики населення сучасної України // Социальная политика в условиях экономических и политических реформ украинского общества. Сборник научных трудов. – К.: МАУП, 2000. – С.53–59.
62. Маковецький А.М. Криза адаптаційних можливостей громадян України у сферах економічного та духовного життя // Соціальна політика в Україні та сучасні стратегії адаптації населення. Збірник наукових статей. – К.: НВФ “Студцентр” / НІКА-Центр, 1998. – С. 128-131.
63. Щудло С.А. Проблеми соціальної адаптації молоді в перехідному суспільстві // Соціальна політика в Україні та сучасні стратегії адаптації населення. Збірник наукових статей. – К.: НВФ “Студцентр” / НІКА-Центр, 1998. – С. 118-124.
64. Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. Кол. монографія / За ред. М.О.Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 1999. – 687 с.
65. Суспільна трансформація: концептуалізація, тенденції, український досвід / За ред. В.В. Танчера, В.П. Степаненка. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2004. – 244 с.
66. Паніна Н. Українське суспільство 1994 – 2005: соціологічний моніторинг – К.: “Видавництво Софія”, 2005. – 160 с.
67. Шпак Л.Л. Социокультурная адаптация в советском обществе. – Красноярск: Изд-во Краснояр. гос. ун-та, 1991. – 321 с.

68. Фролов С.С. Социология. – М.: Ин-т. “Открытое общество”; Логос, 1996. – 380 с.
69. Мертон Р. Социальная теория и социальные структуры (фрагменты) / под. ред. В.В. Танчера. – К.: Институт социологии, 1996. – 112 с.
70. Психология. Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – 2-е изд., – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
71. Гофман А.Б. Эмиль Дюркгейм о ценностях и идеалах // Социологические исследования. – 1991. – №2. – С. 104-106.
72. Парсонс Г. Человек в современном мире: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1985. – 428 с.
73. Франкл В. Человек в поисках смысла / Пер. с англ. и нем. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
74. Американская социология. Перспективы, проблемы, методы / Под ред. Т. Парсонса: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1972. – 392 с.
75. Современная западная социология: Словарь. – М.: Политиздат, 1990. – 432 с.
76. Лоренц К. Агрессия (так называемое Зло) // Вопросы философии. – 1992. – №3. – С. 5-38.
77. Борзых В.В. Моральная регуляция: специфика, границы, возможности // Вопросы философии. – 1987. – № 9. – С. 112-118.
78. Сержантов В.Ф. Человек, его природа и смысл бытия. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1990. – 360 с.
79. Головаха Е. И. Жизненная перспектива и ценностные ориентации личности // Психология личности в трудах отечественных психологов. – СПб.: Питер, 2000. – С. 256-269.
80. Прангишвили А. С. Проблема установки на современном уровне разработки грузинской психологической школы // Психологические исследования. – Тбилиси, 1973. – С. 10-26.
81. Краснорядцева О. М. Ценностная детерминация профессионального поведения педагогов // Сибирский психологический журнал. – Томск. – 1998. – № 7. – С. 25-29.
82. Шерковин Ю. А. Проблема ценностных ориентаций и массовые информационные процессы // Психологический журнал. – 1982. – Т. 3. – № 5. – С. 135-145.
83. Безменова И. К., Гулевич О. А. Аттитюды и их взаимосвязь с поведением: Реферативный обзор. – М.: РПО, 1999. – 144 с.
84. Ядов В. А. Социальная идентификация в кризисном обществе // Социологический журнал. – 1994. – № 1. – С. 35-52.
85. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1973. – 423 с.

86. Маковецький А.М. Індивідуальна активність як спосіб реалізації життєвих планів людини // Вісник Черкаського університету. Філософія. Вип. 51. – Черкаси, 2003. – С. 124-129.
87. Данилова Е.Н. Идентификационные стратегии: российский выбор // Социологические исследования. – 1995 – № 6.–С. 120-130.
88. Плахотный А.Ф. Проблема социальной ответственности. – Харьков: Изд-во при ХГУ, 1981. – 191 с.
89. Лакс Дж. О плюрализме человеческой природы // Вопросы философии. – 1992. – № 10. – С.103-111.
90. Ильенков Э.В. Что же такое личность? // С чего начинается личность. – М.: Политиздат, 1984. – С. 319-358.
91. Батищев Г.С. Деятельность и ценность. Критика “деятельностного подхода” к теории интериоризации // Вопр. философии. – 1985. – № 2. – С.32-41.
92. Быстрицкий Е.К. Феномен личности: мировоззрение, культура, бытие. – К.: Наукова думка, 1991. – 200 с.
93. Маркс К. Тези про Фейербаха // Маркс К., Энгельс. Твори. – Т.3. – С. 3-5.
94. Габермас Ю. Комунікативна дія і дискурс // Ситниченко Л.А. Першоджерела комунікативної філософії. – К.: Либідь, 1996. – С.84-90.
95. Ситниченко Л.А. Засадничі поняття комунікативної філософії // Першоджерела комунікативної філософії. – К.: Либідь, 1996. – С.11-45.
96. Habermas Ju. Theorie des kommunikativen Handelns. – Frankfurt a M., 1981. – Bd.2.
97. Марчук М.Г. Ціннісні потенції знання. – Чернівці: Рута, 2001. – 319 с.
98. Титаренко А.И. Антиидеи. Опыт социально-этического анализа. – М.: Политиздат, 1984. – 478 с.
99. Заславская Т.И. Трансформационный процесс в России: социокультурный аспект // Социальная траектория реформируемой России: Исследования Новосибирской экономико-социологической школы / Ред.кол. Отв.ред. Т.И. Заславская, З.И.Калугина. – Новосибирск: Наука. Сиб. предприятие РАН, 1999. – С.149-167.
100. История теоретической социологии. В. 4-х т. / Ответ. Ред. и составитель Ю.Н. Давыдов. – М.: Канон, 1998. – Т.3. – 448 с.

101. Селезнев М.А. Социальная ситуация и социальный кризис как категории социальной диалектики // Методологические проблемы социальной диалектики. – Новосибирск, 1984. – 148 с.
102. Злобіна О.Г. Рухливість соціальної структури і динаміка особистісної суб'єктивності // Проблеми розвитку соціологічної теорії. – К.: Соціологічна асоціація України, Інститут соціології НАН України, 2002. – С.429-434.
103. Харченко Н.М. Методика вимірювання та досвід аналізу бідності в сучасній Україні. // Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук. – К.: 2001. – 20 с.
104. Китаев-Смык Л.А. Психология стресса. – М.: Наука, 1983. – 368 с.
105. Донченко Е.А., Титаренко Т.М. Личность: конфликт, гармония. – К.: Политиздат, 1989. – 175 с.
106. Соціальна політика в Україні та сучасні стратегії адаптації населення. Збірник наукових статей. – К.: НВФ “Студцентр”/НІКА-Центр, 1998. – 203 с.
107. Українське суспільство 1992 – 2002 (соціологічний моніторинг) / За ред. Н.В. Паніної. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2003. – 116 с.
108. Ядов В.А. Изменения в идентификации личности // Резюме научных отчетов по исследовательским проектам, выполненным в рамках общеинститутской программы “Альтернативы социальных преобразований в российском обществе в 1991-1994 гг.”. – М.: Ин-т социологии РАН, 1995. – 263 с.
109. Петровський П. Українська ментальність у контексті становлення громадянського суспільства // Громадянське суспільство як здійснення свободи. – Львів: Вид-во Львівського ун.-ту, 1999. – С. 294-297.
110. Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане // Сочинения: В 6-ти т. – М.: Мысль, 1966. – Т. 6. – С.5-24.
111. Гольбах П. Основы всеобщей морали, или катехизис природы // Избранные произведения: В 2-х т. – М.: Соцэкгиз, 1963. – Т.2. – С.301-356.
112. Монтескье Ш. О духе законов // Избранные произведения. – М.: Госполитиздат, 1955. – С. 215-235.
113. Кант И. Антропология с прагматической точки зрения // Сочинения: В 6-и т. – М.: Мысль, 1966. – С. 349 – 588.

114. Фромм Э. Ситуация человека – ключ к гуманистическому психоанализу // Проблема человека в западной философии (Сб. переводов. – М.: Прогресс, 1988. – С. 446 – 464.
115. Андрусенко В.А. Социальный страх. – Свердловськ: Изд-во УрГУ, 1991 – 170 с.
116. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм // Сумерки богов / Сб. переводов. – М.: Политиздат, 1990. – С.319-344.
117. Стариков В.Н. Маргиналы и маргинальность в советском обществе // Рабочий класс и современный мир. – 1989. – № 4. – С. 142-155.
118. Мертон Р.К. Социальная теория и социальная структура // Социологические исследования. – 1992. – № 2. – С. 118-124.
119. Феофанов К.А. Социальная аномия: обзор подходов в американской социологии // Социологические исследования. – 1992. – № 5. – С. 88-92.
120. Демічева А.В. Проблеми девіантної поведінки молоді в умовах трансформації сучасного українського суспільства. Автореферат кандидатської дисертації. – Харків, 1998. – 19 с.
121. McGill V.J. Scheler's theory of sympathy and love // Philosophy and Phenomenological Research. – 1942. – № 2. – P. 273-291.
122. Костенко Н.В. Повсякденний ризик: динаміка злочинності // Українське суспільство: десять років незалежності (соціологічний моніторинг та коментар науковців). – К.: ІС НАНУ, 2001. – С.430-445.
123. Беленок О.А., Стаднік Н.В. Девіантна поведінка сучасної молоді як соціальна проблема // Проблеми боротьби з корупцією, організованою злочинністю та контрабандою. – К.: Наук.-досл. ін-т “Проблеми людини”, 2001. – Т.22. – С.640-648.
124. Мімандусова Г.І. Неформальні зв'язки на ринку праці і в сфері доходів населення // Тіньова економіка: соціологічні проблеми неофіційної економічної діяльності в Україні. Доповіді міжнародної конференції. – К.: ІС НАНУ, 2000. – С. 78–81.
125. Кузнецов П.С. Методика измерения социальной адаптации // Соціологія: 4 М. – 1997. – № 9. – С.146-162.
126. Социология. Энциклопедия.– Минск: Книжный дом, 2003. – 1310 с.
127. Вардомацкий П.П. Сдвиг в ценностном измерении? // Социологические исследования. – 1993. – № 4. – С. 46-65.
128. Кудрявцев В.Н. Механизмы социальной деформации // Вопросы философии. – 1989. – №11. – С. 44-50.

129. Спиркин А.Г. Сознание и самосознание. – М.: Политиздат, 1972. – 303 с.
130. Цит. за: Бистрицький Є.К. Феномен особистості: буття і діяльність // Філософська і соціологічна думка. – 1989. – № 9. – С.37-46.
131. Гегель Г.В.Ф. Работы разных лет. В двух томах. (Философское наследие) М.: Мысль, 1971.– Т.2. – С. 7-212.
132. Здравомыслов А. Г. Потребности, интересы, ценности. – М.: Политиздат, 1986. – 222 с.
133. Надирашвили Ш. А. Установка и деятельность. – Тбилиси, 1987. – 361 с.
134. Согомонов Ю.В. Моральное отчуждение: грани малоизученной проблемы // Освобождение духа. – М.: Политиздат, 1991. – С.226-254.
135. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. – М.: Наука, 1991. – 573 с.
136. Крымский С.Б. Контуры духовности: новые контексты идентификации // Вопросы философии. – 1992. – № 12. – С. 21-28.
137. Мартинюк І., Соболева Н. Країна, держава, вітчизна: образи України у масовій свідомості // Українське суспільство – 2003. – Соціологічний моніторинг. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2003. – С. 343-353.
138. Клямкин И.М. Политическая социология переходного общества // Политические исследования. – 1993. – № 4. – С. 41-64.
139. Дилигенский Г.Г. Реформы и общественная психология // Власть. – 1998. – № 3. – С. 78-91.
140. Селье Г. Стресс без дистресса. – М.: Прогресс, 1979. – 178 с.
141. Smelser N. Theory of collective behavior. L., 1962. – P. 13-14.
142. Обуховский К. Психология влечений человека. – М.: Прогресс, 1972. – 274 с.
143. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1977. – 304 с.
144. Куценко В. Укрепление социальной базы реформ – путь к преодолению бедности // Экономика Украины. – 2002. – № 3. – С. 27-34.
145. Беляева Л.А. Стратегии, выживания, адаптации, преуспевания // Социологические исследования. – 2001. – № 6. – С. 44-53.
146. Шелер М. Положение человека в космосе // Проблема человека в западной философии. – М.: Прогресс, 1988. – С.31-65.
147. Якуба О.О. Соціологія. – Харків: Константа, 1996. – 191с.

148. Мамардашвили М.К. *Философия – это сознание вслух // Юность – 1988 – № 12. – С. 8-15.*
149. Злобіна О.Г. *Українці на межі тисячоліть: між минулим і майбутнім // Політичний портрет України. Бюлетень фонду “Демократичні ініціативи”. – 2001. – № 23. – С. 81-89.*
150. Сотниченко Л. *Першоджерела комунікативної філософії. – К.: Либідь, 1996. – 173 с.*
151. Бубер М. *Перспектива // Ситниченко Л. Першоджерела комунікативної філософії. – К.: Либідь, 1996. – С. 149-156.*
152. Больнов О.Ф. *Зустріч // Там само. – С. 157-170.*
153. Фромм Е. *Революція надії // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія. – К.: Либідь, 1996. – С.135-192.*
154. Якуба О.О. *Зміни в соціально-класовій структурі українського суспільства та соціальна політика // Соціальна політика в Україні та сучасні стратегії адаптації населення. Збірник наукових статей. – К., 1998.*
155. Кон М., Хмелько В. та ін. *Соціальна структура та особистість за умов радикальних змін: порівняльний аналіз Польщі і України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – №1,2.*
156. Кон М., Хмелько В. та ін. *Соціальна структура та особистість за умов радикальних змін: порівняльний аналіз Польщі і України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – №3.*
157. Штерн В. *Соціальна структура сучасного українського суспільства (соціологічний аспект) // Галичина. – 1991. – №3.*
158. Макеєв С. *Процеси соціальної структуризації в сучасній Україні // Політична думка. – 1998. – №2.*
159. *Трудовая этика и проблемы отечественной культуры: современные аспекты (материалы “круглого стола”) // Вопросы философии. – 1992. – №1.*
160. Беленюк О. *Соціальна стратифікація, мобільність та ексклюзія // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – №3.*
161. Оксамитна С., Бродська С. *Соціальний клас як чинник диференціації життєвих шансів // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – №4.*
162. Макух О.І. *Психологічні фактори керування людьми в сучасних соціальних умовах // Міжнародна науково-практична конференція “Трансформація особистості в умовах соціально-політичних та економічних змін”. – Чернівці, 2007.*
163. Волинець Л.С. *Щодо соціального феномену “діти вулиці” в Україні // Соціальна політика в Україні та сучасні стратегії адаптації населення. Збірник наукових статей. – К., 1998.*

164. Довідкові матеріали про становище молоді та хід реалізації державної молодіжної політики в Україні. – К., 1997.
165. Сахаров А.Д. Мир через пол века // Вопросы философии. – 1989. – №1.
166. Парсонс Т. Система координат действия и общая теория систем действия: культура, личность и место социальных систем // Американская социологическая мысль. Тексты. – М., 1994. – С.462-468.
167. Шипунова Т.В. Агрессия и насилие как элементы социокультурной реальности // Социологические исследования. – 2002. – №5. – С.67-76.
168. Пилипенко В., Волянська О. Підліткова агресія у контексті сучасної соціокультурної ситуації // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – К., 2004. – №4.
169. Кон И. Психология ранней юности. – М., 1989.
170. Мид М. Культура и мир детства. – М., 1988.
171. Человек и агрессия. “Круглый стол” ученых // Общественные науки и современность. – 1993. – №2. – С.92-106.
172. Скиннер Б. Технология поведения // Американская социологическая мысль / Р. Мертон, Дж. Мид, Т. Парсонс, А. Шюц. Тексты. – М., 1994.
173. Блумер Г. Коллективное поведение // Там само.
174. Кравченко Т.В., Трубавіна І.М. Допомога батькам у виховання дітей. Методичні рекомендації для соціальних працівників. – К., 2004.
175. Комісарова С.М., Романовська Д.Д. Девіантна поведінка особистості: соціально-педагогічний аспект // Міжнародна науково-практична конференція “Трансформація особистості в умовах соціально-політичних та економічних змін”, 17-18 травня 2007 року. – Чернівці, 2007. – С.333-336.
176. Журавльов В.С. Почему агрессивны подростки? // Социологические исследования. – 2001. – №2. – С.134-136.
177. Погорілий О.І. Соціологічна думка ХХ століття. – К., 1996.
178. Робота з дитиною у прийомній сім’ї. Методичний посібник. – К., 2003.
179. Гегель Георг Вильгельм Фридрих // Философский словарь. – М., 1987.
180. Маркс К, Энгельс Ф. Сочинения. – Т.25. – С.15.
181. Тейлоризм // Современная западная социология. Словарь. – М., 1990.
182. Форд Г. Моя жизнь, мои достижения. – М., 1989.

183. Соарес К.С. Общество в процессе изменения // Социологические исследования. – 1991. – №12. – С. 123-130.
184. Маковецкий А.М. Соціологія організації та управління. – Чернівці, 2006.
185. Терещенко В.И. Социально-психологические аспекты руководства (из опыта США) // Человек и общество. Социальные проблемы управления. – М., 1973.
186. Арская Л.П. Японские секреты управления. – М., 1991.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ.....	5
1.1 Соціальна адаптація як предмет соціологічної науки.....	5
1.2 Механізм соціальної адаптації особистості та його дослідження в сучасній соціологічній науці.....	34
1.3 Ціннісні параметри соціальної адаптації особистості як соціологічна проблема.....	49
РОЗДІЛ II. СПЕЦИФІКА ПРОЦЕСІВ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В ПЕРЕХІДНОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....	101
2.1 Нова соціальна ситуація як детермінанта змін адаптаційних процесів.....	101
2.2 Особистісний вибір поведінкових стратегій соціальної адаптації в перехідному суспільстві.....	120
РОЗДІЛ III. ЦІННІСНИЙ ВИМІР АДАПТАЦІЙНИХ ПРАКТИК У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....	145
3.1 Трансформація ціннісних орієнтирів особистості у пострадянському суспільстві.....	145
3.2 Циклічність відтворення індивідуальної ціннісної системи в перехідних умовах та її вплив на вибір адаптивних практик.....	157
3.3 Оптимізація стратегій адаптації в сучасному українському суспільстві.....	164
РОЗДІЛ IV. СУПЕРЕЧЛИВИЙ ХАРАКТЕР СОЦІАЛЬНО СПРЯМОВАНИХ ЗМІН У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....	188
4.1 Стратифікаційні процеси в суспільстві та їх вплив на психологію і поведінку людей.....	188
4.2 Соціальні проблеми, що вимагають першочергового подолання.....	198
4.3 Соціальне управління в Україні та іноземний досвід.....	218
ВИСНОВКИ.....	230
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	238